

9 B 3AAS

19/2871

Geschied. M. E.

H A N D E L I N G E N

der

Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent

NIEUWE REEKS — DEEL XXXII

1978

GENT 1978

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT



Bestuur :

Voorzitter :

Professor Dr. S. J. DE LAET, Chr. Soenenslaan 2, 9820 St.-Denijs-Westrem

Ondervoorzitters :

Professor Dr. J. DUVERGER, Toekomststraat 23, 9110 St.-Amandsberg

Dr. H. NOWE, Krijgslaan 1, 9000 Gent

Secretaris-penningmeester :

Professor Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 18, 9821 Afsnee

Adjunct-secretaresse :

Dr. H. DE RIDDER-SYMOENS, Blandijnberg 2, 9000 Gent

(alle briefwisseling en ruil)

Lidmaatschap :

300 F jaarlijks

Prijs, voor niet-leden, van deze jaargang van de *Handelingen* : 350 F
(te storten op P.C.R. van de Maatschappij 000-0370680-43)

Uitgegeven met de steun van het Ministerie van Nationale Opvoeding en Nederlandse Cultuur, van de Provincie Oost-Vlaanderen en van de Stad Gent.

INHOUD

	blz.
R. VAN DRIESSCHE, <i>De barok Sint-Pieterskerk te Gent</i>	1
J. VAN BOCKSTAELE, <i>Wachstebeke in de tijd der grote ontginningen</i>	79
H. DE RIDDER - SYMOENS, <i>Lieven van Pottelsberghe en het onderwijs te Gent in de zestiende eeuw</i>	101
A. J. VEENENDAAL, sr., <i>Gedelegeerde rechters over de verrassing van Gent van 5 juli 1708</i>	133
M. DESITTERE, <i>Archeologische kroniek</i>	167
R. DE HERDT, <i>Bibliografie van de geschiedenis van Gent 1977-78</i>	185

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in Historical Abstracts and/or America, History and Life.

DE BAROK SINT-PIETERSKERK TE GENT

door

Architect-Dr. R.A.C. VAN DRIESSCHE

Inleiding

Over geen enkele barokkerk in ons land werden ooit zoveel uiteenlopende hypotesen in verband met haar ontstaan en haar auteur vooropgezet als over deze van Sint-Pieters te Gent.

Volgens Dom Malingié secretaris van abt Gudwalus Sieger (1760-1789), werd het ontwerp circa 1624 gemaakt te Rome door bemiddeling van de Pieterling Cornelius van Lummen van Marcke ¹.

In 1781 schrijft abt Gudwalus aan Ph. Baert dat ook hij meent dat het plan te Rome is gemaakt. Ofschoon de koepel pas 55 jaar geleden werd voltooid, voegt de prelaat eraan toe, komt het als onverklaarbaar voor, geen enkel bouwplan te ontdekken ². Zonder enig bewijs schrijft Baert de kerk — met uitzondering van het koor — toe aan Francaert ³.

Het probleem van de ontwerper komt ook aan bod in het merkwaardig hekeldicht dat Dom Cornelius opstelde toen de Hertog van Gloucester in 1782 de abdij bezocht.

Ook in de 19e eeuw werden de historici het over dit probleem alles behalve eens, Ch. Diericx dacht dat de Gentenaar J. Matthijs het ontwerp had opgemaakt ⁴. Goetghebuer hield het bij de beroemde Utrechenaar J. van Santen, architect van de Pausen Paulus V en Gregorius XV, en tevens stadsgenoot van abt Arsenius van Schayck.

Volgens Goetghebuer werden én de drie beuken én de toren gebouwd rond het einde van de XVIe eeuw; aan de voorkerk werd begonnen in 1629 en deze werd voltooid in 1719 door architect Matthijs ⁵. Nadien werden deze hypotesen door Schayes volledig onderschreven ⁶.

Een tamelijk grondig onderzoek werd pas aangevat door E. de Busscher. Hij verwierp o.m. de stellingen van Baert, Pisson, Diericx, Voisin, Steyaert, van der Meersch, le Mayeur en de gebroeders Immerzeel, die steunend op de opinie van abt Sieger, ofwel het ontwerp toeschrijven aan van Santen,

(1) E. Malingié, *Le livre des jours* (13 augustus 1779-1793), Universiteitsbibliotheek Gent, hs. B.G. 11201, D.I., p. 47, d. 80.

(2) Ed. de Busscher, *Notice sur l'Abbaye de St Pierre à Gand*, 1847, p. 10; d. 73.

(3) Ph. Baert, *Mémoires sur les sculpteurs et les architectes belges*, uitgegeven door Reiffenberg, Brussel, 1848, D. II, Gent, 1814, p. 348.

(4) Ch. Diericx, *Mémoires sur la ville de Gand*, D.II, Gent, 1814, p. 348, G. Celis, *De gebouwen van de Sint-Pietersabdij een hekeldicht in 1777*, in: B.G.O.G., Gent 1919; d. 78, 80.

(5) P.J. Goetghebuer, *Choix des monuments*, enz. Gent, 1827, pp. 38-39.

(6) A.G.B. Schayes, *Histoire de l'Architecture en Belgique*, D.II, Antwerpen, 1850, p. 187.

ofwel aan Francaert of Matthijs. Tot nader bewijs besloot de Busscher dat hier diende gedacht te worden aan een Italiaans-geschoold architect. Ook de bewering van Kervijn de Volkaersbeke en van de kroniek Wijts, als zou de romaans-gotische kerk in 1718 slechts verbouwd zijn geweest vindt in zijn ogen geen genade ⁷.

In een flink gedocumenteerde studie leverde A. van Lokeren dan het bewijs dat het ontwerp werd opgemaakt door de befaamde Jezuïetenarchitect Pieter Huyssens. Tevens spoorde van Lokeren de datum op van de plechtige eerste steenlegging ⁸. Waldack zal zich direct bij deze opinie aansluiten ⁹. In zijn werk van 1869 komt E. de Busscher op deze netelige vraag terug, om in Huyssens hooguit de leider van de werken te erkennen ¹⁰.

De vraag naar de rol die Dom Cornelius tijdens zijn verblijf te Rome (1622, 1624-25) speelde bij het ontstaan van het ontwerp, werd door Vaerenbergh op de korrel genomen en als niet gefundeerd verworpen ¹¹.

Vrij spoedig brak echter de reactie los tegen de bevindingen als zou Huyssen het ontwerp van de Gentse Sint-Pieterskerk hebben opgemaakt. Schoy stelde van Santen voorop ¹²; Gurlitt hield het bij het duo van Santen en Matthijs en durfde zelfs stellen dat het overwegend gedeelte van de barokkerk slechts de ombouw was van de romaans-gotische ¹³. P. Claeys wist te vertellen dat de naam van de auteur onbekend was en dat het gebouw 15 miljoen Romeinse ducaten had gekost ¹⁴.

Bij Prof. L. Cloquet en E. Michel duikt dan terug het taaie van Santen-Francaert-thema op ¹⁵.

Braun, Wackernagel, Donnet, Fris, Platenga en Poncelet houden het evenwel bij Huyssens ¹⁶.

Steunend op zgn. stijlcritische argumenten zal Deruelle zowel de aanvangsdatum van de grote bouwcampagne als Huyssens als architect verwerpen ¹⁷.

In zijn artikel over de St-Pietersabdij sluit Ph. Schmitz aan bij van

(7) Kervijn de Volkaersbeke, *Les Eglises de Gand*, D.II, Gent, 1857, p. 221.

(8) A. van Lokeren, artikel in *M.S.H.*, Gent, 1864, pp. 385-386.

(9) C.F. Waldack, *Historia Provinciae Flandro-Belgicae*, Gent-Brussel, 1867, p. 9.

(10) E. de Busscher, *l'Abbaye de St Pierre à Gand*, Gent, 1869, pp. 57-73.

(11) E. Vaerenbergh, *Pièces concernant Lummencœus à Marca moine de l'Abbaye de St-Pierre, 1615-1628*, in *M.S.H.*, Gent, 1878.

(12) A. Schoy, *Histoire de l'influence italienne sur l'architecture dans les Pays-Bas*, Brussel 1879, p. 268.

(13) C. Gurlitt, *Geschichte des Barockstiles*, D.II, Berlijn 1887, pp. 19-19, 32-33; H. Hijmans, *Berümte Kunststätten*, Gent und Tournai, Leipzig-Berlijn, 1902, p. 63.

(14) P. Claeys, *Monuments de Gand*, Gent, 1904, p. 233.

(15) L. Cloquet, *l'Eglise Notre Dame St-Pierre*, in: *I.A.G.*, D.I, Gent, p. 365; E. Michel, *Abbayes et Monastères de Belgique*, Brussel, 1923, p. 125.

(16) J. Braun, *Die belgischen Jesuitenkirchen*, Freiburg 1907, pp. 109-111; M. Wackernagel, *Die Baukunst des 17. und 18. Jahrhunderts in den germanischen Ländern*, Berlijn, p. 97; F. Donnet, *l'Architecture des Jésuites à Anvers*, in: *B.C.R. d'art et d'archéologie*, D.XLIX, Brussel, 1910, p. 30; V. Fris, *Histoire de Gand*, Gent, 1913, p. 196; J.H. Plantenga, *l'architecture religieuse du Brabant au XVIIe siècle*, den Haag 1926, p. 127; A. Poncelet, *La Compagnie de Jésus en Belgique* D.II, 1907, pp. 455-583.

(17) M. Deruelle, *De St-Pietersabdij te Gent*, Gent, 1933, p. 39.

Lokeren¹⁸; terwijl Prof. Leurs blijft geloven dat Huyssens bij de bouw geholpen werd door een meester die meer met de Italiaanse barok vertrouwd was¹⁹.

P. Verhaegen zal in dit debat geen partij kiezen, terwijl F. Vermeulen pro Huyssens ingesteld is. Weliswaar schrijft ook Abbé Thibaut de Maisières het ontwerp toe aan Huyssens, maar hij vergist zich grondig, waar hij over voorgevel en koepel vaststelt: „On y sent le style plus froid du XVIIIe siècle”²⁰.

Huyssens werd als metselaarszoon geboren te Brugge op 22 februari 1577. Op 20-jarige leeftijd trad hij, als lekebroeder, in de Jezuïetenorde. We vinden hem het eerst te Doornik en later, in 1598 te Douai. Nog hetzelfde jaar werd hij verplaatst naar Maastricht waar hij gedurende 15 jaar verbleef. Daar kwam dan ook — tussen 1606 en 1614 — zijn eerste werk tot stand, nl. de kerk der Jezuïeten, thans als schouwburg ingericht.

De registers van het professiehuis te Antwerpen betitelen hem in 1613 als „Architectus”. Zijn overplaatsing naar Antwerpen is best in verband te brengen met de toen (1615-21) in aanbouw zijnde St.-Carolus Barromeuskerk. Nog was deze kerk niet voltooid of de orde belastte Huyssens met de ontwerpen van de kerken te Namen en te Brugge. Ofschoon kortstondig was hij dan ook architect van de provincie „Flandro-Belgicae”. Vittelleschi, generaal van de orde, verbiedt hem, in 1623, de uitoefening van de bouwkunst. Wellicht was de buitensporige weelderigheid van zijn kerken hiervan de oorzaak. Deze sanctie werd spoedig opgeheven en wel door tussenkomst van de Infante Isabella. Zij had reeds Cobergher in haar dienst genomen, en nu belastte ze Huyssens met het bouwen van een kapel bij haar paleis te Brussel. Zo belandde Huyssens in de herfst van 1626 te Rome om daar het nodige marmer voor die kapel te kopen. Hij keerde terug in de winter van 1627-28.

Voordien werd Huyssens in 1623 door de Gentse bisschop Triest aangesteld als architect van het nieuw bisschoppelijk Seminarie, waarvan de eerste steen gelegd werd op 20 april 1624 en waarvan de werken op 27 maart 1625 afgebouwd waren. Het grootste deel van dit gebouw is bewaard en vormt thans de hoek van de Biezekapelstraat. De Zusters van Liefde hebben er hun lagere school „klein Sint-Bavo” in ondergebracht. In dit enig gekend profaan bouwwerk van Huyssens komt stijlverwantschap voor met de Gentse Berg van Barmhartigheid oeuvre van Wenzel Cobergher²¹. Huyssens overleed in het klooster van zijn geboortestad op 6 juni

(18) Ph. Schmitz, artikel „Blandin” in: Mgr. Baudrillart, Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique, D.IX, 1937, p. 127.

(19) C. Leurs, G.V.K., D.II, Antwerpen, z.d., p. 86.

(20) P. Verhaegen, Les églises de Gand, D.II, Antwerpen, 1938, p. 46; F. Vermeulen, Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse Bouwkunst; D.II, 's Gravenhage, 1941, pp. 45, 383; Thibaut de Maizières, l'Architecture religieuse à l'époque de Rubens, Brussel, 1943, afb. 13.

(21) J. Rogiers, Het Bisschoppelijk Seminarie te Gent (1569-1623), in: Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, Gent 1973, D.XVII, pp. 115-116.

1637²².

Bij de plechtige steenlegging van de barokke kerk van St-Pieters door bisschop Triest, brachten de studenten van het Gentse S.J.-College een huldegedicht waarin ze in hoogdravende termen de luister van de abdijs en van Abt Arsenius bezongen; maar aan de auteur van het ontwerp werd geen gebenedijd woord verspild²³.

De rekeningen van 1629, waar deze plechtigheid werd in opgenomen vermelden evenwel op hetzelfde folio als de Gentse bisschop, Huyskens als „ingenieur van 't gebou van de nieuwe keercke”²⁴.

Toen de werken reeds in volle gang waren kreeg Huyskens plotseling op 4 juni 1633 — formeel verbod van het „Describere et dirigere” van een kerk die niet tot de Jezuïetenorde behoorde. Gezien „Describere” betekent het opstellen van plans, kan dit verbod in betrekking worden gebracht met de Gentse St-Pieterskerk.

Wat nu met de betaling van 47 lb. 6 sch. 8 gr., o.m. voor het „maecken van de nieuwe keercke”? Dit, door de abdijs aan Huyskens uitgekeerde bedrag dekt o.i. het honorarium voor het maken van het ontwerp.

Alleen Huyskens voert in de rekeningen de titel van ingenieur, wat o.i. als „inventor” en/of ontwerper mag geïnterpreteerd worden.

Stippen wij hier terloops aan, dat na het bovenaangehaald verbod, de naam Huyskens uit de rekeningen verdwijnt. Nochtans schonk abt G. Rijm hem, ingevolge zijn brief van 8 mei 1635, 100 pond om aan de Brusselaar Baes een steenleverantie te betalen, nodig bij de bouw van de O.L. Vrouwekapel in de Sint-Walburgiskerk te Brugge²⁵.

Lekebroeders speelden tot het einde van het Oud Regime niet zelden een belangrijke rol in hun orde. Broeder Jan en Pieter Poulé zetten aan de Jezuïetenkerk te Brugge het werk van Huyskens voort²⁶. Frater Gilbert van Sinnicq (1627-1660) ontwierp de Norbertijnerkerk van Grimbergen. Te Zele was in 1699 „Broeder Jan Vrijels, Augustin ende ingenieur van het werck dezer kercke”²⁷.

Rond 1636 graveerde Henri Hondius jr. voor de „Flandria Illustrata” een groot plan van Gent. Kerken en kloosters zijn daarop nauwkeurig afgebeeld. zo ook de St-Pieterskerk (afb. 1) en dit zoals ze in 1722 voltrokken werd²⁸. Goetghebuer, de Busscher en Deruelle slaan de nagel op de kop wanneer ze stellen dat Hondius naar een bestaand model moet gewerkt hebben. Inderdaad, in de rekeningen van 1640 komt volgende tekst voor:

(22) R. van Driessche, Pieter Huyskens, in: Nationaal Biografisch Woordenboek, Brussel, 1966, D.II, pp. 357-359; H. de Smet, Petrus Huyskens, zijn leven, zijn werken, de Sinte Walburgiskerk te Brugge, niet gepubliceerde studie, 1977, p. 3.

(23) C.G., L. van Schoone en P. Boele, Amplissimo et Reverendo Admodum Domino D. Joachimo A. Schaick ad S. Petri in Monte Blandinio Abbati..., Gent, J. van der Kerchove, 1629, p. 7.

(24) d. 2⁵, 2⁶, 2⁷; 3⁹, 4¹, 5¹.

(25) J.H. Plantenga, o.c., p. 94; d. 7.

(26) E. Valvekens, in: R. van Roosbroeck, Geschiedenis van Vlaanderen, D.V, Brussel, 1940, pp. 340-345; cfr. E. de Moreau, o.c., p. 42.

(27) F. de Potter en J. Broeckart, Geschiedenis van de Gemeenten der Provincie Oost-Vlaanderen, D.III, 1893, pp. 61-62; F. Michem, Zele en zijn geschiedenis, Antwerpen-Brussel-Amsterdam, 1957, pp. 12-14.

(28) B. Fris, Plans de Gand, Gent, 1920, pp. 34-35.

„twee nyen sluetels om de camer daer de modelle van de neyen keercke staat...”²⁹. Het is niet uitgesloten dat Huysens zelf dit model maakte, of dat het naar zijn ontwerp werd uitgevoerd.

Maquettes bestonden o.m. van de stadhuizen van Antwerpen en Amsterdam, van de St-Michielskerk en van deze van O.L.-Vrouw van Goeden Bijstand te Brussel. Zij concretiseerden het ontwerp waarvan de uitvoering soms vele decennia in beslag nam en waarvan de papieren modellen door veelvuldig gebruik niet bestand waren tegen de tijd. Trouwens niet altijd waren de architecten bij de uitvoering van hun plans onmiddellijk betrokken. Kenschetsend in dit verband is wel de kerk te Scherpenheuvel. Gebouwd naar het ontwerp van W. Cobergher, werd de leiding van de werken, bij patent van 28 april 1607, toevertrouwd aan Henri Meerte.

Lange tijd dacht men dat de plans van sommige van onze barokkerken te Rome waren ontworpen. Johannes David, abt van Ninove zou het zijne in 1628 uit Rome hebben meegebracht. Voor de St-Pieterskerk te Gent werd zoals hoger aangestipt, verwezen naar Cornelius van Lummen³⁰.

Om de haverklap werd verwezen naar St-Pieters ofwel naar de Gésu te Rome. Alhoewel de ontwerpen van de Jezuïetenkerken voorafgaandelijk aan de goedkeuring van het Generaalat onderworpen waren ontstonden deze van o.m. St-Carolus Borromeus te Antwerpen en van de Jezuïetenkerk te Brussel in het land zelf³¹.

In dit verband mag niet uit het oog worden verloren dat reeds in 1539 Pieter Coecke van Aalst een vertaling bezorgde van „de Generale regelen der Architectuur door Sebastiani Serly”. Om de invloed, die van dit werk uitging, beter te illustreren citeren wij de oudst gekende barokkerken van W. Cobergher, nl. de bedevaartkerk te Scherpenheuvel en de Augustijnenkerk te Antwerpen³².

Thibaut de Maizières merkt terzake zeer gevat op: „*La réputation de St-Pierre de Rome et plus encore peut-être celle du Gésu imposait à chacun des ambitions nouvelles... Il est vrai que l'architecte, alors comme toujours, n'était pas un homme indépendant, mais un artiste dont les projets devraient être agréés par un client*”³³.

François Dotreni³⁴, oppermeester steenhouwer, de Antwerpse meester-metselaars Sanders, Porret en Smits, namen vanaf 1629 een groot aandeel in de uitvoering van de werken³⁵.

Vermoedelijk leerde Huysens deze meesters kennen bij het bouwen van

(29) P.J. Goetghebuer, o.c., p. 39; E. de Busscher, o.c., p. 59; M. Deruelle, o.c., p. 38; d. 10.

(30) J. Plantenga, o.c., pp. 215, 297, 308; F. Courtois, L'ancienne église des Jésuites de Namur, in: Annales de la Société Archéologique de Namur, D.XLII, Namen, 1938, p. 11; Thibaut de Maisières, o.c., pp. 14-15, 32.

(31) J. Braun, o.c., p. 152; Thibaut de Maizières, o.c., pp. 16, 26.

(32) J.H. Plantenga, o.c. p. 34; cfr. Thibaut de Maizières, o.c., p. 11.

(33) Thibaut de Maizières, o.c., pp. 10-11, 15.

(34) François Dotreni komt pas in 1634 te Gent in het ambt van de steenhouwers voor als „Cooper”, in 1646 als suppoost; op 28 februari 1657 was hij mede-ondertekenaar van het document-reglement van het gilde der schilders, beeldhouwers, enz.; cfr. V. van der Haegen, La corporation des Peintres et des Sculpteurs de Gand, Brussel, 1905, pp. 39, 46, 247; cfr. E. de Busscher, o.c. p. 73.

zijn kerken te Namen en te Antwerpen en lokte hij hen door toedoen van abt van Schayck naar Gent. Zo, Gerard Spillebaut en Lieven Plumion, die eveneens beiden voor de abdij werkten ³⁶.

Hier dient tevens aangestipt dat de „praefectus fabricae templi” de volledige administratie van de werken beheerde. In deze functie speelde proost Paulus Vilain, sinds 1629, een belangrijke rol en smaakte Dom August Coppens het geluk de voltooiing van de kerk te mogen beleven.

BOUWGESCHIEDENIS

Er waren reeds zeven jaren verlopen toen Abt Lambert Hubeert op 24 september 1584 uit Harnes te Gent terugkeerde en men op 1 oktober opnieuw het feest van Sint-Bavo vierde. Samen met al de andere kerken en kloosters, door de Iconoclasten verwoest en onteerd, wijdde de aartsbisschop van Mechelen de St-Baafskerk opnieuw in. Gezien de lamentabele toestand van de gebouwen, kon deze plechtigheid in de St-Pieterskerk echter niet doorgaan ³⁷.

Aan de hand van het verzoek van 1579 en van de specificatie van 1590 staat vast dat de kerk deerlijk werd toetgekeld. De Gentse schepenen namen evenwel met de waarheid een loopje wanneer ze, in 1592, attesteerden dat de kerk tot de grond was afgebroken en weggehaald werd.

Het is inderdaad zo dat prelaat Lambert Hubeert — overleden op 5 november 1595 — nog voor het O.L.-Vrouwaltaar in de oude kerk werd begraven ³⁸. Zijn opvolger Vrancx liet, op 19 januari 1600, de gebeenten van Isabella van Oostenrijk — gemalin van de Deense koning Christiaan II en zuster van keizer Karel — en van haar zoon Jan naar de barokkerk overbrengen ⁴⁰.

Zeker gebeurde de afbraak van de oude kerk niet voor 1627, want allerlei restauraties werden nog in de loop van 1613-27 uitgevoerd aan de kapellen en het koor ⁴¹.

Doch vanaf 1627 werd een intense bouwactiviteit ontplooid en verschaften de rekeningen ons in dit verband belangrijke gegevens. Voor het eerst treft men nu als hoofding aan: *Anderen vuytgeef ende betalinghe ghedaen ter cause van het maecken van de nieuwe keercke*. Er werd begonnen aan de O.L.-Vrouwkapel staande op de oude fundamenten; bouwhutten voor beeld- en steenhouwers werden opgericht; bruggen gelegd ten gerieve van de metselaars en allerlei heftoestellen in gebruik genomen. De grote bouwcampagne van de barokkerk is aangevat!

(36) Lieven Plumion en zijn zoon Lieven komen in het ambt der metselaars voor, van 1583 af en 1604; cfr. V. van der Haegen, o.c., pp. 20, 23, 26, 28, 213; Thibaut de Maizières, o.c., p. 15.

(37) E. de Busscher, o.c., pp. 64-65.

(39) A. van Lokeren, o.c., D.II, pp. 431, 450, 454; R. van Driessche, *De voormalige romaans-gotische Sint-Pietersabdijkerk te Gent*, in: H.M.G.O.G., Gent, 1978, pp. 9-10.

(40) E. Malingié, o.c., D.I, p. 69; E. de Busscher, o.c., pp. 64-65; J. Fr. Willems, *Isabella van Oostenrijk*, in: Belgisch Museum, 1838, pp. 234-35.

(41) R. van Driessche, o.c., l.c.; d. 1.

De Gentse bisschop Mgr. Triest legde op 14 april 1629 „solemniter” de eerste steen. Speciaal daartoe door J. Cocx gebeiteld droeg hij volgende inscriptie:

„Non, quod forte putatis, ille primus,
quem manus dedit annulata terrae:
Sed primum lapidem volo vocari,
Quem natura dedit subesse montem.
Quant hic res agitur, solum atque coelum,
Primus mons, lapis est, Deus que jactor”.⁴⁶

Gedenkpenningen werden als herinnering aan dit feit door Hans Jorissen, Duits edelsmid te Antwerpen, geslagen in goud, zilver en koper. Op de rectozijde vertonen ze de beeldenaar van de H. Petrus omgeven met volgend inschrift: „Super hanc Petram Aedificabo Ecclesiam Meam”, en op de versozijde de westgevel van de nieuwe kerk, voorzien van het inschrift: „Joachim Arsenius abb. St. Petri Juxta Gand, in monte Bland”.

Van deze penningen ontving de bisschop een gouden exemplaar terwijl alle werklieden zich mochten verheugen op een extra tractement⁴⁷.

Behalve uit onze eigen gewesten werden o.m. ook materialen aangeschaft te Duinkerke, Valenciennes en Armentières. Onder de steenleveranciers worden o.m. aangetroffen Pieter Huyssens zelf en François Dotreni⁴⁸.

Het grondplan van de kerk werd ineens volledig aangezet, want na de 4 metingen, circa 1629 gedaan door meester Lieven van Thuyne, ontvingen de Antwerpse meester-metselaars Pieter Sanders, Joos Porret en Pieter Smits, betaling voor het werk vanaf 't fundament tot op 6 voet hoogte. Toen werden door beeldsnijder J. Cocx ook de twee marmeren portalen opgericht die de kooromgang van de benedenkerk scheidten.

Gedurende 1631-36 vorderden de werken zo snel dat de muren van de O.L.-Vrouwkapel met stro konden worden afgedekt en de benedenkerk gedeeltelijk bevoerd. Zoals blijkt uit de rekening van J. Cox bereikten de pijlers alsdan de hoogte van de beeldnissen⁴⁹.

Zonder verpozen werd verder gewerkt. Uit de rekeningen is gekend dat de prior, samen met de heer Antheunis, op 11 januari 1640 naar Antwerpen en Brussel reisden om geld te lichten ter betaling van de werken. Op 19 maart 1647 kreeg de abt toelating om 676 p. lb. gr. wisselgeld te lichten om een gedeelte van het loodwerk te betalen⁵⁰.

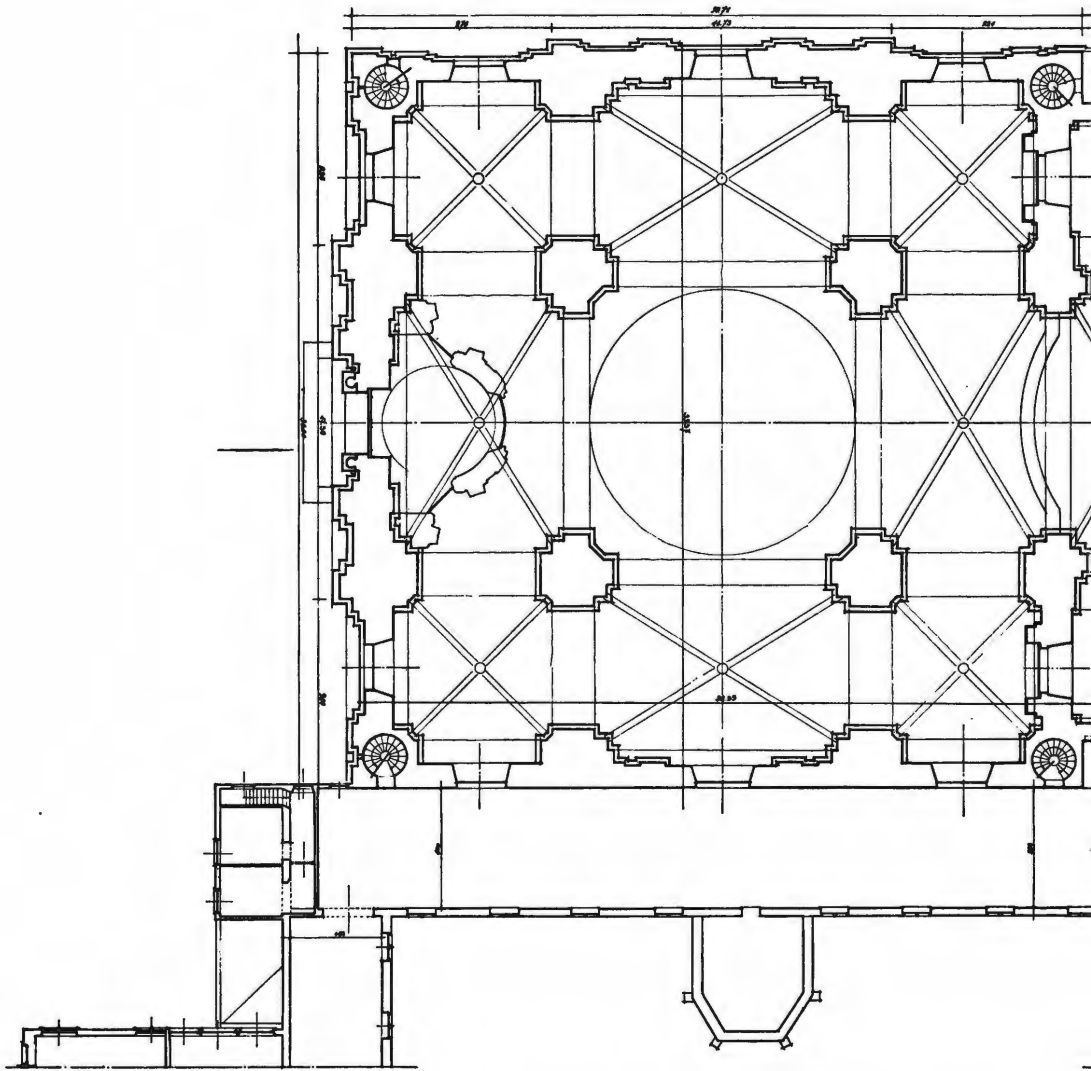
(46) G.G. en L. van Schoone en P. Boels, *Amplissimo et Reverende Admodum Domino D. Joachimo Arsenio A. Schaick, ad S. Petri in Monte Blandino abbati Meritissimo Primati Flandriae, principi de Camphin, Comiti de Harne, ec. D.D. Petro et Paulo eodem instauranti Faman Immortalem, Gent, J. Van den Kerckhove 1629*, p. 7; R. van Driessche, *Bouwgeschiedenis der Barokke St-Pietersabdijkerk te Gent*, in: *Hand. van het 6de Congres voor Algemene Kunstgeschiedenis, Gent 1942*, pp. 67-90; d. 21¹⁻³.

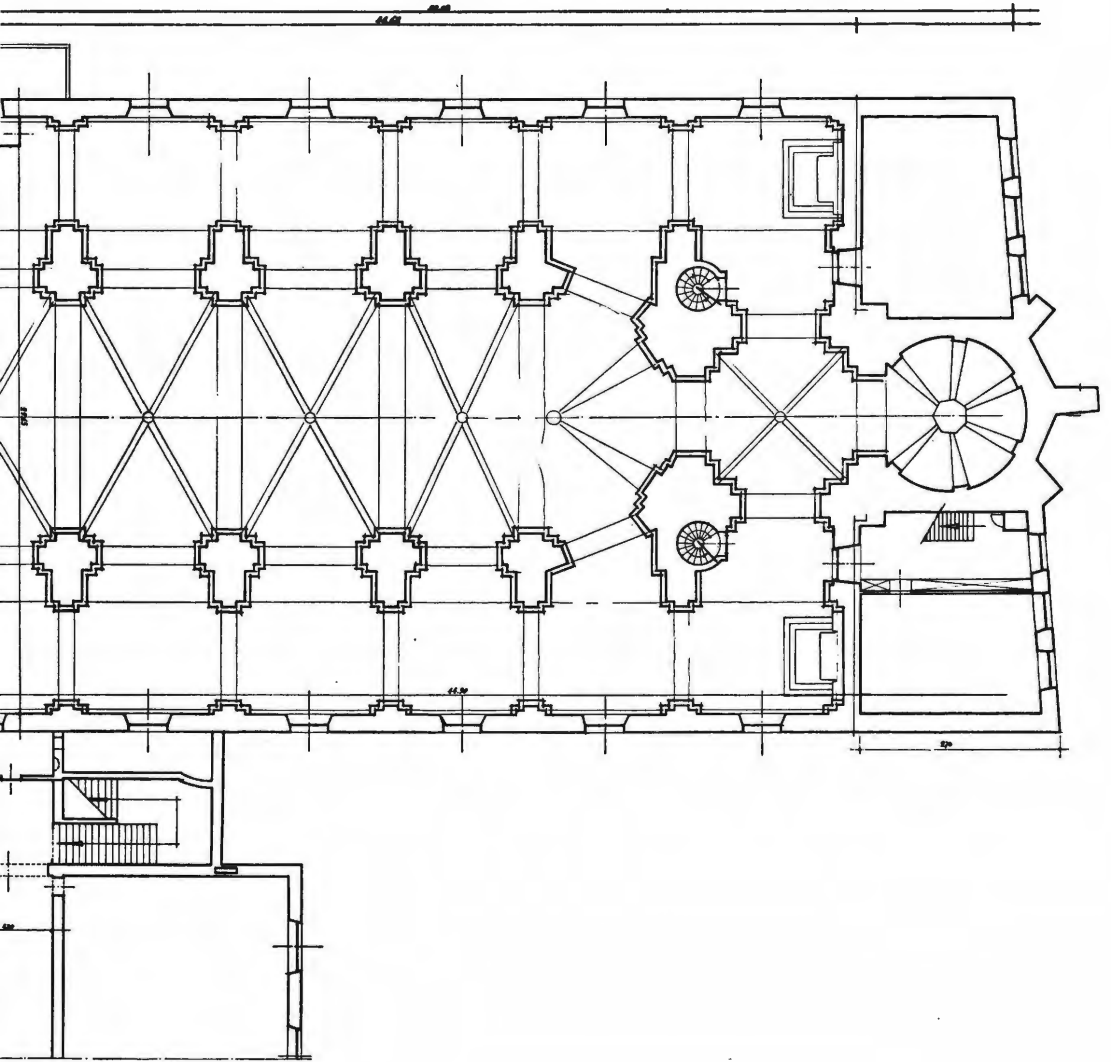
(47) d. 21¹⁻⁴.

(48) d. 211-12, 32-9, 41-4, 51-3, 61-16, 81-13, 111-3, 12, 14, 17, 18, 39, 411-3, 43, 49, 511-3.

(49) d. 210, 22-24, 616.

(50) d. 83, 26.





Afb. 2 — Grondplan van de O.L.Vrouw - Sint-Pieterskerk
naar architect Dr. R. van Driessche

Op 30 december 1641 waren voltooid: de twee gewelven met hun elf onderscheiden bogen en beide vouten onder de sacristijen samen met het verdikken van hun zijmuren ⁵¹.

Op 16 oktober 1643 kocht Dom Stalins te Antwerpen en te Brussel natuursteen, die o.m. nodig was tot het bouwen van de toren die uitgevoerd werd door Lieven Vergracht en waarvan de kroonlijsten gelegd werden door Frans Dotreni ⁵².

Belangrijke stap in de bouwcampagne was het jaar 1644, want toen werden afgebouwd: het koor, de toren, twee trapkokers, beide gewelven van de voorkerk, de drie eindmuren alsmede de O.L.Vrouwkapel ⁵³. De gewelven waren af in 1648-49.

Bij contract van 14 januari 1649 aanvaardden Porret en van de Walle de werken die uit te voeren waren aan de zijmuren en aan het koor. Servaas Manillius beitelde de kapitelen van het kerkportaal ⁵⁴.

Met het overbrengen op 23 maart 1651, van de relikwieën van de oude naar de nieuwe kerk gaat het in gebruik nemen van het koor gepaard ⁵⁵.

Na deze bouwactiviteit volgde een kalmere periode. Alleen in 1679 noteren de rekeningen een omvangrijke levering natuursteen, en is er o.m. sprake over het plaatsen van het torenuurwerk (1681) en de vernieuwing van de torenhelm (1690). Deze werken kunnen best genoodzaak zijn geweest door het inslaan van de bliksem in de toren (1675). Volgt nog in 1688-92 het schilderen van een torenbanier ⁵⁶.

De afbouw in het eerste kwart van de 18de eeuw, van de benedenkerk, koepel en voorgevel, betekende de laatste fase van dit bouwwerk, dat honderd jaar vroeger was geconcipeerd. Deze werken werden in 1715 ingezet met de aankoop van enkele partijen Bentheimer en Engelse steen. Op 5 juni 1716 werd het groot gevelvenster geplaatst.

Meester Jac. Collin maakte, op 11 februari 1717, het houten koepelmodel. Bij acte — op 5 april 1717 voor notaris Jac. Servranx verleden — verklaarden de ondernemers Pieter en Gillis Hertschap, Pieter van de Vijvere en Jac. van der Cruyssen dat de nog uit te voeren werken aan de kerk, zeker 100.000 gulden zouden overtreffen.

De kroonlijst van de westgevel, in kalkzandsteen, was zeker geplaatst op 28 september en de gootlijsten in de maand daaropvolgend.

Grote steenblokken bleven evenwel de toegang tot het voorportaal hinderen. In een brief van 2 oktober 1717 verzocht de Markies de Prié, abt Emiliaan Cruycke aan deze toestand te verhelpen opdat de investituur van Karel VI als graaf van Vlaanderen normaal zou kunnen verlopen ⁵⁷.

Om de totale afbouw te bespoedigen nam de abdijs gedurende 1717-19 leningen op bij Jhr. J.A. de Coninck, A. van der Meersch, N. le Roy, D. van der Fonteyne en de baron van Kieseghem.

(51) d. 12.

(52) d. 131-7.

(53) d. 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27.

(54) d. 28, 29¹⁻².

(55) d. 30, 31.

(56) d. 32, 41^a, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48.

(57) d. 41¹⁻³, 42-48.

Onafgebroken komen nu in de rekeningen bedragen voor die er op wijzen dat de werken hun einde naderen. Wagenvrachten gezaagd hout, eventueel aan de koepel gebruikt, werden nog in 1717-18 uit Geraardsbergen aan-gevoerd.

Zeker is, dat het inwendige van de koepel op 2 mei 1722 klaar kwam, terwijl het uitwendige reeds in 1720 was gereed gekomen. De bevoering bestaande o.a. uit witte steen van Onkerzele werd in 1722 gelegd.

Dom August Coppens, „Magister Fabricae”, deelde op 21 februari 1722 fooien uit aan al de meesters en bazen die aan de kerk werkten. Op 18 en 25 maart knapte men vlug nog enkele bijkomstigheden op aan sommige vensters.

Op 1 juni 1722 werd door al de werklieden „Verloren maandag” gevierd en de 25 juli daaropvolgend werden de wapens van de abdij geplaatst aan het uiteinde boven het altaar. Drie dagen later noteerden de rekeningen dit klein maar eerbiedwaardig gebruik dat Dom Coppens te beurt viel bij het betreden van de kerk: „aan de witters al mij schoenen vaegende, ende aan de metsers en knaepen en alle andere wercklieden mij veel geluks wenschende met de kercke als alles gedaen synde”. De dag daaropvolgend werd de kerk met groot ceremonieel opengesteld ⁵⁸.

Om de abdijkerk en de aanpalende O.L.-Vrouwkerk tegen inbraak en uitwerpen van glasramen te beveiligen, werd in 1724 een monumentaal hekwerk gebouwd, waarvan de pilasters bekroond waren met arduinen vazen gekapt door Jan Lis, L. van Helderberg en N. Paternootte ⁵⁹.

Later komen in de rekening nog belangrijke bouwposten voor, o.a. het leggen van de marmeren vloer in het koor. Naar onze mening zijn de andere uitgaven in verband met onderhoudswerken: o.m. die van 1751 aan de kroonlijsten, de vensters en de trappen; het verhogen van de toren in 1771, het herstellen van het gewelf van de O.L.-Vrouwkapel en allerlei witselwerk ⁶⁰. Derhalve mag de bouwgeschiedenis van de barokkerk dan ook in 1722 als afgesloten beschouwd worden.

DE PAROCHIEKERK

Na de opheffing van de kloosterorden, bij wet van 1 september 1790, werden de monumentale afsluitingen tussen de abdij en de O.L.-Vrouwkerk in 1796 afgebroken ⁶¹.

Ook de abdijkerk werd ernstig met afbraak bedreigd. Dank zij het krachtdadig ingrijpen van Ch. van Hulthem en B. Coppens, kon zij bij de besluiten van 3 Fructidor en 8 Thermidor van het jaar VI (1798) tot departementaal museum worden ingericht. De opening ging door op 22 november 1802. Ten einde vrije circulatie mogelijk te maken, brak men in

(58) d. 49, 501-8, 511-3, 521-8, 53, 541-3, 55-57, 585-1, 59.

(59) d. 60, 611-2, 63, 641-2, 65, 66, 681-3, 69, 71, 78, 79.

(60) d. 62, 67, 70, 72, 74-76.

(61) Ch. Piot, Rapport à Mr le Ministre de l'Intérieur sur les tableaux enlevés à la Belgique et restitués en 1815, Brussel; 1876, pp. 183-186; d. 82.

1803 de muren af waartegen het koorgestoelte aanleunde ⁶².

Ingevolge het concordaat (15 juli 1801) werd de kerk aan de katholieke eredienst teruggeschonken, zodat het museum nog slechts over de benedenerk mocht beschikken. Dit duurde tot in 1809 wanneer het museum verhuisde naar de lokalen van de Academie voor Schone Kunsten.

In 1808 verzaakte de derde cohorte van het erelegioen definitief aan de abdij als hoofdzetel. Omdat zij behoorde tot het paleis van de cohorte zou de kerk eveneens worden gesloopt. De gemeenteraad, in hoogdringende zitting vergaderd, richtte een verzoekschrift tot de keizer met het doel de abdij te mogen aankopen. Bij decreet van 13 januari werd dit verzoek ingewilligd ⁶³, zodat ook de benedenerk — tot hooimagazijn ingericht — voor de eredienst vrij kwam ⁶⁴.

DE RESTAURATIES

Gedurende de volgende decennia onderging de kerk nog enkele herstellingen. Na afbraak in 1811 van de prelatuur en van een gedeelte van de ambtsgebouwen werd het St-Pietersplein genivelleerd. De vier treden aan het hoofdportaal werden weggebroken en het plein zelf opgehoogd. Van de toren verkocht men het gebinte en het ijzerwerk.

In 1860 bleken dringende restauraties aan de kerk nodig, waarvan het ontwerp werd opgemaakt door architect E. de Perre-Montigny en die geraamd werden op fr. 17.145,57. Om de westgevel doelmatiger te kunnen herstellen werd in 1875 een steiger opgericht. De Koninklijke Commissie van Monumenten en Landschappen verleende pas in 1877 een gunstig advies nopens de geplande werken. Ditzelfde jaar bracht bouwkundige B. Lion een verslag uit over de bouwvalligheid van de inwendige kroonlijsten.

De aanbesteding greep dan uiteindelijk nog vóór 23 maart 1878 plaats, met als laagste inschrijving fr. 69.369,79 ingezonden door de firma F. Steurbaut ⁶⁵.

Op 5 juni 1881 besloot het buro van de kerkfabriek het ontwerp tot restauratie van het interieur over te maken aan het stadsbestuur waarvan de raming 69.300 fr. beliep. Op 4 juli daaropvolgend greep de aanbesteding plaats en de werken werden toegewezen aan de firma van Varenbergh. Gebruik makend van de bestaande steiger werd de westgevel op 24 oktober bekroond met een stenen kruis.

De kerkraad besliste op 17 februari 1882 de inwendige grote kroonlijsten te laten restaureren en op 14 september 1883 tot het opnieuw doen bouwen van de zijingang-noord van de kerk.

In zitting van 7 juni 1884 werd aan architect de Perre-Montigny gevraagd een nieuw bestek op te maken, nadat hij — ten officieuzen titel — het advies van ingenieur Pauli zou ingewonnen hebben.

(62) A. van Werveke, *Het Museum voor Schone Kunsten der stad Gent*; in: B.G.O.G., 1914, pp. 53, 56-57; d. 83.

(63) M.S.H., 1876, p. 202; A. van Werveke, o.c., pp. 59-62.

Nogmaals verliepen vier jaar vooraleer aannemer van Hoecke met de bouw van de rollende steiger kon beginnen.

Alvorens een dringende restauratie in eigen beheer van de linkertravee werd aangevat pleegde architect de Perre op 12 december 1890 overleg met aannemer François de Meyer. Pas op 10 februari 1893 begon Mortier met de grote herstellingswerken aan het interieur van de kerk. Deze werken kwamen het daaropvolgend jaar gereed. Men heeft toen van de gelegenheid gebruik gemaakt om o.m. de trapkoker in de zuidpijler van het koor op te vullen.

Met het oog op de restauratie van de transept werd — op 4 maart 1894 — aan de hogere overheid de toelating gevraagd om bepaalde kapitalen te mogen vervreemden.

Nog hetzelfde jaar kwam het koor bijna volledig klaar. Op 7 april 1895 zou dan de aanvraag volgen om in de benedenkerk een nieuwe bevoering te leggen waarvan het ontwerp werd opgemaakt door architect de Perre. Dit werd evenwel door de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen ongunstig geadviseerd. In zitting van 3 oktober 1897 benoemde de kerkfabriek, in vervanging van de overleden architect de Perre, de heer H. Vaerewijck tot zijn opvolger. Laatstgenoemde ontwierp dan een nieuw plan voor de bevoering van de benedenkerk⁶⁶.

De daken werden in 1919 hersteld, wat een uitgave meebracht van 85.626,25 fr. Inmiddels had de aanbesteding van de bevoering nog steeds niet plaats gevonden. Dit gebeurde pas op 4 april 1920 en gaf als uitslag 39.750 fr., bod gedaan door de firma Defaiffe van Mazy. Ook werden toen de treden van de hoofdingang vervangen door de firma Bruxelman van Ledeberg⁶⁷.

De aardbeving in de zomer van 1938 beschadigde in hoofdzaak koepel en gewelven. Wereldoorlog II ging nagenoeg ongemerkt aan het gebouw voorbij.

Gezien de laatste ernstige herstellingen dateerden uit 1895 en de toestand van de kerk er inmiddels niet was op vooruitgegaan, besloot de kerkraad in 1953 een grondige studie tot algemene restauratie te doen opmaken. De eerste fase daarvan werd op 23 oktober 1958 aanbesteed en toegewezen aan de firma Flor. Bruxelman en Zn, die de werken begon het jaar daaropvolgend, terwijl de glaswerken werden uitgevoerd door de zorgen van de firma Louis Aelterman. In 1969 werd door de firma Natuursteen Vlaminck (Lokeren - Deurne) begonnen met de restauratie van de koepel. In 1971 mochten wij bij het kerkbestuur een omvangrijk dossier indienen tot volledige restauratie van de toren, daken en gevels waarvan de aanbesteding gebeurde op 26 maart 1975 en waarvan de uitvoering toevertrouwd werd aan hoger genoemde firma Vlaminck die op 2 november 1976 de werken heeft gestart.

(64) P.C. van Meersch, *De l'ancienne Abbaye de St-Pierre à Gand et des actes administratifs qu'ont précédé sa démolition*, overdruk uit: M.S.H., Gent, 1846, pp. 6-8; d. 84.

(65) d. 85, 86, 87, 89-91.

(66) P. Clays, o.c., p. 240; d. 92-112.

BESCHRIJVING

Grondplan

Compositorisch bestaat het grondplan (afb. 2) hoofdzakelijk uit een radiale en axiale verbinding, die zich in twee welonderscheiden gedeelten aftekent ⁶⁸.

Ten westen heeft men een gedeelte in de vorm van een Grieks kruis, bestaande uit acht vakken met in het midden vier massale pijlers die de vieringskoepel schragen. Het koor, door zware pijlers in vier traveeën ingedeeld, wordt door een cirkelvormig absis afgesloten. De kooromgang is verbonden door een rechthoekig deambulatorium, waarboven zich de toren verheft die, aan ieder hoek van zijn westzijde geflankeerd wordt door een trapkoker. In de lengte-as van het koor opent zich op het deambulatorium de zeskantige O.L.-Vrouwkapel. Op haar noordzijde is deze geflankeerd door de sacristij en op haar zuidzijde door een ruime bergplaats.

Het Inwendige

Het constructief gedeelte van het interieur bestaat uit een skelet van kalkzandsteen met vullingen in witbepleisterde baksteen. De traveeën van de benedenkerk zijn onderling verbonden door brede gordelbogen, rustend op pilasters, waarin beeldnissen zijn uitgespaard. Gedrukte kruisribgewelven overkluizen benedenkerk en schip. Drie brede, rechthoekige ramen doorbreken de westelijke wand; de noordelijke en de zuidelijke bevatten eveneens een dubbele rij boven elkaar geplaatste ramen, waarvan de bovenste segmentvormig zijn afgedekt.

De veringspijlers van de koepel, met vierkantig voetstuk en Attisch bassement, hebben in de zijarmen gewone binnenvlakken; hun centraal gedeelte wordt geflankeerd door statige Korintische pilasters, die de uitsprongen van het entablement opvangen. Deze pijlers zijn onderling verbonden door gordelbogen. Tussen boog en pijler is een eenvoudig geprofileerd astragaal ingelast (afb. 3).

Pendentiefs (afb. 4) met de beelden van de vier evangelisten vormen de overgang van het vierkante grondplan naar de koepel. De kalot van de koepel bestaat uit een gewelf, dat door acht brede gewelfbogen en gekoppelde composietwandpijlers aan de trommel is verbonden. Boven de pendentiefs heeft men een entablement, dat aan de basis van de koepel een cirkelvormig balkon vormt, voorzien van een smeedijzeren balustrade. Ieder muurvlak van de trommel bezit een rechthoekig venster. Alternerend zijn die vensters afgedekt met een segmentvormig of een driehoekig gevelveld.

Vroeger werd het koor afgesloten door een dubbele portiek waarboven

(68) Totale lengte: 88 m.; de grootste breedte: 30 m.; lengte van het koor: 30 m.; breedte van het koor tussen de pijlers: 10 m.; lengte van het schip: 34 m.; breedte van de zijbeuk: 9 m.; viering onder koepel: 15x15 m.; viering onder de toren: 8x8 m.; breedte van de kooromgang: 8 m.; hoogte van de toren: ± 74 m.; hoogte van de koepel: 52 m.

het doksaal was aangebracht. Monumentale portieken met zuilen en gebroken driehoekig frontispies geven toegang tot de zijbeuken. Koor en kooromgang worden gescheiden door acht pilasterpijlers en afgedekt door rondbogen, die merkkelijk lager liggen dan deze van de viering. De blindvensters van de tribunes zijn gestopt met schilderijen.

De sterk uitkragende kroonlijst van de benedenkerk zet zich in het koor op dezelfde hoogte voort en wordt er oversneden door de medeprofilerende wandpijlers. Pilasters vangen de brede kassetvormige moerbogen op van het met kruisribgewelven overdekt koor. De bovenmuren van de hoge lichtbeuk (afb. 5-6) worden doorbroken met eenvoudig gelijste en segmentboogvormiggetoogde vensters. Vier door rondbogen verbonden pijlers scheiden de halfcirkelvormige koorsluiting van de kooromgang (afb. 7). De koorsluiting van de hoge lichtbeuk bestaat uit zwak gebogen muurvlakken, doorbroken met segmentboogvormige vensters.

De zeskantige O.L.-Vrouwkapel is overkluisd door een gewelf, waarvan de zes brede kassetvormige gewelfbogen rusten op figuratie korbelen. Over het algemeen zijn er overal kruisribgewelven aangewend, uitgezonderd in de zijbeuken, het deambulatorium en in de sacristijen, die ribbeloze kruisgewelven of gedrukte naadloze gewelven bezitten.

Een werk van de Nederlandse schilder Daniel de Blicck (begraven te Middelburg 6 maart 1673) gedateerd 1661 en heden in bezit van de heer Contat Desfontaines, rue de la Tour, 141, Paris, toont ons een fantasie van het interieur van de Gentse St-Pieterskerk (afb. 8). Dit interieur werd nogmaals in 1664 door de Blicck geschilderd en kwam/of komt nog steeds voor in de verzameling Arthur Key te Edinburgh. Een dergelijk werk werd in 1650 eveneens geschilderd door D. van Delen⁶⁹.

Alhoewel dit schilderij met het huidige interieur van de kerk weinig verband vertoont, is het toch niet uitgesloten dat de Blicck zich zou geïnspireerd hebben op vroeger bestaande plans die nooit werden uitgevoerd. De Blicck vertoefde trouwens vóór 1662 vier jaar in 't buitenland.

Opvallend bij dit schilderij is het aanwenden van tonggewelven en steekappen. Alles schijnt er trouwens op te wijzen dat Huyssens voor de overwelfing van de Sint-Pieterskerk, evenals te Antwerpen en te Namen, in plaats van ribgewelven een dergelijk overwelfingssysteem had voorzien.

Het Uitwendige

Zoals men hem kent door de gedenkpenning (afb. 9) van 1629 komt de westgevel *grosso modo* overeen met de huidige⁷⁰. Zuilen schragen het vooruitspringend entablement. Neuten, verlengd met een balusterborstwering, verbinden de bovenste middenpartij met de benedenverdieping. Door

(69) Thieme-Becker, *Allgemeines Lexikon der Bildende Künstler*, Leipzig 1910, D.IV, pp. 116-117;

Mededeling Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, den Haag 21 oktober 1970.

(70) G. van Loon, *Beschrijving der Nederlandse Historiepenningen*, D.II, den Haag, 1728, p. 188.

het aanwenden van een dergelijke balustrade kwam de vieringskoepel tot zijn volle recht.

Vergelijkt men dit gevelschema met de gravure, zoals die voorkomt in het werk van Sanderus (afb. 10) ⁷¹, dan bemerkt men dat de zuilen vervangen zijn door gekoppelde wandpijlers en de balustrade is weggelaten.

De westgevel is opgetrokken in kalkzandsteen, uitgezonderd de profileeringen die in blauwe hardsteen zijn uitgevoerd.

Door een entablement, dat over de ganse breedte loopt, wordt de westgevel in twee hoofdgeledingen ingedeeld (afb. 11) en toont hij in zijn buitenordonnantie nog op treffende wijze de binnenordonnantie aan. Grote gekoppelde Korintische wandpijlers, afgedekt door een sterk vooruitspringende geprofileerde lijst verdelen de benedenverdieping in ongelijkmatige muurpanden. De hoofdingang bestaat uit een portiek betoond door zuilen en afgedekt met een rondbogig gevelveld, gevuld met een engelenkopje en een vruchtenkrans.

In de as van de gevel, alsook in twee smallere muurpanden zijn nissen uitgespaard, waarin zich eertijds de door Delsaert uitgevoerde beelden bevonden van de H.H. Benedictus, Petrus en Paulus. Naast deze nissen treft men een groot rechthoekig venster aan, voorzien van eenvoudig lijstwerk, en afgedekt met een segmentvormig tympaan.

Vier kortere pilasters verdelen de bovenste gevelgeleding in ongelijke vakken waarvan het middenste doorbroken wordt door een groot rechthoekig venster. De ontlastingsboog van dit venster werd baldakijnvormig aangebracht op de onderbroken basislijst van het driehoekig tympanon.

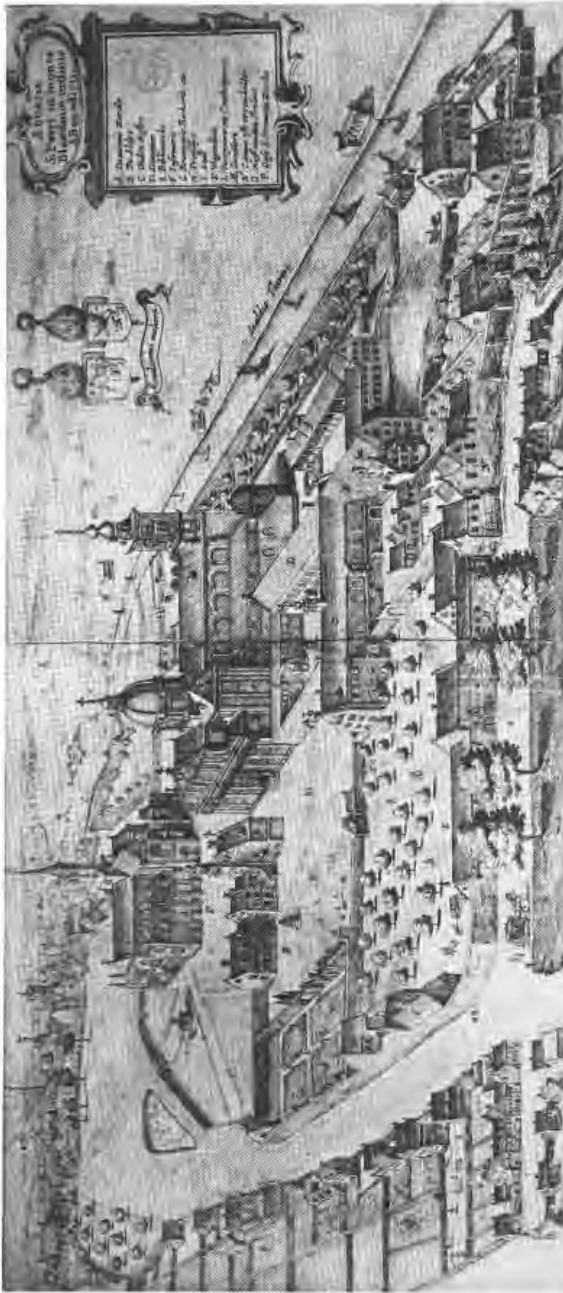
In het gevelveld van het middenfronton staan de wapens van de abdi geflankeerd door de ligbeelden van Liefde en Hoop. Zwikken, geflankeerd door gekoppelde vazen, verbinden de bovenpartij aan de benedenverdieping. Achter dit fronton verheft zich de aan de buitenzijde achtkantige vieringskoepel met lantaarn (afb. 12). De muurvlakken van de trommel hebben rechthoekige ramen, die afwisselend afgedekt worden door driehoekige of segmentvormige frontons. Gekoppelde composiet-wandpijlers dragen de kroonlijst van de koepel.

Noord- en zuidgevel worden door lisenen in muurpanden verdeeld, waarin segmentbogig-getoogde vensters voorkomen. Zware, van doorgangen voorziene steunberen scheiden de traveeën van de hoge lichtbeuk en vangen de druk op van de koorgewelven. Boven het deambulatorium verheft zich de vierkantige van lisenen voorziene toren (afb. 13), die tot aan de buitenkooromgang geflankeerd wordt door twee trapkokers. In de wanden bemerkt men tweeledige, rondbogig-afgedekte galmgaten, die in hun gevelveld doorbroken zijn met een ovaal venstertje.

Een tekening van 1660 (afb. 14) toont ons de kerk in aanbouw, met koepel noch westgevel, doch voorzien van een hogere toren bekroond met een kleine open dakhelm, waarop vooruitspringende pyramidale dakkapellen ⁷².

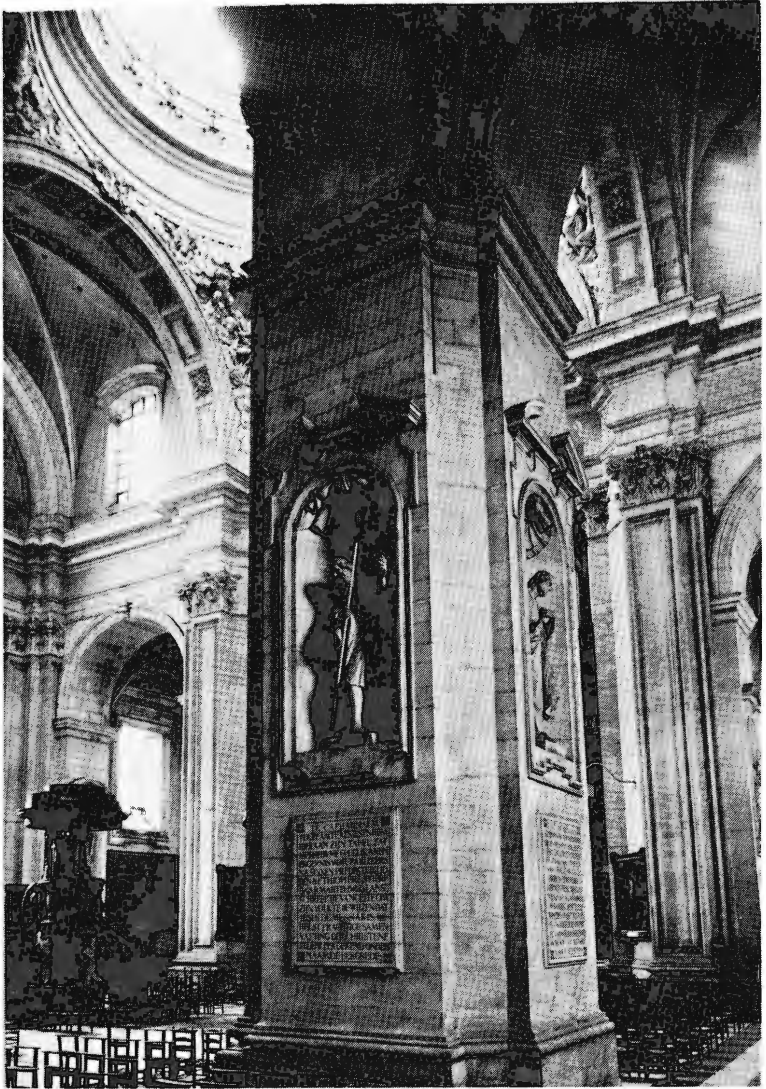
(71) A. Sanderus, *Verheerlijkt Vlaanderen*, D.IV, den Haag, 1732, p. 250.

(72) P.F. de Goësin vermeldt in zijn „*Notice et Description des tableaux et*



Afb. 1 — Sanderus, Panorama van de St-Pietersabdij

Afb. 2 — Zie blz. 8-9 van deze bijdrage.



Afb. 3 — Centraal gedeelte van de benedenkerk (negatief A.C.L.)



Afb. 4 — Interieur koepel



Afb. 5 — Interieur naar het Oosten



Afb. 6 — Interieur naar het Noordwesten



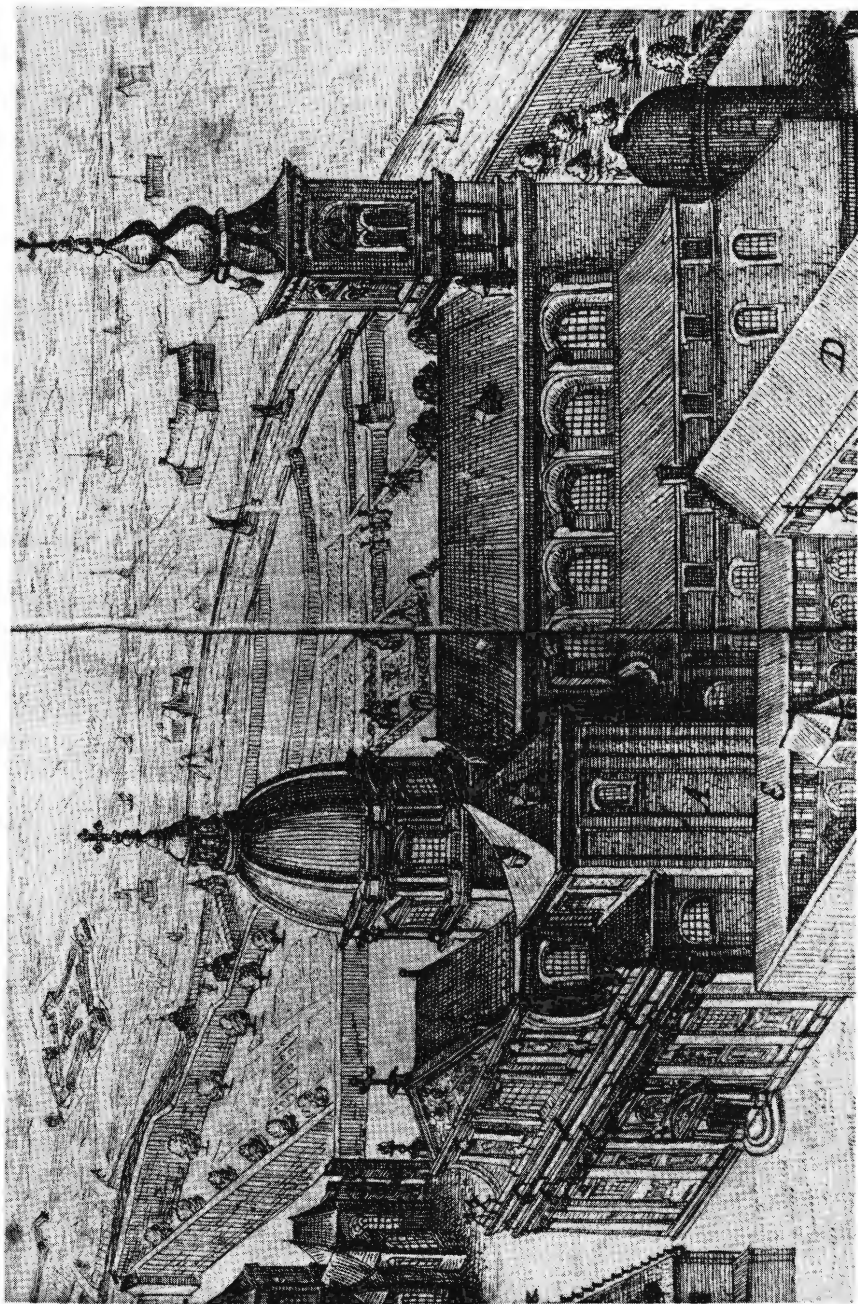
Afb. 7 — Koorsluiting (*negatief A.C.L.*)



Afb. 8 — Daniel de Blicq, gefantaseerd interieur van de Sint-Pieters-abdijkerk te Gent, gedateerd 1661. In bezit van de heer Contat Desfontaines, rue de la Tour 141, Paris XVI (1970)



Afb. 9 — H. Jorissen, Gouden gedenkpenning van de plechtige eerste steenlegging (1629) door Mgr. A. Triest



Afb. 10 — A. Sanderus, Panorama van de S. Pietersabdij, detail abdijkerk ZW (1641)



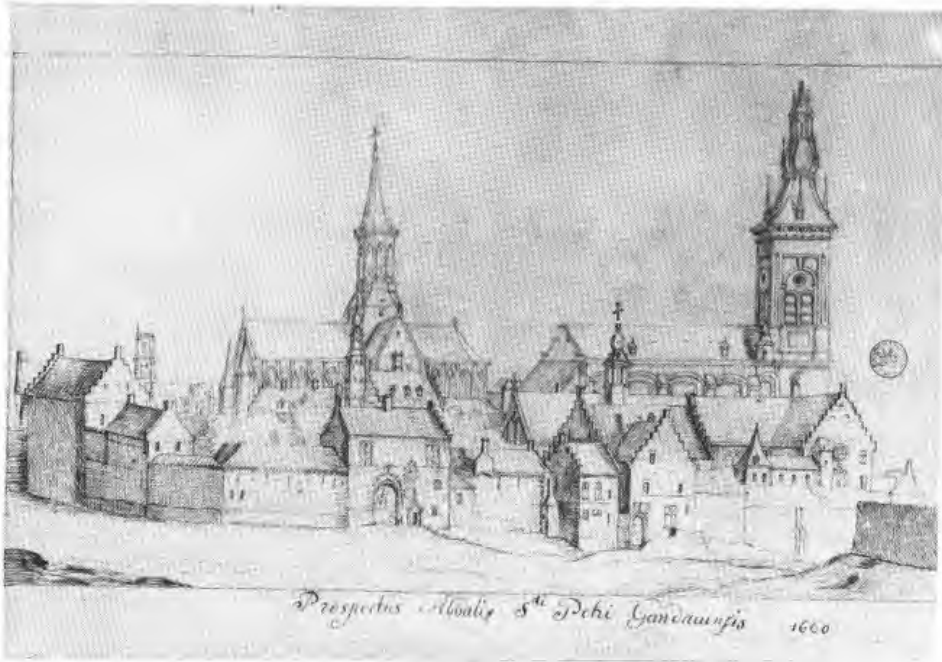
Afb. 11 — De St-Pieterskerk vanuit het NW



Afb. 12 — De St-Pieterskerk NW



Afb. 13 — De St-Pieterskerk vanuit het ZO



Afb. 14 — Tekening van de St-Pietersabdij (1660) vanuit het Z
(Stadsarchief Gent, atlas Goetghebuer)



Afb. 15 — O.L.Vrouwkapel, zgn steunbeerfragment van de
Romaanse kerk vanuit het O (*negatief A.C.L.*)



Afb. 16 — Detailgezicht van de O.L.Vrouwkapel vanuit het O

De benedengeleding van de O.L.-Vrouwkapel is gebouwd in carboonkalksteen afkomstig uit de streek van Doornik. Ze wordt geschoord door drie massale steunberen (afb. 15-16) met enkelvoudige versnijding. De kapel draagt een koepelachtig dak met lantaarn.

KUNSTHISTORISCHE BETEKENIS

Bij de uitvaardiging, in 1613, van de wetten tot herstel van de aange-richte verwoestingen, stonden de Nederlanden op het toppunt van hun artistiek vermogen en vond het barokke bouwprincipe overal ingang. Gedurende verscheidene decennia van de 17e eeuw bouwden architecten zoals Cobergher, Aguilon, Francaert en Huyssens, kerken die mijlpalen gebleven zijn in de ontwikkelingsgeschiedenis van onze bouwkunst⁷³.

De St-Pieterskerk behoort tot die toonaangevende werken. Hier was Huyssens in de gelegenheid een bijna vrijstaande kerk te creëren, die planologisch gezien, niet aansluit bij de Italiaanse conceptie. Immers, hier had hij te doen met een kloosterkerk, die een diep koor noodzaakte, zodat hij het Grieks kruis met de Ultramontaanse koepel aan de ingang moest plaatsen.

In die tijd hebben verschillende abdijkerken een kruisbeuk, waarin reminiscenties van de centraalbouw naar voren treden, hetzij gesloten kruisarmen (Jezuïetenkerk te Leuven, Rijkeklarenkerk te Brussel, abdijkerk te Grimbergen, Karthuizers te Antwerpen), hetzij een koepel op de viering (St.-Pieters te Gent, Jezuïetenkerk te Leuven, Ninove, Grimbergen en Rijkeklaren te Brussel). Een echte vieringskoepel op pendentief met trommel en kalot naar Italiaans model hebben wij in ons land alleen in de St-Pieterskerk te Gent; een dergelijke was voorzien in St-Michiel de Leuven.

Diepe koren zijn typisch voor de plattegronden van de abdijkerken van Averbode en St-Pieters te Gent, die met hun ingekort schip de vorm van een Grieks kruis vertonen. Uitgezonderd de St-Pieterskerk te Gent en enige vooraanstaande Waalse kerken uit deze periode, komt de kooromgang in onze gewesten niet voor.

Tegenhangers van de meer klassieke gotische kerken, met gelede pijlers, hebben wij in de barokke Begijnhofkerk te Mechelen en de St-Pieterskerk te Gent, waar de steunen pijlers zijn, geflankeerd door statige Korintische pilasters die de bewuste uitsprongen van het entablement opvangen. Deze schikking benadert vormelijk die van de doorsnee-barokkerk (Gésu, St-Pieters te Rome).

De Italiaanse pilasterpijler (vieringspijler met Korintische pilasters:

statuts exposés au museum du departement de l'Escaut, situé à Gand, dans l'église de la ci-devant Abbaye de St-Pierre, an XI, nr. 216, Gent, 1802, pp. 88-89, een schilderij van P. Hals, dat een landschap met figuren voorstelt, waarop de afgebroken O.L.-Vrouw-parochiekerk en een gedeelte van de abdij voorkomen. Dit schilderij blijkt onvindbaar te zijn.

(73) P. Saintenoy, *L'art architectural sous Albert et Isabelle et les règles du Concile de Trente*; in: *Revue latine*, 1922, pp. 90-95; cfr. Thibaut de Maizières, o.c., p. 12.

St-Pieters te Gent, St-Michiel te Leuven, Averbode, Grimbergen) heeft niet-tegenstaande de pogingen aangewend door Francart in de Begijnhofkerk te Mechelen en door Huyssens in de St-Pieterskerk te Gent, in de Nederlanden weinig toepassing gevonden⁷⁴. Het systeem van de wandpijlers, kroonlijst en gewelfboog treft men ook aan in het binnenhof van het kasteel Farnese. Treffender nog voor de binnenstructuur is de vergelijking met deze van St-Adriaan della Valla.

Niemand is er, na Huyssens, in de zuidelijke Nederlanden in geslaagd, door het aanwenden van het pijlersysteem, dat koor en kooromgang afsluit, op zulke magistrale wijze het hoofddaccent van de binnenruimte te beklemtonen.

Uitwendig blijven onze barokkerken ook nog travesti-gotisch. De traveëenindeling wordt er gemaskerd door steunberen. In vergelijking met de Jezuïetenkerk te Antwerpen, toont het eenvoudige ritme van de dubbele wandpijlers, hoeveel Huyssens reeds in de voorgevel van de St-Pieterskerk aan evenwicht heeft gewonnen.

Ten opzichte van de onderste geleding, schijnt de bovenverdieping minder gelukkig. Huyssens stond te Gent voor hetzelfde probleem als Cobergher te Scherpenheuvel. Vrezend dat de koepel niet voldoende tot zijn recht zou komen verlaagde hij de bovenpartij. Ware de koepel echter iets hoger geweest, dan konden de dakkruinen er onmiddellijk bij aansluiten. De gevel staat in fel contrast met die van de Jezuïetenkerk te Brugge, die eerder aanleunt bij deze door Francart gebouwd voor de Augustijnen te Brussel.

Naast de fantasierijke architectuur spreekt de beeldbouwkunst hier doorgaans haar woord mee. In de nissen prijken beelden, soms ook wel eens (Mechels Begijnhof, C. Borromeus te Antwerpen) in de attieken en frontons.

Daar de westzijde diende vrij te blijven, ter wille van de pronkgevel, kreeg de toren — die maar in enkele gevallen voltooid geraakte — (Jezuïeten te Antwerpen, Averbode, St-Pieters te Gent) — zijn plaats achter het koor. Dit was reeds het geval met de eerste van onze barokkerken (Carmelieten te Brussel en Scherpenheuvel).

In de 17e eeuw werd de klokvormige pyramidale torenhelm veelvuldig aangewend, soms als zelfstandige bekroning (Jezuïetenkerk en St-Catharina te Brussel), in de meeste gevallen echter in alle mogelijke variaties, gecombineerd met uien, peren, koepels, pyramiden en lantaarns.

Onder de talrijke nog bestaande of reeds verdwenen torenhelmen van dit type, vermelden wij die van de St-Maartenskerk te Kortrijk (1615) en van St-Walburgis te Oudenaarde (1620), welke nog sterk die van Hoogstraten benaderen. Verder hebben wij nog deze van O.L.-Vrouw ten Poel te Tienen (zelfde te Kortembos), van St-Pieters en van Nieuwenbos te Gent. Ook Puurs (1665), Leliëndaal te Mechelen (1663), Werchter, de abdijkerk te Averbode (1701) en de kerk te Zele bezitten nog dergelijke torenhelmen.

(74) C. Leurs, o.c., pp. 851-57; Thibaut de Maizières, o.c., pp. 12, 35; P. Parent, o.c., p. 192.

BIJLAGEN

— 1 —

1613, 25 JUNI - 1614, 24 JUNI. — REKENING VAN
JOOS DE BRUNE.

1. Betaelt Gheeraerdts Spillebaut metser... ter causen van metsen bij hem ghedaen an Sente Vicentius cappelle danof volghende de metinghe ghedaen bij mr Lieven van Thuynen ghesworen landmeter dezer stede bevonden es inden meur metten bezette ende het paveersel ende met een ander muerken jehghens den lochtinck... de somme van 26 lb. 16 sc. 4 gr. (f^o 106).
2. Jan de Croock calcman... ter causen van zeven en dertich mudden en half calck bij hem ghelevert ten behoefve van de voorseyde Sente Stevins cappelle t' sedert den 5ⁿ September 1615 tot 4ⁿ October daernaer... 11 lb. 6 sc. gr. (f^o 106).
3. ...Jan Impens schailgedecker... ter causen van het schailgedach bij hem ghevrocht up de jeghenwoordighe kercke int clooster... 27 lb. 18 sch. 11 gr. (f^o 113).

R.A.G., Fonds van de St-Pietersabdij, I reeks, nr 2309.

— 2 —

1626 - 24 DECEMBER - 1629, 24 DECEMBER. — REKENING VAN
JAC. DE LIXBONNA

Anderen vuytghheef ende betalinghe ghedaen ter cause van het maecken van de nieuwe keercke.

1. Eerstelyck ghetelt door laste van zijn Eerw.^t op den 14ⁿ april 1629 aende weerklieden van de keercke te weten aende metsers... aende steenhauwers... aende timmerlieden... ende aende gravers... dit voor een courtoysie int legghen vanden eersten steen der voorschreven keercke ghedaen bij den eerweerdichsten heere Bisschop van Ghendt Anthonius Triest... 14 lb. 8 sch. gr.
2. ...Joos dooms ende Jan vande kerckhove, boeckdruckers oover het drucken van eenighe carmina by de studenten vande Jesuyten ghepresenteert aen zijn Eerw.^t int legghen vanden voornoemden eersten steen midtsgaders aen Jan de grave voor het binden vande voorschreven carmina in boeckkens... 4 lb. 16 sch. 8 gr.
3. ...Jacques Cocx beeltsnijder oover het maecken vanden eersten steen der voorseyde keercke... 3 lb. gr.
(Folio 133)¹.

(1) A. van Lokeren, Nom de l'architecte de l'église abbatiale de Saint-Pierre, au Mont-Blandin, à Gand, Messenger des sciences Historiques, 1864, p. 385.

4. ...hans Jorissen, hoochduyts man ende goudtsmit tot Andtwerpen, oover het maecken vande medalien der voorschreven keercke op d'eene zijde vande welcke stont het pourtraict van Ste pieters hoofd ende geschreven rondtsom, Tu es Petrus et superhanc petram edificabo eclesiam meam, ende op dander zyde het pourtraict vande voorschreven keercke ende gheschreven rondtsom. Joachimus Arsenius Abbas Monastery S^{ti} Petry in monte Blandinio, tot den nombre van vijftich copere vergulde... Item een fijne ghouwe waervan present ghedaen is aenden eerweerdichsten heere Bisschop van Ghendt, ende zes silvere. 75 lb. 6 sch. 8 gr. ²
5. ...M^r pieter huysens ingeniaer oover coop ende leveringhe van vijfentachtich cleene mustkens... 17 lb. 5 sch. gr.
6. ...diveerssche metsers ghewrocht hebbende int jaer 1628, aenden achtersten coor vande nieuwe keercke ghenaempt onse lieve vrouwe choor op de houde fundamenten... 72 lb. 16 sch. 2 gr.
7. ...aen diveerssche timmerlieden ghevrocht aen tmaecken van een nieuwe craene satende achter het clooster op de schelde, item aen het maecken van een nieu Schalck ende een Crane staende inde nieuwe keercke, logie voor de steenhouders, midtsgaders t'keepere vande mueren om die met stroo te decken, t'maecken van brugghen voor de metsers ende dierghelycke... 90 lb. 3 sch. 10 gr.
8. ...aen Gregorius van halle coopperghierter oover de leverynghe van twee metalen schyven tot de voorschreven craen... 4 lb. 14 sch. gr.
9. ...aen Jacques de liemaecker ende michiel de Groote cladschilders oover het schilderen van de voorschreven craenen ende schalk. (Folio 134). 10 lb. 15 sch. 8 gr.
10. ...Lieven ende Gheleyn de vos lootdgieters oover leverynghe van het loodt verbesicht int rechten van de pilaeren aende poorte vande nieuwe keercke, ende aende marbere poorten voor den ommeganck vanden coor... 17 lb. 3 sch. 7 gr.
11. ...aen Matheus ende Jan baers ghebroeders woonende tot Bruysel oover coop ende leverynghe van neghentien hondert en twintich voeten drooghen putsteen... voor seeckere costen bij hem ghedoocht int lossen van 860 voeten steen tot inde abdye. (Folio 134 v^{oo}) 183 lb. 19 sch. 4 gr.
12. ...aen hendrick faije coopman van witten arduynsteen tot Bruysel oover leverynghe van 261 voeten dilighemschen steen... 30 lb. 9 sch. gr.
13. ...aen M^r pieter huysens oover leverynghe van 457 voeten een vierendeel Bemster steen... 90 lb. 19 sch. 4 gr. 9 d.
14. ...aen Jan ende matheus Baers ende Guillame de deckere coopmans van arduyn steen woonende binnen Brussel oover coop ende leverynghe van 9364 voeten soo harderick als balcksteen... (Folio 135) 169 lb. 14 sch. 6 gr.
15. ...aen Lieven pijpen oover coop ende leveringhe van ettelycke hondert voeten rauwen leetschen steen, wenteltrappen soo rechte als draeyende ende een ronde en half ende thien voeten ghehouden arduyn... 698 lb. 7 sch. 3 gr.

16. ...aenden voornoemden Lieven pien oover d'oncösten van te hebben doen delven ende trecken 259 voeten arduyn steen vuijt het landt van Aelst... 18 lb. 18 sch. 8 gr.
(Folio 136)
17. ...aen Jooris van driessche, Baltasar bernaigie, pieter Soetinck ende Erasmus vanden eynde oover coop ende leverynghe van deckpannen tot de logien van de steenhauwers... 34 lb. 8 sch. 6 gr.
18. ...aen diveerssche ticheldeckers ghedeckt hebbende de calckschuere ende de logien vanden beeltsnyders ende steenhauwers... 2 bl. 18 sch. gr.
19. ...aen diveerssche schalideckers de welcke ghedeckt hebben den nieuwen crane staende op de Schelde, midtsgaders het dack boven de bibliotheyjne aende zijde vande nieuwe keercke... 2 lb. 14 sch. gr.
(Folio 136 v^{so}).
20. ...aen diveerssche saghers ghesaecht hebbende t'houdt vervrocht aen het schalck, craen ende craenwiel, midtsgaders keperaigie van het decken van de mueren vande nieuwe keercke ende de cappelle achter den coor... 22 lb. 14 sch. 7 gr.
(Folio 137).
21. ...M^r franchois dotreni oppermeester vande steenhauwers oover zijne cagie begonnen den 13ⁿ maerty 1629 tot ende met den lesten december 1631... 175 lb. 16 sch. 8 gr.
22. ...aen M^r pieter Sanders, Joos porret ende pieter Smits van Andtwerpen meester metsers oover het handtghedaet van het metselweerck vande nieuwe keercke ten advenante van thien guldens de roede, raeckende de fundamenten tot de hoochte van ses voeten boven d'aerde ende t'ghone daer boven... beloopende oover de jaeren 1629-1630 ende 1631, blyckende bij vier metinghen daervan ghedaen bij meester Lieven van thuijne... 1201 lb. 11 sch. 3 gr.
(Folio 137 v^{so}).
23. ...aen M^r Jacques Cockx beltsnijder oover het leveren ende maecken vande twee marblen portaelen met de timpanen daer boven staende voor aenden ommeganck vanden choir.
24. ...aenden selven oover het snijden van acht schelpen van Avenne steen staende boven de cornissen daer d'appostellen in sullen staen, midtsgaders oover leverynghe van hondert sessenvijftich pondt plaester... 20 lb. 10 sch. gr.
25. ...aenden selven Jacques Cockx oover het snijden van eenich cieraet aende voorseide keercke te weten aende poorte inden ghevel de twee capitalen booven de calummen ende pilasters, item de twee rechtstaenders met den booghe vande selve poorte ende drij enghels ofte seraphinnen hoofden commende booven den selven booghe soo van binnen als van buyten... 51 lb. 13 sch. 4 gr.
(Folio 138)
26. ...aen m^r pieter huysens ingeniair van het maecken vande nieuwe keercke over reijshgelt ter causen van diveersche voyaigien bij hem ghedaen inde affaires vande voors. keercke, blyckende by seven quitantien, de somme van... 47 lb. 6 sch. 8 gr.

(Folio 138 v⁸⁰)¹

27. ...ghetelt aen m^r pieter huysens ingeniair van t'ghebou vande nieuwe keercke... om te coopen een partye avenere steen, dienvolghende ontfaen op den 5ⁿ Augusty 1630 door Jaecques malfaict schipper den nombre van 1128 voet.... 10 lb. gr.

14^e somme

14657 lb. 11 sch. 10 gr. 9 d. p.

(Folio 139)

Rijksarchief Gent, Fonds van de Sint-Pietersabdij, I reeks, nr 2311

— 3 —

1629-1630. — REKENING VAN JAC. DE LIXBONNA

1629, kersavondt tot 1630 kersavondt. - Rekenynghe van Jacques de Lixbonna - vuytgheef aan nieuwe weercken.

1. ...aen m^r Jacques cockx bildesnijder van ghesneden te hebben onsen lieven vrouwen botschap staende voor S^te quinten cappelle met noch eenighe dierghelicke saecken bij hem ghedaen... 8 lb. gr.
(Folio 85)
2. ...aen Jan Bosquellion coopman van bricquen woonende tot Arementiers oover coop ende leverynghe van twee hondert ende vijftich duyent vijf hondert briquen... 234 lb. 16 sch. 10 gr.
(Folio 95)
3. ...aen heynderick faye coopman van witten orduyn steen tot Bruyssel oover coop ende leverynghe van zeven hondert sessentneghentich voeten grijmbeerschen steen ten prijsse... 112 lb. 15 sch. 4 gr.
4. ...Jan villain coopman van avennesteen woonende tot Valensin over coop ende leverynghe van twee duysent seven hondert sevenentwintich voeten avennesteen... 193 lb. 3 sch. 3 gr.
(Folio 95 v⁸⁰)
5. ...aen Lieven pijn oover coop ende leverynghe van vierentsestich durpels ende veynsters calommen... 3 lb. 14 sch. 8 gr.
(Folio 96)
6. ...aen diveerssche steenholders ghevrocht hebbende aen steenen te hauwen tot het maecken van de voornoemde keercke tsedert den 24ⁿ decembre 1631 tot ende met den 31ⁿ december 1632... 305 lb. 16 sch. 10 gr.
7. ...aen meester franchois dotroni meester vande steenholders over een jaer gaijge sallaris verscheenen den 9ⁿ January 1633... 66 lb. 13 sch. 4 gr.
(Folio 96 v⁸⁰)

8. ...aen den selven over twee voijaeygen bij hem ghedaen naer Bruyssel om te besien de arduynsteen op de putte die alhier ghelevert moesten woorden... 1 lb. 6 sch. 8 gr.
 9. ...an m^r pieter huyskens ende heer pauwels vijleijn m^r vande wercken vande fabriicke van dese keercke tot reysghelt eens om te gaen besien ende de tweede reyse om te teecken de boomen die mijn Eerw. heere ghecocht hadde vanden Grave van Couppigny inden coekamerbosch... 8 lb. gr.
- 13e Somme 1798 lb. 1 sch. 2 gr.

(Folio 97)

Ibid., I reeks, nr 2311.

— 4 —

1630-1631. — REKENING VAN JAC. DE LIXBONNA

1630, kersavondt tot 1631 kersavondt. - Rekenynghe van Jaecques de Lissebonna.

1. ...aen Matteus en de Jan Baes woondende tot Bruyssel over het wijngheldt van twee diveerssche contractten van coop van arduinsteen met hemlieden ghemaect bij den prelaet arsenius saligher memorie als bij zijn Eerw^t teghenwoordich... 50 lb. gr.
2. ...aende selve over leveringhe van vijf schepen arduinsteen contineerende 3599 voeten herdericksteen... ende 1361 voeten balcksteen... 634 lb. 15 sch. 10 gr.

(Folio 99)

3. ...aen M^r franchoys dotreni M^r vande steenholders over een jaer gaigie verscheenen den eersten january 1634... 66 lb. 13 sch. 4 gr.
4. ...aenden zelven over een voyaigie bij hem ghedaen naer Bruyssel ter cause van een schip steen. 13 sch. 4 gr.

13^e somme

1162 lb. 10 gr. 6 d. par (f^o 100).

Rijksarchief te Gent, Fonds van de St-Pietersabdij, I reeks, nr 2312.

— 5 —

1631-1633. — REKENING VAN JAC. DE LIXBONNA.

1631, kersavondt tot 1633 kersavondt.

1. ...aen heer paulus Villain proost, over het voyaigie twelck hij ghedaen heeft met heer Pieter huyskens ingeniair, naer de coecamerbosch. 6 lb. gr. (f^o 86).

2. ...aen Jan Deijaerts schipper oover de vracht van 62 stucken blauwen steen ghecoomen van Antwerpen mitsgaeders het wetten ende lossen vanden selven 5 lb. 0 sch. 4 gr. (f° 106 v°).
3. ...memorie voor den heeren administrateurs als dat alhier gheweest heeft sieur franchoys Ingelgraeve de jonghe tot Antwerpen de welcken hem is presenteerende tot de leverynghe vande panielsteen dienende tot onse kercken, wesende witten merkelen ende swerten toetsteenen, der zelve te leveren ten advenante...
...ieder steen wesende elfe duymen vierkant (los bladje).

Ibidem, I reeks, nr 2313.

— 6 —

1633, 24 DECEMBER 1636. — REKENING VAN MAURUS BOSCHMAN.

1. ...aen heer Antheunis en Molineus, m^r frans ende eenen knecht reysende naer Antwerpen om te coopen orduyn den 8 sept. 1637.
(Folio 72 v^{so}) 12 lb. gr.
2. ...int voyaige naer Brussel met heer Stalins om te contracteren met sieur deckere ende Baes raeckende leverynghe van orduyn op den lesten dagh van may 1638 6 lb. 10 sch. gr.
(Folio 76)
3. ...int voyaige naer Antwerpen ende Brussel zoo int besteden van tmaken van ghestoelten als contracteren nopende leverynghe van steen met sieur Deckere den 9 nov. 1638... 28 lb. 15 sch. 2 gr.
(Folio 76)
4. ...int voyaige naer Brugghe met den heere prior ende eenen meester schrijnwerker met waghden peerden ende dienaers tot tcoopen van wagheschot tot de nieuwe kercke 4 nov. 1638... 8 lb. 12 sch.
(Folio 76v^{so})
5. ...int voyaige naer Brussel met m^r frans ende een dienaer om te teekenen ende koopen de meeste stucken orduyn aldaer liggende noodich tot avance vande kercke 31 may 1637 7 lb. gr.
(Folio 76 v^{so})
6. ...aen de weduwe Crul over de leverynghe 2245 zacken gheblust kalck 181 lb. 15 sch. 4 gr.
(Folio 83)
7. ...aen m^r frans dotreny over de leverynghe colommen ende rabatten 5 lb. 13 sch. 2 gr.
8. ...aenden voorn. m^r frans dottreny over tsnyen ende graveren van voornoemde zarck... 9 lb. 10 sch. gr.
9. ...aen m^r pieter de marré over leveren van orduynen trappen veysterwerck, ende zullen 22 lb. 8 sch. 5 gr.
10. ...aen m^r Gillis Matthys over de leverynghe van wit ende blau paveersteen... 33 lb. 1 sch. 8 gr.
(Folio 83 v^{so})

11. ...aenden voornoemden pieter vande walle over de leverynghe van tichelen, paveersteen ende anderssints... 205 lb. 9 sch. 4 gr.
(Folio 84)
12. ...aen Jan Coelman over de leverynghe van 550 bunderen stroodt tot het decken van de nieuwe kercke... 3 lb. 6 sch.
(Folio 85)
13. ...aen Jan Bosquillon over de leverynghe van 134300 groot ende 138600 kleen koreelsteen... 209 lb. 14 sch.
(Folio 85 v^{so})
14. ...aen diversche steenhauwers gevrocht hebbende aenden steen te hauwen tot het maecken vande nieuwe kercke over den jare 1636 266 lb. 7 sch. 4 gr.
15. ...aen m^r frans dotreny m^r van voornoemde steenhauwers over drij maenden ende drij jaeren gaige... 216 lb. 13 sch. 4 gr.
16. ...aen m^r jaques de cocq beeltsnijder over tmaecken van de schelpen ende leverynghe van plaestere... 31 lb. 11 sch. 4 gr.
(Folio 101 v^{so})

Rijksarchief te Gent, Fonds der St Pietersabdij, I reeks, n^r 2315.

— 7 —

1636, 8 MEI. — PIETER HUYSSENS VRAAGT EEN GIFT VOOR HET BOUWEN VAN EEN KAPEL TE BRUGGE.

Ghifte van 100 lb. gr. bij den prelaet Gerardus Rym tot maeken van een cappelle tot Brugghe.

Erwerdichste heere

Alsoo monsieur Baers tot Brugghe ghewest heft heb met deene gherckent van een partye steen welcke hij ghelevert heft ten dienste vande capelle van L.V. alhier in onse kercke, bevinde hem suldich te wessen 600 gulden ghelick ick sijne Eerw. tot Geeraerdsberghe waes segghenede in welcke scult ick de stoeticheit heb ghebruckt, mij betrouwende op de goede liberaliteit, principalick die uwt stickt in sijne Eerw. in goede wercken, oversulx ben seer ootmoedelyck biddende om desse alemoesche, ende sullen altyt blijven dye syen de verobligierden, ende ick in partickuliere.

Mijnheere

Ootmoedighen dienaer
Pieter huysens

Brugghe den 8 mei 1636.

Wij onderschreven, accordeeren ende advoyeren aenden suppliant de ver-
socht hondert ponden grooten ende die over den voornomden suppliant
aen her matheus Baes ten dry diversche paymenten de eerste contant ende
ander twee binnen een jaer het welcke den voornomden sieur Baes is

accepterende. Actum den 5ⁿ mey 1636, ghedaen in ons abdije van Ste pieters nevens gendt.

Gerardus abt van St. Pieters
Aen m^r Pieter huissens 1^e lb. toegeseyt in drye paymenten tot een capelle te brugge, ende het eerste betaelt te wesen II^e gulden, 10 may 1636.
Ontfanghen den 10 may 1636, dierste payment wesende twee hondert guldens.

Matheus Baers

Ibid., II reeks, n^r 396.

— 8 —

1636, 24 DECEMBER - 1639, 24 december. — REKENING VAN MAURUS BOSCHMAN.

1. ...int voyaige naer Brussel den 11^{en} January 1640 met den heere prior m^r frans ende twee knechten alle te peerde omme te visiteren ende coopen orduyn op de putten van syne hoochwaardigheit den aartsbisschop van Mechelen tot het maecken van de nieuwe kercke...
11 lb. 10 sch. 6 gr.
2. ...int voyaige ghedaen naer Brussele den 9 Juny 1640 met heer de moor, m^r frans ende eenen knecht om te contracteren met sieur deckere raeckende den effen orduyn...
10 lb. 9 sch. 6 gr.
(Folio 79 v^{so})
3. ...int voyaige ghedaen naer Antwerpen ende Brussel met den heere prior, heer Antheunis ende heurlieden dinaers om op te lichten zeker pennynghen ten interesse tot het avancement van de kercke...
22 lb., 16 sch., 8 gr.
(Folio 80)
4. ...aen heer Molineus reysende ten diversche stonden met m^r frans naer de putten van hilleghem den 13 July 1641... 2 lb., 4 sch., gr.
5. ...aen m^r frans den steenhauwer over verschoten ghelt tot Leeuwerghem ende hilleghem... 16 sch. 8 gr.
(Folio 82 v^{so})
6. ...aen Joos de visschere over de waghevracht van diversche partijen rauwen ende ghemaecten orduyn commende van hilleghem...
55 lb. 12 sch. gr.
7. ...aen m^r Jan Bauters over ende vutten name vanden aartsbisschop van Mechelen over de leverynghe van 3041 voeten balcksteen...
418 lb., 2 sch., 9 gr.
8. ...aen Jan Baudry over de leverynghe van 281 voet cornisse comende van chaussines... 317 lb. 10 sch. 2 gr.
9. ...aen Jaques de cocq beeltsnijder over leverynghen van plaster ende sement... 23 lb. 13 sch. 4 gr.
(Folio 98)
10. ...aen m^r pieter desmarez over de leverynghe van drijentwintich voet

- ende een quart blaustenen vusten... 3 lb. 3 sch. 11 gr.
11. ...aen Jan simoens over het maecken van acht roeden orduyn
12. ...over zeven calommen ende elf paer durpels... over tblooten trecken
ende couperen van zes roeden orduyn... 142 lb. 3 sch. 4 gr.
(Folio 98 v^{so})
13. ...aen dheer Michiel Boschman over de leveringhe van 33160 pondt
ysere ten oirboire vande nieuwe kercke... 546 lb. 17 sch. 11 gr.
(Folio 99)

Rijksarchief te Gent, Fonds der St Pietersabdij, I reeks, nr 2318.

— 9 —

1639, 24 DECEMBER - 1640, 24 DECEMBER. — REKENING VAN MAURUS BOSCHMAN.

1. ...int voyaige bij den rendant ghedaen met dheer de Moor naer Audenaerde ende vandaer naer Walem om te zoecken eenighe eycken boomen dienende tot het dack van nieuwe kercke 15 novembre 1641...
7 lb. 3 sch. 2 gr.
(Folio 66 v^{so})
2. ...int voyaige ghedaen 5 novembre 1642 met heer Buvet naer de jaermerct van St Niclays en Antwerpen om te vermanen de beeldestyfers van ons ghestoelte dat zij zouden haer werck overleveren...
11 lb. 18 sch. 6 gr.
(Folio 67)

Ibid., I reeks, nr 2320.

— 10 —

1640, 8 AUGUSTUS. — REKENING VAN PIETER LUYTENS.

Dyt es geleverd by pieter Luytens om het clooster van Ste pieters bij laste van de eerweerdighe heer ghedepeteerden tsedert den 8ⁿ September 1640.

.....
Den 8ⁿ Augustus
heeft twee nyen sleutels om de camer daer de modelle van de nyen
keercke staet comt... 20 gr.
.....

Ibidem II reeks, nr 377.

— 11 —

1640-1641. — REKENING VAN MAURUS BOSCHMAN.

1640 kersavondt tot 1641 kersavondt. — Rekenynghe van Maurus Boschman

1. ...int voyaige ghedaen den 15^{en} Octobre 1643 met mijnheer. Stalins naer Antwerpen ende van daer naer Brussel om te koopen brabantische orduyn tot het opmaecken vande twee voorste pilaeren ende den torre van onse kercke... 17 lb. 18 sch. 4 gr. (f^o 76)
2. ...aen Jan vilain over de leveringhe van 3980 voet avesnisteent ende vijfhondert vijftwintich voeten asiensteen... 408 lb. 2 sch. 6 gr. (f^o 86)
3. ...aen Jacques de cocq over het snijen van diversche roosen ende capiteelen van de nieuwe kercke... 26 lb. 7 sch. 6 gr. (f^o 86 v^o)

R.A.G., Fonds van de St-Pietersabdij, I reeks, nr 2322.

— 12 —

1641, 30 DECEMBER. — OPMETING VAN DE GEWELVEN ONDER DE KOOROMGANG.

Up den XIV^{en}.XXIII^{en} ende ander daeghen van December 1641 hebbe ick onderschreven geswooren geometrist ten versoucke van mijne Eerwedighe heeren dheeren administrateurs van S^{te} pieters abdije neffens Ghendt ter presentie van Damp Berthulghus moliners, ende ten beleede van meesters pieter ende Arnaut vanden walle metsers gemeten de twee vauten met haere elf destincte boghen ghesteecken ende ghemaect onder de ommeganghen van de nieuwe kercke ende choor ende in alles bevonden den nombre van een hondert vijfenveertich roen twee hondert tseventich voeten, bedraghende volghende den contracte jegens vijftien guldenen elcke roede van vier hondert cubieke voeten drij hondert vierentsestig ponden drij schellynghen neghen groote in kennisse dat ick de voornome metingen ende calculation ghedaen ende ghemaect hebbe volgens den tenuer vanden contracte zoo hebbe ick dese onderteekent desen 30^e December 1641 mij toorconden

L. van thuyne
Dheer Lieven van thuyne UE sal gelieven te betaelen aen m^r pieter van de walle dese bovenschreven somme van drijhondert vier en sestich pont drij sc. en neghen gr. welcke somme UE. in uwe regeninghe valideren sal desen XIII^{en} Januarij 1642.

Bertulghus Moliners

Somma 364 lb. 3 sc. 9 gr.

paulus vilain
Benedictus vander Saren

maurus Boschman
Emilianus Stalins

Ibid., II reeks, nr 383.

— 13 —

1641, 24 DECEMBER - 1643, 24 DECEMBER. — REKENING VAN EMILIANUS STALINS.

1. ...aenden selven (Lieven vander gracht) over t' maken vanden nieuwen torre... volghens d'ordonnatie vanden 2 decembre 1644.
303 lb. 6 sch. 8 gr.
(Folio 28 v⁸⁰)
2. ...aenden zelve vande walle over het upmaecken vanden nieuwen torre midtsgaders noch eene ordonnantie voor het verhoogen van het metselwerck tot thien ofte elf voeten... ende d'eerste somme hierboven volghens ten contract vanden 15ⁿ January 1624... 591 lb. 13 sch. 4 gr.
(Folio 29)
3. ...ande saghers over het zaghen vande berdels hauten ende nootsa-
klichheden tot opmaecken van onse nieuwe kercke ende cloostere...
375 lb. 13 sch. 10 gr.
(Folio 29 v⁸⁰)
4. ...aen Bertholomeus matthys over de leveringhe van steen ten behouwe van onsen torre volghens d'ordonnantie vanden 21ⁿ novembre 1644...
357 lb. 2 sch. 10 gr.
(Folio 31)
per ordonnantie en quitancie van den 22 April 1645
ghet. Barthelemeus Matijs (f^o 31 v^o)
5. ...aen Jean... obij over twee ordonnantien over de leveringhe van steen ten behouwe van onsen torre, d'eerste vanden 30^{en} Augusti 1644 ende d'ander vanden 10^{en} marty 1695... 464 lb. 9 sch. 3 gr.
(Folio 31 v⁸⁰)
6. ...an m^r Douterny over vijfthien maenden gaige... 83 lb. 6 sch. 8 gr.
7. ...anden selven over twee ordonnantien voor tmaecken vande koor-
nissen vanden nieuwen torre... 69 lb. 6 sch. 6 gr.
(Folio 32 v⁸⁰)

Ibid., I reeks, nr 2323.

— 14 —

1643, 19 OCTOBER. — CONTRACT, TUSSEN DE ADMINISTRATOREN DER ST PIETERSABDIJ EN WILLEM DE DECKERE, VOOR HET LEVEREN VAN ZES SCHEPEN STEEN.

Op hedent XIX^a October 1643 zijn de onderschreven Eerw. heeren damp Maurus Boschman proost ende Emilianus Stalins presbyters ende administrateurs vande abdije van Ste pieters cloostere nevens Ghendt sede abbatiali vacante (te desen gheauthoriseert veraccordeert zoo sy doen bij desen met siuer guilielmo de deckere die ooc by desen alzo kent veraccordeert te syne ende aenghenomen te hebben te leveren inde voornoemde abdije tsynder risque ende pericle den nombre van zes schepen herdericksteen commende van Laque vande meerste stucken teghenwoordich liggende op de putten ende de gone die gheduerende de voornomde leverynghe noch ghetrocken sullen worden, voor ende midts de somme van veerthien suyvers van yder ofte elcken voet brusselsche maete tende maete tende ghelde, met expresse conditie dat onder de voornomde leverynghe niet en zullen vermoghen te wesen eenighe stucken minder dan van twee voeten de zelve leverynghe loyalick te doenen metten eersten zoo wanneer de riviere navigable ghemaect zal wesen, ende de betaelynghe te doene naer rate van de voornomde leverynghe. In teecken der waerheyt sijn hieraen ghemaect twee ghelycke bij partijen contractanten onderteekent, date als boven, Toorconden

Maurus Boschman, proost
Emilianus Stalins
Guillilmo de decker

Ibid., II reeks, nr 383.

— 15 —

1644, 11 FEBRUARI. — METINGSTAAT VAN METSELWERK O.M. AAN HET GEWELF VAN HET KOOR.

Ghemeten bij mij onderschreven gheswooren geometrist der stede van Ghendt ten versoucke vande eerwerdighe heeren mijnheeren de administrateurs vande abdie van S^{te} pieters neffens Ghendt ter eender ende m^r pieter vanden walle ter andere de naervolgende metsene wercken bij den zelve vanden walle ghemaect inden jaere 1643 ende 1644 de metinghe ghedaen volgende den contracte mij in handen ghelevert van daeten 2^{en} october 1640 ter presentie van heer berthulus molineus ende zijn bevonden als volgt.

Ten eersten de groote vaute boven den choor.

Item het verhooghen vanden torre tot ende met de cornisse die noch te leggens is.

Item beede de torrekens daer de steegers in commen op elcke zijde vander torre eene tot ende met de cornissen.

Item beede de vauten onder de sacristien met het verdicken vande zijdt mueren inde zelve vauten.

Item de plinten boven de groote cornisse inden coor.

Ut bringhende in alles vijf hondert zeventhien roeden een hondert

neghentneghentich voeten, van twintich voeten viercant te weten, vier hondert voeten in elcke roede.

517 R. 199 voeten

Ibid., II reeks, nr 160.

— 16 —

1644, 18 FEBRUARI. — BETALING, AAN P. IMPENS, VOOR 'T LEGGEN VAN SCHALIEDAKEN OP HET KOOR.

Belyvende mijne voornomde heerwedeghe heeren te verleenen eenen sekeren bijlech aen pieter Impens, schailedecker U.L. heerwerdycheyt onderdannych dienaer ter causen dat hij heeft ghedeckt met schailen den hooghen coor met de Sacrestijen vande nuyewe kercke het welcke hij seer curt heeft ghedeckt veel myn als up sijn derde het sijnde heuverwerck deur den grootten haerrebeyt daer en boven heeft den selven Impens gherepareert ende honderhauden het schailedack ende de snee gheruymt vanden nuywen dumter alle haeren duyeveerssche reysen den termyn van acht jaren sonder daervan gherecompenseert te syne stellende het selve in U.L. heerwerdeghe descrecyte het selve doende etc.

Ontfaen bij mij onderschreven uytterhant van mijn heer amilyaens staleys ontfangher synderael vande abdije van S^{te} pieters de somme van 8 lb. 6 sch. acht groote soo hyer boven vermeld actum desen XVIII february 1644

pieter Impens.

Ibid., II reeks, nr 160.

— 17 —

1644, 6 MAART. — AFREKENING TUSSEN DE ADMINISTRATOREN DER ST PIETERSABDIJ EN WILLEM DE DECKERE, OVER HET LEVEREN VAN STEEN VOOR DE NIEUWE KERK.

Alsoo op den 17 meert Anno 1644 bij mij Guillaume de decker coopman van Antwerpen sekere twee affrekeninghen vooren ghemaect, mette Eerw. heeren administrateurs van de Abdije van St. pieters nefens Gendt sede vacante, van al den herderick, balck ende orduynsteen tsedert Jannewario anno 1635 tot ende met Jannewario anno 1643 aloft de selve bij my ghelevert hadde gheweest tot het opmaken vande nieuwe kercke bij de welcke ick goetvont, over deene de somme van twee dusent acht hondert vijffensestich pont elf schellinghen ende drij grooten, ende over dandere eendusent drij hondert drij pont negentien schellinghen ende vier grooten vlaems, daer ik inder waerheyt niet meer goet en vonde als ses hondert

seven en dertich pont negenthien sc. ende vier gr. vlems, dwelck is in guldens 3827-16.

Soo dat de resterende somme van lb. 3531-11-3 inder waerheyt toecomen aen de Eerw. heeren voornomt maer synde tselve alsoo sijnlate ghedaen om de voornomde penninghen bij mij tsijnen tyde te moghen ghefurniert ende behanddicht werden aen de voornomde heeren over haerliedier convent om haer te defenderen in hunne gherechticheyt ende goede saecken, soo teghen eenen nieuwen ende vremen prelaet die men segt ghedenomineert te syne, totte voornomde abdye tegen de gone die men segt oock te pretenderen groote sware pensioenen, mitsgaders alle anderen soeckende de selve abdije te ruyneren, in schulden te brengen ende de heeren religieusen totte steken, ende vremde daer inne te brenghen, soo ist dat ick onderschreven belove midts desen de voornoemde somme van drij dusent vijfhondert eenendertich pont elff sc. ende drij gr. aende voornomde Eerw. heeren te furnieren ende restitueren, op synen tijt ende eynde voornomt, soo ende ghelijck ick onderschreven bij haerliedier ordiantie, assingnatie bewijsen op pachters ofte andersins ontfanghen sal hebben dies sullen de voornomde Eerw. heeren my indemneren van alle schaden, intresten, ende verantwoorden mij toorconden date boven, oock is te weten als dat ick onderschreven noch moet leveren drij dusent tweehondert voet herderick steen die welcke hier inne begrepen sijn, waervan de heeren oock de vrachten moeten betalen sonder aff te corten alsoo de selve partije maer tot 11 lb. gherekent is.

Guillaume de decker

Ibid., II reeks, nr 383.

— 18 —

1644, 26 AUGTUSTUS. — BETALING VAN NATUURSTEEN VERBRUIKT AAN DE TOREN.

Item mesure au monastere de S. pierre a Gand pour nicola leuvan 2547 pie dourdon se pour la tour de l'église.

Heer Stalins ontfangher generael sult betaelen aen nicolaes Leuvan over de leveringhe van twee duysent vijf hondert en seven en veertich voet ghemaecten orduyn jeghens drij schellynghen den voet de somme van drijhondert een en tachtentich pont vijf thien schellynghen grooten welcke somme ut valideren sal dese XXX^{en} augusty 1644.

Antonius Enggrand prior, M. Boschman, proost.
par denommé de St Pierre lez Gand.

Receu par le sousigné m^r tailleur de pierre de l'advocat Driesbeke recepveur de l'abbaye de S^{te} pierre lez Gand la somme de deux cent vingt neuf livres ung schelling huict gros la reste est paye par monsieur stalins, et plain payement de la susdicte ordonnance tesmoin ce IIII^e d'octobre 1647.

Nicolas leuvarit

Ibid., II reeks, nr 160.

— 19 —

1644, 22 OKTOBER. — BETALING AAN Mr P. VANDE WALLE VOOR 'T MAKEN VAN DE TOREN.

Heer Amelianus Stalins ontfangher generael zult betaelen an m^r pieter vande walle de somme van vier hondert vijftich ponden grooten, ende dat over het upmaecken vanden torre van onse nieuwe kercke hooghe sijnde tot vierenveertich voeten, naer het vuytwijzen vanden contracte danof ghemaect in daten XV^{en} January XVI^e vierenveertich, Toorconden desen XXII^{en} Octobris XVI^e vierenveertich.

Antonius Engrand prior

Benedictus vanden Saren

M. Boschman, proost

Ick onderschreven kenne voldaan te sijne van dese bovenschreven somme van vier hondert vijftich ponden gr. vanden heer ontfangher generael Stalins. Toorconden desen XXII^{en} octobris 1644.

pieter van x * x den Walle

Ibid., II reeks, nr 160.

— 20 —

1644, 3 DECEMBER. — BETALING AAN Mr LIEVEN VERGRACHT VOOR HET LEGGEN VAN SCHALIEDAKEN OP DE NIEUWE KERK.

Heer Stalins ontfangher generael sult betaelen aen m^r Lieven vergracht de somme van twee dobbel ducaeten die hem beloft sijn int aennemen van zijn werck, vant decken van de kappelle de aftrecken van de voorkercke ende het afreck van den koor tot de eerste pilaeren van de koeppel welcke somme U.L. valideren sal desen 2 december 1644

Bertulphus Molineus

En grand prior

Ben. vander Saren

Ibid., II reeks, nr 377.

— 21 —

1644, 19 DECEMBER. — METINGSTAAT VAN DE METSELWERKEN UITGEVOERD DOOR Mr PIETER VAN DE WALLE AAN DE NIEUWE KERK.

Ghemeten bij ons onderschreven geswooren lantmeters der stede van Ghendt ten versoucke van de eerwerdighe heeren mijne heeren d'administrateurs vande abdije van S^t pieters neffens Ghendt ter eender ende meester pieter vande walle ter ander de naervolghende metzerije wercken bij den zelve vande walle gemaect inden jaere 1644, de metynghe gedaen volghens

den contracte ons in handen geleverd van daten tweeden octobre 1640 ter presentie van heer Berthulfus molineus, ende zijn bevonden als hiernaer volcht, ten eersten beede de vauten vande voorkercke met het verhooghen van haerlieden mueren onder ende boven de zelve vauten. Item alle dry de eyndelmueren daermede de kercke nu afgesloten staet. Item ten lesten het verhooghen vande mueren tot de vaute in ons lieve vrouwe cappelle. Item de vaute ende lanterne boven de zelve mueren, utbrynghende in alles twee hondert neghenentzeventich roeden II^e XI voeten, in welcke grootte niet begrepen en is het besetten nochte paveren van de vloeren midts-gaeters twee vauten inden torre alsoch te steken, bedraegende de voornomde 279 roeden 211 voeten jehens vijftien guldens van elcke roede de somme van zeshondert achtenneghentich ponden zeshien sc. vier gr. 6 den. In oorconden der waerheyd dat wij dese metynghe ende calculatie wel ende behoorlick gemeten ende gedaen hebben volgens tvoornomde contract zoo hebben wij dese onderteekent desen XIX^{er} decembre 1644,

Jan Bale

Lieven van thuyne

Ibid., II reeks, nr 377.

— 22 —

1645, 24 FEBRUARI. — REKENING VAN PIETER LUYTENS.

Dyt es ghelevert bij pieter Luytens daude ende pieter Luytens de jonghe dese narvolghende partyen van iserweerck dyenende tot de nyeuwe keercke.

Den 3ⁿ September 1644 bij pieter Luytens doude heeft tyen crammen met dooken om onse vrouwe cappelle weghende 25 pont ten seven groote het pond comt 14 sc. 7 gr.
 noch twee cappelroen met dry sluetels om onse vrouwe cappelle weghende dry hondert en sesentneghentich pont comt... 11 lb. 11 sc. gr.

Ibid., II reeks, nr 377.

— 23 —

1645, 24 JULI. — BETALING VAN EEN DAKSTOEL VOOR DE NIEUWE KERK.

Heer Stalins ontfangher generael sult betaelen aen m^r Jehan vilain over een ghebindt voor de nieuwe kercke lanck wesende acht en veertich voet seshien en achten dicke de somme van ses en twintich pont grooten

Ibid., II reeks, nr 377.

— 24 —

1645, 17 AUGUSTUS - 1646, 5 MEI. — JAN MUYSHONT LEVERDE O.M. DE GROTE BOL VAN HET TORENKRUIS.

Dyt is het gone dat ic Jan muyshont ketelere gemaect ende geleverd hebbe tot dienst vander nieuwen tore inde habdie van S^e pieters.

In den heesten geleverd den 10 november 1644 den grooten happel vanden torre wegende... 74 lb.
 noch geleverd den 2 december de vane boven op het cruise wegende... 14 lb. 1 quart
 noch geleverd den 30 Janewary 1645 een kleyn happelken honder de vane wegende... 6 lb. 1 quart
 noch geleverd in twee deversche reisen het latoen om te maken de hoose vanden tore onder het cruise wegende samen... 134 lb.
 noch geleverd den 29 April 4 de meesste piremijden wegende... 72 lb.
 Ontfaen bij my onderschreven... dese bovenschreven vijftich pont derthien sc. acht gr. mij toorconden desen vijfden mey 1646.
 bij mij Jan Muyshont.

Ibid., II reeks, nr 377.

— 25 —

1645. — VERZOEK DOOR DE Wwe VAN M. DE GROOTE, OM UITBETALING NAAR ACHTERSTALLIG LOON, WEGENS SCHILDERWERK.

Supplierende verthoont met alder oodmoet ende eerbiedynghe de weduwe van Michiel de Groote dat wijlent den voorseyden michiel haeren man zaligher binnen zynen leven ghevrocht heeft inde voornoemde abdy zoo in het schilderen ende vergulden vanden turre vande nieuwe kercke als in het cloostere daerover hij van damp maurus Boschman overleden religieus ende proost vande voorseide abdije ontfanghen heeft inde maent van... XVI^e vijfffenveertich de somme van 50 lb. gr....

Ibid., II reeks, nr 160.

— 26 —

1647, 19 MAART. — LENING I.V.M. DE BETALING VAN EEN GEDEELTE VAN HET LOODWERK VAN DE KERK.

L'abbe duement autorisé á leve une somme de 676 livres de gros de change pour payer une partie de la livraison de plomb pour la nouvelle église.

August van Lokeren, Chartes et Documents de l'abbaye de St-Pierre à Gand, D. III, nr 2493, Universiteitsbibliotheek van Gent, hs. nr 1530.

— 27 —

1648-1649. — REKENING VAN AMANDUS HOVELINCK.

1648, kersavondt tot 1649 kersavondt

...aen diversche aerbeyders over het vollen vande vauten op de nieuwe kercke... 10 lb. 6 sch. 7 gr. (f^o 121)

R.A.G., Fonds S.P.A., I reeks, nr 2326.

— 28 —

1649, 14 JANUARI. — KONTRAKT MET DE MEESTER-METSELAARS OVER HET VOORTZETTEN VAN DE WERKEN AAN DE KERK.

Contract mette metsers raeckend de nieuwe kercke.

Hedent op den veerthiensten January 1649 zijn de onderschreven Eerw. heeren ghecoitteerde tot d'administratie vande Abdije van S^{te} pieters clooster nevens Ghendt sede abbatiali vacante veraccordeert met m^r Joos paret ende m^r pieter vande walle die ooc bij desen kennen van ghelijcken veraccordeert te zijne angaende het metswerck twelcke dit teghenwoordick saysoen ghedaen zal worden zoo aende voorkercke, zijmueren als anden koor vande nieuwe kercke inder manieren naervolghende.

In den eersten zullen sij annemers ghehauden wesen te leveren alle de eemers watertonnen moortelkuypen strynghen speren delen maeschauten naghels ende voorts alle het ghewan twelcke hemlieden tot het voornomde werck noodich zal wesen ghereserveert alleenelick de boomen die tot het maecken van de stellynghen hemlieden behouven zullen van weghen de voornomde Eerw. heeren hemlieden annemers bij de wercke ghelevert worden midts condities dat zij annemers zullen moghen ghebruycken het ghewan ende ghereetschepe teghenwoordich in het clooster zijnde.

Daerenboven is expresselijck beproken ende gheconditioneert dat telcker reyse niemant van de voornomde meesters en zal bevonden wesen eenen halven dach lanck gheduerende op twerck gheweest te zyne om goede zorghe ende toesicht te nemen over de wercklieden zullen verbeuren de Somme van drij ponden par. tappliquieren ter beliefte vande voornomde eerw. heeren administrateurs.

Op al welcke conditien de voornomde annemers belooft is van elke roede vierkant de somme van derthien guldens tende maete tende ghelde waermede zij kunnen te vreden sijn haudende boven de somme van drij dobbte ducaten die hemlieden op d'handt ghegheven sijn voor wijnghelt van dit teghenwoordich accoord in kennisse der waerheyt sijn hieraf ghemaect twee ghelijcke instrumenten onder elck van partijen contractanten berustende ende onderteeckent. Actum inde voornomde abdije ten daghe maende ende jaere alsvooren

Clemens Reyner
 Paulus Vilain
 Benedictus van der Saren
 Maurus Boschmans
 Emilianus Stalins
 Joos paret, pieter van den walle

Rijksarchief te Gent, Fonds van de St Pietersabdij, II reeks, nr 383.

— 29 —

1649, 24 DECEMBER - 1652, 24 DECEMBER. — REKENING VAN HIERONIMUS PIERS.

1. aen pauwels de valckenaere, calzynder over aerbeyt vande calzeyde liggende in, ende voorde nieuwe kercke... 4 lb. 9 sch. gr.
 2. ...aen m^r Servaes Manilles beldesnyder over het snyden vande cappeelen van het portael in de nieuwe kercke... 2 lb. gr.
- (Folio 143 v^{so})

Ibid., I reeks, nr 2327.

— 30 —

1651, 23 MAART. — BETALING VOOR HET OVERBRENGEN VAN DE RELIEKWIEËN VAN DE OUDE NAAR DE NIEUWE KERK.

Den Eerw. heer Amandus hovelinck sal believen te betaelen aen Gudwalus vander maerien, tresorier over de musicque gedaen inde Translatie vande reliquien van inde oude tot inde nieuwe kercke, eerst aende tromppeters de somme van 25 sc. grooten, item aende schalmeyers 30 sc. gr. ende voor

de sangers tot 30 sc. gr. maeckende tsamen vijftwintich guldens 10 stuyvers. Actum den 23ⁿ Martij 1651

Somma 4 lb. 5 sc. gr.

Emilianus Stalins, proost

Hijeronimus Piers

Ick onderschreven hebbe ontfaen dese bovenschreven somme.

Gudwalus vander Marien

Ibid., II reeks, nr 407.

— 31 —

1651, 29 MAART. — AANKOOP VAN POTTEN, KRUISEN EN KANDELAARS VOOR DE KERK.

Heer Amandus hovelinck ontfangher generael vande Abdije van S^{te} pieters neffens Gendt, sal betaelen aen heer Gudwalus vander Marien de Somme van seshien ponden 10 sc. gr. ende dat over coop van kandelaers, potten ende cruycen, ten behouwe van onse kercke, actum den 29^e Martij 1651.

Emilianus Stalins, proost

Hijeronimus piers

Het inhaut van dese hebbe ick ontfanghen.

Gudwalus vander Marien

Ibid., II reeks, nr 406.

— 32 —

1675. — DE BLIKSEM TREFT DE TOREN VAN DE ST.-PIETERSKERK.

In 1675 sloeg den blixem in de torens van het Beelfrood en in die van S. Pieters.

J.F. de Laval, Verzameling van echte en andere stukken betrekkelijk de stad Gent, 1833, D.II, p. 333, Universiteitsbibliotheek te Gent, hs. nr. G. 11515.

— 33 —

1679. — INVENTARIS VAN ENKELE WERKEN UITGEVOERD GEDURENDE DE PRELATUUR VAN ARMANDUS HOVELINCK.

1. Item betaelt aen Gillis van Waesberghe over leveringhen van arduinsteen tot het maeken van de kercke... 22000 guldens

2. Item 25000... (?) steen tot decken van de meuren (?) van de kerck 200 guldens
3. Allen der ardeuin tot het opmaeken van de kercken 21000 guldens

R.A.G., Fonds S.P.A., II reeks, nr 286.

— 34 —

1681. — ABT, FRANÇOIS DE HELFAUT LIET VERSCHILLENDE TAPIJTEN MAKEN.

Oock is 't desen eerw. Heer (Fr. de Helfaut) gheweest die ghedaen maecken heeft die schoone curieuse ende raere tapijten die in de kercke van dese abdije van St Pieters nu ter tijdt noch ghesien worden niet sonder vermaeck ende groote verwonderinghe van alle de liefhebbers der selver conste.

Ibid., I reeks, cart., nr 16, § 28.

— 35 —

1681. — PLAATSEN VAN EEN UURWERK OP DE TOREN DER St PIETERSKERK.

Diversche Horlogiën tot Ghendt op het Beelfroodt van aldaar. Tot St Pieters op den Torre van de nieuwe kercke van het clooster.

Ibid., I reeks, cart. nr 16, § 128.

— 36 —

1688, ... TOT 1693, 5 FEBRUARI. — REKENING VAN JAN-BAPte BLANSTERYNS.

1. ...aen frans nockerman over leveringhe van staecken tot het maecken van de gaelderije inden torren... 20 lb. 8 sch. 4 gr.
2. ...aen den selven (Jan Martens) over de bestedinghe van het maecken van ses stijlen inden thooren van dabdije ende eene balustrade... 37 lb. gr.
3. ...aen m^r Jan de keysere, timmerman over twijngheft besteden vande voornoemde stylen ende balustrade... 3 lb. 6 sch. gr.

Ibid., I reeks, nr 2346, f^o 88.

1690, 11 JUNI. — AANBESTEDING VAN DE TORENHELM VAN DE KERK.

Bestedinghe tot het maecken een lanteren aenden torren vande kercke.

Conditien ende bespreck waer op men besteden sal van wegen den Eerw. heere Prelaet vande abdije van S^{te} Pieters neffens Ghent het hautd ghedaen van het uytdoen van ses stylen vanden thooren van de voorseyde abdije ende het stellen van ses nieuwe stylen met het maecken van een ballustrade op den looden solder ende het leveren van alle de naghelen soo hier naer volght.

In den eersten is hij aennemer ghehouden te maecken alle synne stellinghen noodigh tot sijn aengenomen werck... alle het gonne hij noodigh sal moeten hebben tot het wijt ende inne doen vande voorseyde stylen... ende alle het nieuw hautd sal den aennemer ghelevert worden tot aende voorseyde kercke door den Eerw. heere besteden.

Item is hij aennemer ghehouden te stellen ses nieuwe styllen de selve gheschildt naer den cours vande schilden vanden thooren elcken styl lanck 30 1/2 voet groot van steke thien ende thien duymen ende in elcken styl te wercken twee corbeelen met hunnen pinne-gaeten tanden ende voerloooven den ondersten corbeel lanck seven voeten groot van steke seven en neghen duymen

.....

Oock is hij aannemer ghehouden tusschen elcke twee stylen te wercken twee cruys banden...

Item den aennemer is nogh ghehouden de rychels soo aen den looden solder als van boven aen de lanterne aen het opperste wiel inde voorseyde nieuwe stylen wederom te wercken met voerloooven ter diepte van eenen duym ende met wanhooren...

En de in cas het ghevele datter eenighe rychels lijsten, corbeelen cruys banden quaeme te breken rot ofte ombequaeme om wederom in het selve werck vervrocht te worden sal hij aennemer moeten nieuwe maecken t'sijnen coste op de selve modelle van de aude ghelijck sij jeghenwoordigh sijn staende.

Item den aennemer is gheobligiert te maecken een ballustrade op het loodt ront de lanterne tusschen de stylen ter hooghde van vier voeten...

Den aennemer sal alleen maer verobligiert wesen te doen sijn handt ghedact het leveren van alle sijn ghereetschap...

Item den aennemer is ghehouden van stonden aen in het werck te comen met competente wercklieden om sijn aengenomen werck voldael te hebben onthier en Septembre ofte bij faute van dies het selve werck t'sijnen coste te doen maecken ende volcommen ten wat prijse het sij... ende den aennemer is verobligiert te stellen goede ende souffisante borghe ten contentemente vanden Eerw. heere besteder, soo voor het ontfanghen van het ghelt als voor het volcommen van sijn aengenomen werck ofte

voor eenighe schaede die hij aannemer mochte commen te doene aen eenighe clocken ofte aen den thoren als oock van het schailien dack als andersints als hij van noode sal hebben tot het maecken van sijn aengenomen werk...

Dit werck wort besteedt bij den hoop met het schutten van billietten den minsten instelder... ende is blefven op Jan Martens voor ende midts de somme van achtentwintigh ponden grooten. Actum den elfsten Junij 1690 ende was onderteekent, bij mij

Jan Martens.

Dese staet geenregistreert inden derden boech van contracten ende sentientien f^o 109.

Ibid., II reeks, nr 383.

— 38 —

1690, 11 JUNI. — HOUT VOOR HET BOUWEN VAN DE NIEUWE TOREN WORDT GEKEURD.

Wij onderschreven meesters temmerlieden binnen deser stede verclaeren ghevisiteert t'hebben de stijlen ligghende inde abdije van S^{te} pieters om geemployeert te worden inden thooren vande kercke vande selve abdije, ende de selve bevonden thebben daertoe deselve te wesen bequaem in-gevolge vande conditien van bestedinghe van den XI^{en} Juny 1690 met presentatie van het selve wettelyck te verclaeren dies aensocht sijnde. Toorconden desen XI.

Ignatius hutsebauds
Jan hutsebaut
Jacobus Pennekyen
pieter vander gracht
bij mij Lucas van Turre.

Ibid., II reeks, nr 383.

— 39 —

1690, ... TOT 1693, 14 AUGUSTUS. — REKENING VAN J. BAPTE BLANSTRIJNS.

...aen Jacques pieters m^r steenhauder over arbeysloon met eenighe leveringhe van arduynsteen volgens syne specificaetie beginnende 3^{en} maerte 1688 ende eyndende 12^{en} January 1692... 9 lb. 8 sch. 3 gr.
(Folio 44 v^{so})

Ibid., I reeks, nr 2348.

— 40 —

1699, 21 DECEMBER. — REKENING VAN D.A. VAN DER BORG I.V.M. HET SCHILDEREN VAN EEN WIMPEL.

Le sousignée confesse d'avoir reçu la somme de trois florins hors de main de monsieur Puttem pour salair et couleur de la baniere de la tour de leglise de St. Pierre fait a Gand ce 21 decembre 1699.

D.A. van der Borg.

Ibid., II reeks, nr 406.

— 41 —

1715, 24 DECEMBER - 1716, 24 DECEMBER. — REKENING VAN JAN FRANS VANDER CRUYCEN.

1. ...over den coop van eenigh benthems steen aen wijlent den Eerw^{sten} heer prelaet... 58 lb. 6 sch. 8 gr.
Folio 99
2. ...aen den Eerw^{sten} heer prelaet ghedenameert totten opbouw van de kercke... 1400 lb. gr.
3. ...aen wijlent den Eerw. heer ghedenameerden prelaet tot den bouw van de kercke... 350 lb. gr.
Folio 100

Ibid., I reeks, nr 2366.

— 42 —

1716, 9 MAART. — G. GHEERAERTS LEVERT PROFIELSTEEN VOOR DE ABDIJKERK.

Den onderschreven kendt midts desen aenveert te hebben vanden Eerw. heer prior vande vermaarde Abdije van S^{te} Pieters neffens Ghendt, het leveren tot op de vaert binnen Brussel, tot aen het schip eene cronisse van drij laeghen die tsamen hooghe sijn eenen ghendtschen voet en half de welcke moet ghestelt wesen, soo diep dat se haer selven can draghen, ende dat voor den prijs van drij guldens en half ideren ghentschen voet. Item tot de selve cronisse moeten ghelevert worden tot achtenvijftich ofte sestig gentsche voeten. Item als mede is oock besteedt een architraefken te weten hooghe vijf duymen en half ende eenen voet ghesteert, tot seventien voeten, a thien stuyers den gentschen voet. Item noch gheaccordeert het leveren van een deksel tot het decken van de groote venster vanden voorghevel, twelcke dicke is ses duymen ende drij voeten ghesteirt voor acht schel- lingen gr. courant den voet ghefatsoeneert conforme de molle mollant

alles suyer ghelevert tot aende voornoemde vaert binnen brussel ende hiermede is noch besteedt, eene cromme samarande ter dichte volghens de molle mollant aen hem behandicht tot hondert en twelf ghenchtsche voeten ten prijse van thien stuyvers den voet, de conditien als vooren tot aende vaert ghelevert ende tol vrij op den wich, als oock ongheschonden binnen Ghendt t'eynden maete t'eynden ghelde. Actum desen 9^o maerte 1716.

A. Cruycke Prior.

het merck van X Jaspaert gheeraerts.

(In rand) Dese leverynghe is ghelevert den 5ⁿ Juny 1716 ende bedraeghende over de voeten hier vooren gheaccordeert ter somme van tweeenvijftich ponden en elf sch. gr.

Ontfaen den inhoud deser vanden Eerw. heere prior ter causen hier boven vermeldt. Actum desen 5ⁿ Juny 1716.

dit is het antticken X van mijn vader gespeer Geeraerds

Ibid., II reeks, nr 160.

— 43 —

1716, 3 JULI. — R. BOGAERT KOOPT TE DUINKERKE STEEN VOOR DE ABDIJKERK.

Ontfaen vanden heere prior vande Abdij van S^{te} pieter de somme van vier pondt drij schellynghen en vier gr. wisselgelt over verschot bij mij ghedaen in het voyageren naer duynckercke tot het coopen van Engelschen steen tot het opbauwen vande kercke vande voorseide abdije.

Actum desen 3^o July 1716.

Rogier Bogaert.

Ontfaen vanden Eerweerden heere prior de somme van seven guldens courant ghelt over mijne voyaeg van gendt naer brussel.

Actum desen 7ⁿ Septembre 1716.

Rogier Bogaert.

Ibid., II reeks, nr 160.

— 44 —

1717, 11 FEBRUARI. — J. COLIN MAAKT HET HOUTEN MODEL VAN DE KOEPEL.

Ontfaen bij mij onderschreven van den Eerweerden heere prelaet vande exempte abdije van S^{te} pieters nevens gendt de somme van neghen hondert vijftigh gulden courant over het maecken ende leveren vande morelle van haudt vande domme vande kercke vande selve abdije, met alle het gonne dearaen dependert. Aactum desen XI february 1717.

Jacques Colin.

Ibid., II reeks, nr 160.

1717, 5 APRIL. — AKTE WAARBIJ DE MEESTER-METSelaar, -Timmerman, -steenhouwer en beeldsnijder het nog af te werken gedeelte der kerk op meer dan 100.000 gulden ramen.

Compareerden voor mij Jacques Guillaeme Tservrancx openbaer notaris publicq ende royal tot ghendt hoofststadt van vlaenderen residerende present de ghetuyghen naerghenoemt in persoeone pieter, ende gillis hertschap, pieter vande vijvere, ende Jacobus vander cruycen meesters metsers, ende timmerlieden, steenhauwers, ende biltsnijders werckende teghenwoordigh aende kercke van het clooster van S^{te} pieters van het ordre van S^{te} Benedictus neffens ghendt welcke comparanten onder solemnelen eede in handen mijns notaris ghepresteert hebben verclaert dat volgens hun oordeel, ende beste kennisse den bouw den welcken tot voltrecken vande selve kercke noch resteert gemaect te moeten worden meer dan hondert duysent guldens vlaemsche munte sal moeten becostighen, ghemerckt dat noch wel het derde deel vande selve kercke te maecken is ghevende voor redenen van wetenschap het gone voorschreven alsoo bij experientie te bevinden aldus ghedaen, ende ghepasseert ter presentie van sieur charles Schockaert, ende Jan van der cruycen ghetuyghen hierover gheroupen, ende gheboden desen april seventhien hondert seventhien, ende was onderteeckent Pieter hertschap, Pieter vande vijvere Jacobus vander cruycen Gillis hertschap, Jan vander cruycen als present C. Schockaert, ende J.G. Tservrancx notaris publicq, ende Royal.

Ibid., II reeks, nr 161.

1717, 28 SEPTEMBER. — KWIJTSCHRIFT VAN DE DEKSTUKKEN OP DE GEVEL VAN DE KERK.

Ontfaen van den Eerweerden heere prelaet van de abdije van S^{te} pieters de somme van sevenentachtentich ponden thien schellynghen gr. courant ghelt over leverynghe van hondert en vijf voeten baelegemsche lijstesteen dienende voor deckstucken van de cornisse in den gevel van de kercke van de voorseyde abdije ten advenante van seshien schellynghen ende acht grooten den voet.

Actum desen 28ⁿ Septembre 1717.

Joos bijens

Ibid., II reeks, nr 160.

— 47 —

1717, 2 OKTOBER. — DE MARKIES DE PRIE VERZOEKT ABT E. CRUYCKE HET GROOT KERKPORTAAL TE LATEN VRIJMAKEN MET HET OOG OP DE INHULDIGINGSPLECHTIGHEID VAN KAREL VI ALS GRAAF VAN VLAANDEREN.

Hercule Joseph Louis Turinetti, Marquis de Prié
Ministre plénipotentiaire de Sa Majesté Impériale et Catholique
Charle VI.

Reverend Pere en Dieu, Cher et bien amé.

La ceremonie de l'inauguration prochaine de sa Ma^{te} Imp^{le} et Cath^e... dans la province de flandre, devant etre commencée dans l'église de votre abbaije,...

L'on nous informe aussi que le grand portail de la dicte église se trouvant embarassé par les batimens que l'on ij construit, vous proposez que nous y fassions notre entrée par une autre route et une moindre porte du coté de cette église que l'on a pratiqué cij devant en pareille solemnité;... Nous attendons à ce que vous fasiez amouvoir tous les obstacles et empechemens au dit grand portail,...

Bruxelles le 2^e d'Octobre 1717

Le Marquis de Prié
P.A. de Bretel

Archief der St.-Baafskathedraal te Gent, Fonds der St.-Pietersabdij, XXIV-137; G. Celis, Eenige aantekeningen over de blijde inkomsten der Graven van Vlaanderen in de Sint-Pietersabdij, in: B.G.O.G., Gent, 191, p. 24.

— 48 —

1717, 13 OKTOBER. — KWIJTSCHRIFT VAN DE DEKLIJSTEN OP DE WESTGEVEL VAN DE KERK.

Ontfaen van den Eerweerden heere prelaet van de abdije van S^{te} Pieters de somme van vierentsestich ponden twee schellynghen en vier grooten courant ghelt over leverynghe van 49 voeten van het bovenste deel van de gotlijste ende sesthien voeten van het middelste deel voor de kercke van de voorseyde abdije.

Actum desen 13^{en} Octobre 1717 waermede de gheheele lijst is voldaeen.
Lambert Lis.

Rijksarchief te Gent, Fonds St.-Pietersabdij, II reeks, nr 160.

— 49 —

1717, 24 DECEMBER - 1718, 24 DECEMBER. — REKENING VAN JAN FRANS VANDER CRUYCEN.

...aen Guillaume de meyer over schip vracht van het ghesaeght haudt ghecomen van geertsberghe tot den bouw van de kercke. 19 lb. gr.
(Folio 97 v⁸⁰)

Ibid., I reeks, nr 2637.

— 50 —

1717, 24 DECEMBER - 1719, 24 DECEMBER. — REKENING VAN JAN-FRANS VAN DER CRUYCEN.

Andere renten loopende a drij par cento opghenomen tot den opbauw vande kercke van desen clooster.

1. ...eene rente van 30 ponden gr. wisselgelt tsiaers... in proffijte van Jo^r Jan Albert de coninck...
2. ...eene rente van 60 ponden gr. wisselgelt tsiaers... in proffijte van mher frans aloyse van der meersch...
3. ...eene rente van 40 ponden gr. tsiaers... in proffijte van mher N. Le Roy secretaris van sijne majesteits Raedt van staeten...
(Folio 79 v⁸⁰)
4. ...eene rente van 49 ponden gr. tsiaers... in proffijte van heer dominicus vander fonteyne ende consorten...
5. ...eene rente van 60 ponden gr. tsiaers wisselg... in proffijte van mher frans aloyse vander meersch...
6. ...noch eene andere rente van 60 ponden gr. wisselg. tsiaers... in proffijte vanden selven heer vander meersch...
(Folio 80)
7. ...noch eene rente van 18 ponden gr. wiss. tsiaers... vanden selven heer vander meersch...
8. ...betaelt aenden heer baron van kieseghem... 17 pond 15 sch. gr.
(Folio 80 v⁸⁰)

Vijfde somme van betalinghe draeght
422 lb. 1 sch. 8 gr.

Rijksarchief te Gent, Fonds St Pietersabdij, I reeks, nr 2367.

— 51 —

1719, 24 DECEMBER - 1720, 24 DECEMBER. — REKENING VAN JAN FRANS VANDER CRUYSEN.

1. ...aen Jacobus vander Cruyssen over arbeyt van steenhouden...
2 lb. 10 sch. gr.
(Folio 91)
2. ...aen Lambert lis over reste van leverynghe van blauwsteen...
30 lb. 8 sch. 6 gr.
(Folio 92)
3. ...aen rogier bogaert over verscot vande vrecht van een voer blauwen steen van brussel...
1 lb. 1 sch. 8 gr.
(f° 92)

Ibid., I reeks, nr 2368.

— 52 —

1719, 24 DECEMBER TOT 1720, 24 DECEMBER. — REKENING VAN JAN FRANS VANDER CRUYSEN.

1. ...aen Nicolaes verheul over het placken ende schoonmaecken van het stuck vanden autaar van S^{te} Pieter...
5 lb. 6 sch. gr.
(F° 93 v°)
2. ...aen sieur Joannes Smidts over de leverynghe van eenen missael besleghen met silver...
75 lb. 16 sch. 8 gr.
(F° 94)
3. ...aen p. A. Cabey over het reste van cappen ende maken vande branchen vande vier groote ende twee cleyne vauten vande voor-kercke...
10 lb. 7 sch. 4 gr.
(F° 99 v°)
4. ...aen sieur chaerles Schockaert over verscot bij hem ghedaen aende steenzaeghers ende andere...
82 lb. 8 sch. 10 gr.
5. ...aen philips Martens, steenhouder over het snijden van capiteelen ende boghens inde kercke...
44 lb. 2 sch. 8 gr.
6. ...aen Ludovicus heye over leverynghe van terras...
9 lb. 10 sch. gr.
7. ...aen Joffrauwe reynevelt over het vergulden vanden bol ende het cruyse op den domme vande kercke...
16 lb. 13 sch. 4 gr.
(F° 101 v°)
8. ...aen pieter de sutter meester beeldthouder over aerbeytsloon...
14 lb. 13 sch. 2 gr.
F° 102
9. ...aen Jean bap^{te} midavaine over leverynghe van 2212 paveysteen...
92 lb. 3 sch. 4 gr.
10. ...aen pieter de sutter, beeldthouder over daghieren...
27 lb. 2 sch. gr.
F° 102 v°

11. ...aen Andries Tees over aerbeytsloon van lamberseren... 46 lb. gr.
F^o 103
12. ...aen Gillis de Somer over het lossen van 2000 voet witten Ryssel-
schen steen... 3 lb. gr.
F^o 103 v^o

Ibid., I reeks, nr 2368.

— 53 —

1721, 9 DECEMBER. — DOM. AUG. COPPENS KRIJGT VOLMACHT
OM DE BEVLOERING AAN TE KOPEN.

Wij Antonius abt vande Excempte Abdije van S^te Pieters neffens Ghendt hebben ghecommitteert ende gheauthoriseert, ghelyck wij authoriseren bij desen damp Augustinus Coppens Religieus ende bouwmeester vande selve abdije om te vacheren naer de stadt van brussel ende aldaer ofte op de putten tot onckersele ofte daerontrent te coopen ses dusent witte paversteenen tot het paveren vande kercke van onse voorschreven abdije ende daertoe te affirmeren ende tsijnder assistentie te noemen alsulcke personen, als hij sal noodigh oordelen, met belofte ende verbandt van te hauden voor goed ende van weerden het contract ofte contracten, die den voornoemden heer Coppens ofte desselfs ghemachtighde diesaengaende sal maecken, ende de selve te sullen volcommen even eens alsof wij die selve ghemaect hadden onder obligatie, belofte ende verbant als naer rechte, actum in onse voorseide abdije van S^te Pieters neffens ghendt desen 9ⁿ decembre 1721.

Antonius abt van S^t Pieters

Ibid., II reeks, nr 160.

— 54 —

1721, 24 DECEMBER - 1722, 24 DECEMBER. — REKENING VAN
JAN FRANCHOIS VAN DER CRUYCEN.

1. ...aen pieter verbiest over het vrijen van 1400 paveysteenen voor de
kercke... 2 lb., 14 sch., 4 gr.
(Folio 106 v^{so})
2. ...aen pieter verbiest over vier hondert panen steen ende andere
devoiren van het doen visiteren van de steen... 21 lb., 18 sch., 2 gr.
(Folio 109)
3. ...aen Gillis stevens over leverynghe van hollantssteen, clompen ende
tichelen... 14 lb., 18 sch., 5 gr.
(Folio 115 v^{so})

Ibid., I reeks, nr 2369.

— 55 —

1722, 5 FEBRUARI. — SMIT J. ARENS MAAKT DE BALUSTRADE IN DE KOEPEL.

M^r Joannes Arens bekent veracordeert te hebben met mijnheer Augustinus Coppens bouwmeester der abdije van S^te Pieters over het maecken vande groote ballustraede binnen den dom vande kercke der selver abdije met „S”crollen soo van boven als beneden a vijf boortiens par pont mits alles sijnde van het cijfer der abdije.

Actum den 5 februari 1722.

Joannes Arens.

Ibid., II reeks, nr. 160.

— 56 —

1722, 10 JUNI. — LEVEREN VAN BEVLOERING VOOR DE KERK.

D'heere pachter ssullen believen te verleenen een los biliet van vier ondert witte vloersteen... voor d'abdije van S. Pieters welcke sal debet bleyven. Actum den 10 Juni 1722.

Augustinus Coppens, bouwmeester van S. Pieters

Ibid., II reeks, nr 286.

— 57 —

1722, 29 JUNI. — DE NIEUWE ABDIJ-KERK IS VOLTOOID.

29 Juny 1722 is alhier volmaakt geworden de voorkercke benevens den schoonen lanteern van de abdye van S. Pieters, en is de kerke alsdaan geopend geworden, de welke eenige jaeren gesloten was geweest ten opzichte van het werken.

J.F. de Laval, o.c., D.II. bl. 284, Univ. bib. te Gent, hs. nr G. 11515.

— 58 —

1722 - 1723. — REKENING VAN A. COPPENS, ALS BOS- EN BOUWMEESTER VAN DE ABDIJ.

Rekeninghe van Augustinus Coopens... soo als bos ende bouwmeester van S^t Pieters.

Februarij 1722.

1. Den 21 dito de meesters beelhauwer, lootgieter etc. beschoncken

lb. 0-1-2

2. Den 2 dito de baesen beschoncken 0-0-9
 Den 18 dito gegeven aen de metsers als belofte van
 twee kerckvijnsters... 0-4-8
 Item voor het voeren ende draeger der vier evangelisten naer
 den potbackers. 0-3-6
 Den 25 dito gegeven aen de metsers voor de beste strecken te
 maecken der twee beste vijnsters 0-4-8
 Meye 1722.
3. Den 2 aen den Smets knechten gegeven voor specie van den
 mey der eijseren groote ballustraede in den dom van onse
 kercke 0-3-6
 Den 5 dito gegeven aen flament voor 35 1/2 voet witten
 steen door martens den steenhauwer gemeten... 1-9-7
 Junij 1722.
4. 1 dito gegeven als verloren maendags aen schrijnwerkers in
 d'abdeije, alle de metsers in onse kercke en alle de knaepen
 ende de steenhauwers... 0-9-4
 Item gegeven aen de metsers tot gauw in de vict de stellinge
 te maecken boven den hoogen autaer om een nieuwe vijnster
 te maecken... 0-3-6
 25, gegeven aen al het werckvolck voor de drij vijnsters, ende
 het insetten der waeppen in het huijteiijnde boven den
 autaer... 0-5-10
 28, aen de witters als mijne schoenen vaegende, ende aen de
 metsers en knaepen en alle andere wercklieden mij veel
 geluks wenshende met de kercke als alles gedaen sijnde,
 gegeven... 0-9-4
 11 Junij 1722 betaelt de schipvrecht van twee voer en alf
 witten brusselschen vloersteen, certificatie en t'lossen daer
 bij... 1-13-8
 September 1723.
5. 21 dito, betaelt Joseph gravelinne... over ghesaeght te hebben
 den egipschen marbelsteen tot het maecken van marbele taf-
 fels, ende daer aengevroght 24 daegen en drije quaerts van
 eenen dagh... dus par quitantie... lb. 2-17-9

R.A.G., Fonds S.P.A., II reeks, nr 286.

— 59 —

1723, 21 DECEMBER - 1 SEPTEMBER 1724. — REKENING VAN
 JAN FRANS VAN DER CRUYCEN.

...aen louis schermur over het maken vande montants van twee vensters
 inde kercke van de abdije ende andere dagh hueren... 9 lb., 15 sch., 3 gr.
 F° 81

Ibid., I reeks, nr 2370.

— 60 —

1724, 15 DECEMBER. — DE ABT LAAT AAN DE RAAD VAN VLAANDEREN WETEN DAT HIJ TUSSEN DE ABDIJ EN DE O.L.V. KERK EEN AFSLUITING LIET BOUWEN.

Aen hooghe ende moghende heeren vanden Rade in vlaenderen.

Supplierende verthoont reverentelyck den Eerw. heer prelaet vande exempte abdije van S^{te} pieters neffens ghendt heere der selve heerelijchede ende patroon van onse L. vrouwe kercke aldaer dat hij over corten tijt hebbende ghedaen opbauwen de kercke vande selve abdije, om aen haer te gheven eene juste ende convenable intrede op den 15 deser maent decembre 1724, heeft beghinnen te doen legghen de fundamenten van eenen schoonen muer ende balustrade op eene plaetse gheleghen neffens het kerckhof vande voorseyde kercke van onse L. vrouwe, daerdoor niet alleene de voorseyde sijne abbatiale kercke maer oock de gonne van onse L. vrouwe voorseyt sauden bevrijt worden van dieven, ende andere inconvenienten van het vuytwerpen van de ghelaesen ende anderssints, ende al ist dat niemant en hadde behoort hem in het voorseyde loffelijck werck te beletten...

Ibid., II reeks, nr 162.

— 61 —

1729. — REKENING VAN AMBROSIUS PAUWELS.

1. ...aen livinus van Elderbergh... over het cappen vande vaesen op het kerckhof alsmede het blaffon op de saele... 2 lb., 10 sch., 6 gr.
(F^o 2)
2. ...aen Aelbert Cornet... over leverynge van blauwen steen tot de coverture van de bacillestrade... 35 lb. 10 sch. 8 gr.
(F^o 8)

Ibid., I reeks, nr 2373.

— 62 —

1729 (?). — REKENING VAN GELEVERDE BENTHEMER EN GILHUIZER STEEN.

De Ed. Eerwaerde heeren van de abdij van St. pieter nevens Gent zijn debit Steven vennekool en compagnie aen Ued. geleverd de volgende benthemer en gilhuizer hardt steen.

Comt mijn noch van de twee geleverde posten volgens mijne schrijvens aen de erweerde heer de smet op die oude rekeninck noch...

f. 500,—

van Zwol geleverd met schipper Henderick aelders naer delfs haeven om in een plijdt schip te laeden van schipper Maas de onderstaende blocken door de stadtsmeeter tot zwol gemeeten, dien dan ock van daer voor de Eerwaarde heeren haar Rekeninck en Risico voeren met haar vrachte ets zijnde de 64 blocken ordinaerie maaten te zamen 970 voeten a 15 stuyvers...	f.	727,10
een maat block in 27 1/2 voet de voet 16 stuyvers...		12,2
Noch van Zwol geleverd aende bovenstaende heeren met, schipper pieter Morre meede naar Delft hooren om daer in de zelve plijdt schip te laeden de volgende blocken steen door de stadtsmeeter gemeeten 48 blocken te zaemen 732 voeten a 15 stuyvers	f.	549
en 8 maatblocken te samen 248 voeten zijnde boven de 30 voet a 17 stuyver.	f.	210,16
Noch van Zwol geleverd met schip Henderick twicht naer delfs haeven om te lossen int plijdt schip van schipper Grenier van gent 56 Blocken dits steen door de stadtsmeeter tot Zwol gemeeten te saemen 780 voeten a 15 stuyvers de voet	f.	585
en 7 maat Blocken tezaemen 200 voeten a 16 stuyvers de voet	f.	160
Noch van Zwol geleverd op delfs haeven met schipper Jan- vis korf om tselve te lossen aen de bovenstaende plijdt 61 ordinarie blocken steen door de stadts meeter tot Zwol gemeeten te saemen in maaten 840 voeten a 15 stuyvers		630
en 4 maat blocken te saemen 123 voet zijnde over de 30 voet a 17 stuyvers		104
		<hr/>
	Som	3488,17

Ibid., II reeks, nr 378.

— 63 —

1729, 25 OKTOBER. — L. VAN HELDERBERGH MAAKT EEN VAAS OP DE BALUSTRADE.

Mijnheer Standaert ontfanger van onse domeynen sal betaelen aen Livinus van helderbercht vier patecons in specie voor het cappen vande vaese op het kerckhof, ende twaelf sc. voor twee daghuren en alf aen den blaffon op de saele, ende seven stuyvers voor plaester, desen 25 octobre 1729

Antonius abt van S^{te} Pieters.

Ontfaen den inhaut deser.

Livinus van helderbergh.

Ibid., II reeks, nr 405.

— 64 —

1731, 10 FEBRUARI TOT 1731, 7 NOVEMBER. — REKENING VAN AMBROSIUS PAUWELS.

1. ...aen thomaes nutesonne... over leverynghe van loot dienende tot de baillustraede... 12 lb. 2 sch. 10 gr.
F^o 6 v^o.
2. ...aen diverssche wercklieden over het planneren van het kerckhof van onse L. vrouwe tot het stellen vande baillustrade... 82 lb. 8 sch. 5 gr.
F^o 10.

Ibid., I reeks, nr 2374.

— 65 —

1732, 4 NOVEMBER. — B. DE WILDE MAAKT HET BESTEK VOOR TWEE VAZEN OP DE PILASTERS VAN DE AFSLUITING OP 'T KERKHOF.

Ten versoecke van den Eerwaarden heer prelaet... gecalculeert... wat dat sullen commen te costen, de twee blauwe soucijnnsche vaesen die gestelt saude worden, op de twee groote pillasters, nevens de poorte vande Ballustraede op het kerckhof nevens de voornoemde abdiye, ende bevonden naer metinghe ende calculatie dat de voorseide vaesen sullen commen te costen, ghemaect sijnde met de waepens op, volgens d'aenwijssinge vande modelle, ende cleene voet maete, tot de somme van twintigh ponden gr. wisselgelt ider. Actum desen 4^e november 1732.

Bernardus de wilde.

Ibid., II reeks, nr 405.

— 66 —

1734, 12 JULI. — B. DE WILDE BETAALT EEN REKENING VOOR 'T KAPPEN VAN EEN VAAS.

Ontfaen bij mij onderschreven vuyt handen van sieur Bernardus de wilde, betaelende over den eerweerdighen heer prelaet van de abdiye van S^{te} pieters... de somme van een pondt acht schell. grooten wisselgelt dit over het snyden van eene faese. Actum desen 12^e july 1734.

Ibid., II reeks, nr 163.

1739, 13 MEI. — I. WALKIERS ZAL EEN PARTIJ VLOERSTEEN LEVEREN.

Copie vande memorie ter handt ghestelt aen Ignace Walckiers m^r steenhauer tot brussel wonende achter de Jesuiterkerck.

een hondert en twaelf swarte namensche steenen gheschuert ende sersoet precies inden wijncelhaeck ghekant, al vier sijden op de preciese grootte van dit medecommende blauw papier.

wel te sorghen datter geene steenen onder en sijn die met quaede aders ofte ontgiften en sijn besmedt.

Den onderschreven verobligeert hem met den eersten doendelyck te leveren in het schip vanden beurtman binnen de stadt brussel den voorsyden nombre van 112 steenen wel ende behoorclijck gheconditionneert waren van alle oncosten op de maete van het blad papier bij hem gemeten sijnde twee voeten min eenen duym brusselsche maete,...

Actum in brussel den XIII^{en} Meye 1739.

Ignatius Walkiers

Ibid., II reeks, nr 161.

1740, 19 DECEMBER - 1744, 9 MAART. — REKENING VAN DOM AMBROSIUS PAUWELS.

...betaalinghe... van wercken, reparatien ende pensioenen van wercklieden... (Rub. 7).

1. ...aen Jan Lis... over leveringhe van twee ballustraden onder de kercke ende twee kegels... 12 lb. 6 sch. 8 gr.
2. ...aenden selven over leverynghe van twee blauwe arduyne vaesen staende op den muer tusschen de twee kercken... 19 lb. gr. (F^o 13).
3. ...aen N. van helderbergh, beeldhouwer... 4 lb. 10 sch. gr. (F^o 17 v^o)

Ibid., I reeks, nr 2382.

1741, 25 APRIL. — P. VAN DEN HENDE MAAKT EN LEVERT TRALIEN VOOR DE BALUSTRADE.

Peter van hende ghemaectt en ghelevert 12 isere traelen dienste tot de balustrade... met acoert a 1 hortens het pont ende 10 pont ten honderde

lecase, ende 1 isere hecken a 2 stuyvers het pont en 10 ten hondere lecase t'sedert den 25 april 1741.

Ibid., II reeks, nr 164.

— 70 —

1741, 4 OKTOBER. — J. LIS LEVERDE TWEE BALUSTRADEN.

Ontfaen bij den onderschreven van Damp Ambrosius Pauwels ontfangher generael van d'Exempte abdije van S^{te} pieters de somme van thien ponden gr. over leveringhe van twee ballustaeden onder de kercke alsmede nogh twee pondt ses schell. en acht gr. over leveringhe van twee kegels ten dienste ende tot gebruyck vande voornoemde abdiij. Actum den 4ⁿ Octobre 1741.

Jean Lis.

Ibid., II reeks, nr 164.

— 71 —

1742, 25 MEI. — J.B. DE LIS WORDT BETAALD VOOR 2 VAZEN OP DE BALUSTRADE.

Gelevert door Jan Bap^{te} de Lis ten dienste van d'abdije van S^{te} pieters twee vaesen om op den muer tusschen de kercke volgens accort comt

19 lb.

Ontfaen de bovenstaende somme van neghenthien ponden gr. van Damp Ambrosius pauwels ontfangher generael van d'abdije van S^{te} pieters ter causen voormelt. Actum den 25ⁿ Meye 1742.

Jean Lis.

Ibid., II reeks, nr 164.

— 72 —

1748, 6 AUGUSTUS. — LEGGEN VAN DE MARMEREN VLOER IN HET KOOR.

Ontfaen bij den onderschreven van mijnheer den ontfangher van S^{te} Pieters de somme van twee pondt vijfthien schellynghen ses gr. over ghevrocht t'hebben als knape in het legghen van den maerbelen vloer van den choor ten tijde van seven en twintigh daeghen ende drij quaerten à twee schell. daeghs. Actum den 6^{en} oust 1748.

Jacobus Rogghe.

Damp ambrosius pauwels ontfanger generael van onse domeynen sal

valideren in misen rekenynghe de somme van twee ponden vijfthien schellinghen en ses gr. ter causen hier vooren vermeldt. T'oorconden.

Philippus abt van S^te Pieters

Ibid., II reeks, nr 160.

— 73 —

1769 (?) PH. BAERT VRAAGT ENKELE INLICHTINGEN OVER DE ABDIJ EN OVER DE STAD GENT.

Memoire de ce que le sieur Bart voudroit scavoir touchant l'Abbaye de S^t Pierre en la ville de Gand pour achever son ouvrage.

Primo quand a été batit le couvent et l'Eglise de l'Abbaye de S^t Pierre a Gand.

Qui en a été l'Architecte et les autres particularités touchant ce bâtiment.

Une note des curiausités et pieces antiques qui se trouvent dans cette belle Abbaye.

Ibid., II reeks, nr 76.

— 74 —

1771, 25 JUNI. — REKENING VOOR 'T VERGULDEN VAN 'T NIEUW TORENKRUIS.

Geemployeert aen het nieuw cruys van onsen verhoogden thoren 1771. Gelevert door mij joannes frans toebent gaudtslager in ghendt, door oordre vanden Eerw. heer prelaet vande vermaerde abdije van S. pieters nevens ghendt, dese naervolgende leverynge.

Alvooren gelevert op den 25 juny 1771

12 boeken gaudt à 6 schell. wisselgelt			
den boek bedraegt in guldens courant		25	4 0
den 1 augusty 8 boeken dito		16	16 0
den 4 dito 4 boeken dito		8	8 0
den 5 dito 4 boeken dito		8	8 0
den 6 dito 3 boeken dito		6	6 0
den 16 dito 4 boeken a eenen gulden			
wisselgelt den boek bedraegt in guldens courant		4	13 0

Somma t'somen 69 15 stuyver

Vid. M. vanden Haute

Ibid., II reeks, nr 160.

— 75 —

1771. — DE TOREN DER ABDIJKERK WORDT VERANDERD.

In 't zelve jaer heeft de abdije van S. Pieters haeren toren veranderd, 't geen boven het dak is. Van te voren was het een ander model.

J.F. de Laval, o.c., D.II, 541, Univ. bib. te Gent, bs nr 11515.

— 76 —

1772, 18 SEPTEMBER. — BETALING VOOR 'T WITTEN VAN DE KERK.

Les soussignés Balthasar Perugini et compagnons confesseurs d'avoir recue de Messieurs les receveurs generaux de l'Exempte Abbaye de Saint Pierre lez Gand la somme de cinq cent cinquante florins argent courant de flandre, conformement a notre accord et demande pour la main d'œuvre et d'avoir blanchi l'église de ladite abbaye; mais comme la chapelle de Notre Dame y située derriere le chœur, comprise sous le meme accord de l'église entiere, ne se trouve pas encore blanchie à cause des reparations y necessaires, nous nous obligeons par cette, foy d'honnêtes hommes, de la venir blanchir, l'estée prochain sans recompense ultérieure, en foy de quoy je Balthasar Perugini comme principal j'ay signé ces presentes ce 18 Septembre 1772. Estoit signé Balthazar Perugini et chonpagni.

Damp Maurus De Bruns ende Damp Paulus vande vynckt beyde ont-fangers generals van d'abdije van S^{te} Pieters sal valideren in misen van Rekeninghe de somme van 91 lb. 13 sch. 4 gr. ter causen hier vooren vermeld t'oorconden desen 10 sept. onderteekent.

Gudwalus abt van S^t Pieters.

R.A.G., Fonds S.P.A., II reeks, nr 160.

— 77 —

1779-1780. — HEKELDICHT VAN DOM CORNELISSENS OP DE GEBOUWEN VAN DE ABDIJ.

Bouwkundighe bemerckingen van eenen nieuwsgierighen
Engelschman overgeset door synen taelman
Bouwkundighen oog-slag
op
D'exempt Abdije van Sinte Pieters

.....
Ik heete kemels hier, die mislaegen, die blijken, die van regel en wet der bouwkund verr af wijken... uw kerk, uw schoone kerk, van iedereen

gepresen, die 't voorhoofd van uw huys en middelpoint moest wesen,... sij light als in een sak, en met doet se verdwijnen.

Door het prelaets gebouw 't geen hier recht vooren staet;... dien kemel voor uw kerk, sal ik dien altijd haeten...

Deës kerk, wel opgebouwt in 't order der Romijnen waer in dat Benedict met reden mag uytshynen. Doet eer aen den Romeyn, die 't voorwerp heeft gemaekt,... geen werk soo naer volmacht en heb ik oyt gevonden noch hier in de stad Ghend noch voordr in het rondn;

had men het voorwerp maer gevolgt net als het lag,... men heeft hier, soo mij denkt, van 't voorwerp willen dwaelen,

want'k sie het gevelwerk met een fronton gecroont; Dit heeft de tekening des voorwerps noyt verthoont; Maer wel een balustraed die 't kerkdack moeste decken en sig op de cornich langs weder zyd' uytstrecken.

Want het blijkt al te claer, dat maer alleen den dom het gevelhoofd mag syn en croonen 't werk rontom. ...had men hier bovendien langs weërzyd deser kerk geen neervensters gesien het voorwerp wilt den dag doen in de kercke daelen allenlijk van omhoog; maer men heeft willen faelen als men hier naeder hand dees vensters heeft gesticht...

Voors is den toren ook niet hoog genoeg verheven; hij heeft die hoogte niet, die 't voorwerp heeft gegeven;

men heeft een ander hoofd het daklijf opgesteld, en onbedachtelijk het halsdeel neergevelt.

Abdij, hoe hebt gij soo het opperhoofd der bouwen ('t geen men twee uren ver beduidelijk kan beschouwen) van thien voeten gekrengt? uyt vrees voor 't hemelsch vier: wel neemt den blixem dan niet laeger synen swier?

G'hebt de volmaektheyd nu der piramid' verloren, die 't voorgevel en dom uijt vroghten met den toren,...

Nu gaen ik van dees kerk het edel vat aenmerken:... Iet, 't geen mij vrende denkt is, dat dees schoone kerke is gansch verkeert geset, ...hierom had moeten staen den toren naer het Westen en naer 't Oosten den dom; soo stond dees kerk ten besten;

men had, den toren door, dan in dees vat gegaen en dan had 't hoogautaer net op syn plaets gestaan... dat den doorluchten Dom het hoogautaer moest croonen;... 't geen nu versteken schynt op 't voetend van de kerk, ...hoe licht had men vernomen, van desen ingang af, de werking van den dom die men als nu moet sien met 't hoofd verr achter om!...

Eerst vind ik een portael de voordeur qualijk decken... steekt dese kleerkas buyten, ...en recht hier een portael in 't merbel naer de maet soo als aen wederkant van uwen zijd'beuk staet. Een tweeden sien ik voors een orgelkas uytsteken die de g'lijkformigheyd van 't coor vat komt te breken: ... 't Is seker dat s'in minst geen bouwwerk mag beletten;... Maer! wat voor schrinwerk dan sien ik hier sig uytstrecken over 't pilasterswerk, en dit leelyck bedecken? 't is uw gestoelt; ...Geensins, exempt abdij, en mog gij dit hier laeten... want 't neemt te leelijk weg 't pilasters derde deel, en soo bederft het gans de schoonheyd van 't geheel. Men moet van gans het vat (en niet sonder goe reden) al de pilasters sien van boven tot

beneden; ...al dees hoogschrienerkerij, waer van, dat ik wel wensch, dat uwe kerk waer vrij. ...ik heb het op den vloer, der voorkerk, wel te weten, die dient (ten agsten) ook met reden uytgesmeten... om so te seggen, geen kinders dambord voor eenen grondvloer leggen; dees voorkerk dient veel eer (om syn wyd oppenheyd) als wel de zyd'beuken, met merbelsteen beleyd, een merbel vloer moet hier een fraey desseyen uytwerken.

...en vlak onder den dom ook een schoon sterrewerk; ...ten eynde van elk beuk sien ik een vreemd outaer, die mij schynt g'ordonneert van Meester broddelaer; ...hier mé, verlaet ik nu het huijs des heer der heeren; al wat noch ontbreekt, sal ons den tijd noch leeren;...

Finis coronat opus sed

Nisi Dominus aedificaverit domum in Vanum

laboraverunt, qui aedificant eam. psalm 126.

Archief van de Sint-Baafskathedraal te Gent, Fonds van de St-Pietersabdij, XXVII, 71; Gabriel Celis, De gebouwen der Sint-Pietersabdij een bekeeldicht in 1777, in: B.G.O.G., Gent, 1919.

— 78 —

1779, 21 AUGUSTUS. — REKENING VAN MEESTER-STEENHOUWER N. PATERNOTTE.

Etat des marchandis livrées par moy nicolas paternotte.

Consistant 2 grands chapitiaux de opieds 4 1/2 pous caré, un pied de peseur pour le prit de... f. 92-0-0.

2 blauwe capiteelen voor onse nieuwe pilasters der ijsere baillie.

R.A.G., Fonds S.P.A., II reeks, nr 381.

— 79 —

1779, 21 AUGUSTUS. — BRIEF VAN J. PATERNOTTE OVER LEVERING VAN TWEE VAZEN.

Voor transport van twee blauwe capiteelen
voor de 2 nieuwe pilasters van onse ijsere baillie.

Monsieur,

Le Reverent reverent prela abbé de St. pier pret de gand aprest vous avoir et seurré des mes tres humble respect je vous envoyée les deux chapitiaux, les ayant bien receux je vous prie de peyer au porteur de cette matot la somme de soisante et troit florent pour satisfactions de sa voitur, vous obligeré celui qui et l'honneur d'etre votre soumins livrancié nicolas paternotte marchand d'espier et arquenne le 21 aoust 1779.

NP N jedit f. 63-0-0.

Vid: M. vandenhaute, hofmeester.

Je soussigné connoit d'avoir Receux la dite somme.
den 25 aoust 1779.

Joseph Paternotte.

Ibid., II reeks, nr. 381.

— 80 —

1779-1780. — DOM E. MALINGIE BESCHRIJFT DE SINT-PIETERS-
ADBIJ.

Rendrons nous à l'Eglise... cet edifice est d'une structure superbe. ...Il est fort surprenant qu'après bien des recherches on ignore l'architecte, qui en composa le plan,... Ce fut le grand abbe Schayeck qui en forma le projet... Il en fit selon toute apparence faire le plan à Rome par un des meilleurs architectes, par intermédiaire de son savant religieux, Cornelius a Maca, qui l'an 1626 restait à Rome (pp. 46-47).

Cette facade est decorée du bel ordre romain ou composé, le même qui regne dans l'interieur de l'Eglise,... la charmante coupole... est percé de huit croisées, et souplement decore des seize pilastres de l'ordre corinthien portés sur une haute base,...

La belle croisée qui couronne ce vaste Dome, est composé de vingt et deux pilâstres et de huit arcades dont les seize piliers renferment, autant de niches... (pp. 51-53) ...La tour n'est pas assés élevéé à proportion de l'Eglise, et elle n'a point les mêmes décorations du Dome... (le clocher... fut autrefois plus élevéé) ...la dome devoit être placé la ou est la tour et vice versa;... (p. 70)

E. Malingie, Le Livre des jours, Universiteitsbibliotheek Gent,
hs. B.G. 11201, D.I.

— 81 —

1782, 11 JULI. — WILLEM, HERTOG VAN CLOUCESTER, BEZOEKT
DE ST. PIETERS-ABDIJ.

Le 11 du mois de Juillet, Guillaume, Duc de Clocester frere aine du Roi d'Angleterre, son Epouse la duchesse de Waldgrave, leurs deux enfants, le lord Nalden etc, sont venu voir nôtre Eglise, la bibliotheque et le refectoire.

Plusieurs de nos religieux, entrautres Mr Cornelissens amateur de l'architecture, se sont empressés de les accompagner, et de leur faire observer tout, ce qu'il ij avoit de rare. Le Duc étoit fort affable, et s'entretient assé longtemps avec le dit mr Cornelissens sur l'architecture de nôtre Eglise, laquelle il admira beaucoup, mais il observa la plupart des defauts, dont il est fait mention ci-dessur fol. 82 et suivants.

E. Malingié, o.c., p. 160.

— 82 —

1796, 26 DECEMBER. — SCHATTING VAN DE AFSLUITING TUSSEN DE ABDIJKERK EN DE PAROCHIALE KERK.

Ce jour d'hui 6 nivose 5^me Année.

Je soussigné Architecte et expert des batiments nationaux dans le Département de l'Escaut me suis transporte a l'Abbaye de St. pierre où j'ai estimé les grilles de fer et les pilastres en pierre de taille.

une grille avec le pilastre en pierre de taille estime	f. 60	
les 12 grilles avec leurs pilastres font ensemble		f. 720
les grilles dans l'Abbaye une grille avec le pilastre mentionné	f. 80	
les 12 grilles font ensemble		960
la porte de l'entrée de l'Abbaye estime a		190
la double porte dans l'abbaye		130

P. Devos architecte et expert.

Rijksarchief te Gent, Fonds Département de l'Escaut, nr 1224.

— 83 —

1803. — DE KOORAFSLUITING WORDT AFGEBROKEN.

.....

n° 4

Verkocht den kareel steenen van de kerke S^te pieters komende van de afgebrokene zyde mueren van den choor. Ten advenante van vyf guldens het duyst. Zoo volgt

	aen	
Solv. mynh. Bracke	— 1000	f. 5-0-0
Solv. bakker	— 2000	10-0-0
Solv. ryk gasthuys	— 3000	15-0-0
Solv. gabriel	— 500	2-10-0
Solv. demazuere	— 3500	17-10-0
Solv. mynh. Bracke	— 1000	5-0-0
Solv. w ^e Hebbelynck	— 5000	25-0-0
	16000	f. 80-0-0

Archief O.L. Vrouw-Sint-Pieterskerk te Gent, IV, D d'.

— 84 —

1810, 15 AUGUSTUS. — DE PROCESSIE GAAT VOOR HET EERST TERUG UIT IN DE GEWEZEN ST. PIETERSABDIJKERK.

Op O.L.V. hemelvaertdag, 15 Augusti 1810, deed men voor de eerste mael de processie in de beneden kerke der abdye van S. Pieters nevens Gend, die tot hier toe sedert circa een jaer tot een hoy magazyn gedient had; men had er tot 's nachts ten 2 uren aen gewrocht, om ze in staet te brengen, te kuyschen en te schueren.

J.F. de Laval, Verzaemeling van echte en andere stukken betrekkelyk de stad Gend, 1833, D.II, p. 52, Universiteitsbibliotheek te Gent, hs. nr G. 11515.

— 85 —

1811, MEI. — HET S. PIETERSPLEIN WORDT GENIVELLEERD EN SOMMIGE ABDIJGEBOUWEN AFGEBROKEN.

In de maend meye 1811 begonst men het pleyn te planeeren op St Pieters,... de vier trappen die aen de abdijkerke waeren, wierden afgebroken, en die plaats wierd verhoogt, zoodat men nu met een kleyn terdeken in de kerk gaet.

Den 1 Juny wierd het aengeplakt om by onderneming het quartier van den prelaet af te breken, alsmede de prostdye, gevangnisse, remissen etc., deze batimenten, naementlyk het prelaets quartier, waeren in eenen zeer bedrukten staet, al het lood, yzer, deuren, planceen en een groot deel der balken en ribben zelfs waeren uytgedaen; dit is zeer beschaedigt geweest over vijf a zes jaeren, als sieur Hysette daer eene ysere smelterye heeft opgereggt, want de eerste fransche decimale gewigten zijn daer gegoten. Den peerdemolen stond in de kamer tegen de kapelle daer Hunne Hoogheden logeerden; daer neffens in de groote eetzaele was het forneys geplaeetst.

J.F. de Laval, o.c., 1833, D.I., p. 31, Universiteitsbibliotheek te Gent, hs. nr. 11514.

— 86 —

1860, 9 DECEMBER. — GOEDKEURING VAN DE RAMING TOT HERSTELLING VAN DE KERK.

Buyten gewoone vergaeding van 9 December 1860 met toelating van Zijne Hoogweerdigheyd den Bisschop van Gent.

.....

Het bureel geeft kennis aen den Raed van de begrooting der dringende erstellingen te doen aen de kerk van O.L.V. op St Pieters te Gent opge- maekt door den heer E.De Perre bouwmeester te Gent beloopende tot \$ 17.145,57. Den raed keurt de begrooting goed en besluyt om deze werken te doen eene hulp som van 8.000,00 te vraegen aen het stedelyk bestuer van Gent, 2^o eene hulp som van 3.000,00 aen den provincialen raed van Oost-Vlaenderen, 3^o 3.000,00 aen het Staets bestuer, 4^o indien deze hulp sommen toegestaan worden zal de kerkfabriek zich door de verkooping van eenige boomen of by middel van leening de overblyvende som van 3.145,57 trachten te verschaffen.

.....
 Aug. Cools. past. van O.L.V. Kerk
 G. Crudde F. Vergauwen
 L.V. Delbecque J.J. Nelis
 Le Ch^r H. Bauwens
 D. De Troch

Archief O.L. Vrouw-Sint-Pieterskerk te Gent, IV D.C. 20, pp.219-222.

— 87 —

1872, 1 DECEMBER. — HERSTELLING AAN DE WESTGEVEL.

Zitting van den 1 December 1872.

Tegenwoordig de Heeren V.J. d'Hoop Pastor, Coemans Voorzitter, F. Breard en de Vos-Cotman

Ingevolge het bezoek der heeren leden der Comissie der gebouwen van Brussel, het bureel beslist eene stelling te doen maken aen den voorgevel der kerk om de noodzakelijke herstellingen beter te kunnen bestatigen.

Gedaan den 1 x^{ber} 1872.

F. Bréard V.J. d'Hoop. Past. B.M.V.
 C. Coemans
 De Vos-Cotman

*Ibid., Registre des délibérations du
 bureau des Marguilliers de l'Eglise N.D. St Pierre, p. 57.*

— 88 —

1875, 7 FEBRUARI. — BRIEF OVER HET HERSTELLEN VAN SCHIL- DERIJEN.

Zitting van 7 Februari 1875.

.....
 Het bureel, gezien den brief van het Stedelijk bestuur van 30 Januari II. nopens de herstelling der schilderijen, beslist de antwoord op denzelfen te

verschuiven, tot dat het advies gehoord hebben van den h. Becker, hersteller van schilderijen, wegens het verschil der bestekken der heeren Roegiers en Scheyrs.

Gedaan in zitting den 7 Februari 1875

V.J. d'Hoop. Past. B.M.V.

C. Coemans

F. Bréard

De Vos-Cotman

Ibid., p. 60.

— 89 —

1877, 22 JUNI. — HERSTELLINGEN AAN DE KERK WERDEN GOEDGEKEURD.

.....
De heer Voorzitter deelt mede aan het Bureel den brief van het Gemeente bestuurd in d^{to} 30 Mei ll. verwittigende het Kerkbestuur dat de werken van herstelling aan de kerk van 5 Aug. 1867 tot 31 x^{ber} 1874 door de Commissie van monumenten goedgekeurd zijn.

.....
De heer Voorzitter geeft noch te kennen dat er in de kerk eenen groote steen uit de Kornis is gevalle en dat er zoude kunnen gevaar bestaan op andere plaatsen. Het bureel besluit de kerk te doen nazien door eene bouwkundigen.

Gedaan in zitting den 22 Juni 1877.

V.J. d'Hoop. Past. B.M.V.

C. Coemans

De Vos-Cotman

Ibid., pp. 67-68.

— 90 —

1877, 4 JULI. — VERSLAG OVER DE BOUWVALLIGHEID VAN DE INWENDIGE KROONLIJST.

.....
Het bureel gezien het verslag op zijn verzoek opgemaakt door den Heer B. Lion, bouwkundigen ter Stede, nopens het afvallen van een deel der inwendige kornis der kerk van O.L.V., besluit: gezegd verslag aan de bevoegde overheden te zenden op dat er onmiddellijk zoude overgegaan worden tot het nauwkeurig onderzoek van geheel het inwendig der kerk en de noodige maatregelen tot het voorkomen van ongevallen genomen worden.

.....
Ibid., p. 70.

— 91 —

1878, 23 MAART. — AANBESTEDING VAN GROTE HERSTELLINGSWERKEN.

Zijn tegenwoordig de Heeren d'Hoop, pastor, Coemans Voorzitter en de Vos-Cotman, tesorier.

Ingevolge den brief van den Heer minister van Justitie in dato van

Zijn aan het bureel der kerkmeesters de volgende soumission toegeworden voor het aannemen op bordereel van prijzen der groote herstellingswerken der kerk bepaald in het bestek n^o 2, goedgekeurd door de bestendige deputatie en beloopende tot de som van fr. 69.300,00

1^o van den heer Van Vaerenbergh voor de som van fr. 71.095,77

2^o van den heer H. Brander voor de som van fr. 73.065,77

3^o van den heer F. Steurbaut voor de som van fr. 69.369,79

4^o van den heer L. Elewaut voor de som van fr. 72.333,89

Welke soumission aan den Heer minister zullen overgemaakt worden

.....

Gedaan in zitting den 23 maart 1878.

C. Coemans

V.J. d'Hoop. Past. B.M.V.

De Vos-Cotman

Ibid., p. 72.

— 92 —

1881, 5 JUNI. — BRIEF OVER DE HERSTELLINGSWERKEN AAN DE KERK.

.....

Het bureel gezien den brief van Mr den architect De Perre Montigny aan den kerkraad bij het zenden van de hem gevraagde plans en bestek van de inwendige herstelling der kerk, besluit eene copy van gemelden brief te voegen bij het zenden der plans enz. aan den Gemeenteraad, voor doel hebbende het bekomen der toelating van aanbesteding voor de uitwendige herstellingswerken.

Gedaan in zitting den 5 Juni 1881.

De Vos-Cotman

H. Kerwijn

E.D. Imschoot

V.J. d'Hoop. past. O.L.V.

Ibid., p. 78.

1881, 12 JUNI. — MACTHIGING TOT AANBESTEDING VAN DE UITWENDIGE HERSTELLINGSWERKEN.

Tegenwoordig de Heeren d'Hoop Pastor, Kervijn Voorzitter, Imschoot en De Vos-Cotman trésorier.

Het Bureel gezien den brief van het Gemeente bestuur in dato van 11^{sten} ct. n° 1398 litt W² en de brieven van den Heer Minister van Justitie van 20 mei en 7 Juni II, als ook dien van den Heer Gouverneur van het gemeente bestuur van 9 Juni. De Kerkfabriek bemachtigende over te gaan tot de openbare aanbesteding der herstellingswerken aan het uitwendig der kerk waarvan het bestek belooft tot de som van 69.300 fr. besluit dat de aanbesteding zal plaats hebben op Maandag 4 Juli aanstaande, ten 4 ure namiddag in de Archievenzaal achter de Kerk, met geslotene briefkens en belast M^r den Tresorier met de noodige aankondigingen te doen aanplakken en in de dagbladen te doen zetten.

Gedaan in zitting den 12 Juni 1881.

De Vos-Cotman
E.D. Imschoot

V.J. d'Hoop. Past. O.L.V.
H. Kervyn

Ibid., p. 79.

1881, 24 OKTOBER. — PLAATSEN VAN EEN KRUIS OP HET TYMPAAN VAN DE WESTGEVEL.

.....
Het Bureel gezien de brieven van den heer Van Varenbergh, ondernemer der werken, van 1^{sten}, 15 en huidigen 24^{ste} dezer maand;

Gezien de voltooiing van den Voorgevel (Fronton) der kerk, en name-lijk van het beeldhouwwerk, verbeeldende benevens de Wapenschild der Abdij van S^t Pieters de Hoop en de Leifde, vereischt dat er boven een Kruis geplaatst worde, afbeeldsel van het Geloof.

Gezien dat de stellingen, in het kort moeten afgebroken worden, en het voordeel is vandezelve nu gebruik te maken, om gemeld kruis te plaatsen;

bemachtigd bij deze den heer Van Varenbergh het gezeid kruis te doen vervaardigen en plaatsen, en belast den Heer Sekretaris, gemelden heer annemer schriftelijk dit besluit mede te deelen (wel te verstaan dat dit kruis zal uitgevoerd worden volgens aangenomen plan en aan den prijs van bordereel van zijne aanneming op de onvoorziene kosten van het bestek)

Gedaan in zitting den 24 October 1881.

De Vos-Cotman

E.D. Imschoot

V.J. d'Hoop Past. O.L.V.
H. Kervyn

Ibid., p. 80.

— 95 —

1882, 17 FEBRUARI. — HERSTELINGSWERKEN AAN DE INWEN-
DIGE KROONLIJST.

Présents Messieurs d'Hoop curé, Kervyn Président, De Vos-Cotman.
Messieurs l'architecte De Perre et l'entrepreneur Van Varenbergh, assistent
à la séance.

Le Bureau est réuni pour délibérer sur le mode d'exécution des travaux
à faire à la grande corniche en pierre blanche et aux corniches en pierre
bleue.

Approuve la convention (annexe A) intervenue entre l'architecte M^r De
Perre Montigny et l'entrepreneur M^r Van Varenbergh pour l'exécution des
dits travaux et le prix stipulé.

Fait en seance le 17 février 1882.

De Vos-Cotman

V.J. d'Hoop curé de N.D.
H. Kervyn

Ibid., p. 82.

— 96 —

1883, 14 SEPTEMBER. — OPNIEUW BOUWEN VAN HET
ZIJPORTAAL.

.....
Le Bureau ayant examiné le nouveau devis de M^r l'architecte De Perre,
pour la reconstruction du porche latéral de l'église, l'approuve et décide
de l'envoyer avec le plan aux autorités compétentes pour approbation, et
autorisation de mettre les travaux en adjudication.

Il prend également connaissance de la lettre du conseil échevinal en date
du 10 courant, par laquelle est notifié à la Fabrique l'autorisation de la
députation permanente en date du 31 août c^t., de conclure l'emprunt de
fr. 88.000,00; il décide d'écrire à la ville pour réclamer quelques pièces
manquantes.

.....
Ibid., p. 86.

— 97 —

1884, 27 JUNI. — HERSTELLINGSWERKEN AAN T' INWENDIGE
VAN DE KERK.

Le Bureau, vu la lettre de l'administration communale en date du 9 Juin
c^t n^o 1393 litt. J/2 par laquelle Monsieur le Gouverneur demande a la
Fabrique un nouveau devis se rapportant exclusivement à la restauration

intérieure de l'église; ainsique une délibération en triple expédition du Conseil, indiquant avec précision les ressources à affectuer à cette dépense etc. charge Monsieur l'architecte de Perre Montigny, après avoir pris l'avis de Messieurs les architectes de la Province et de la Ville, de dresser un nouveau devis complet des restaurations à faire à l'intérieur de l'église. Monsieur de Perre est prié de s'entendre également d'une manière officieuse avec M^r l'Ingénieur Pauli.

Fait en séance le 7 Juin 1884

De Vos-Cotman
E.D. Imschoot

H. Kervyn
V.J. d'Hoop curé

Ibid., p. 89.

— 98 —

1884, 18 JULI. — TOELATING TOT HET OPNIEUW BOUWEN VAN DE ZIJINGANG VAN DE KERK.

Séance du 18 Juillet 1884.

Presentes

Le Bureau, vu l'expédition de l'arrêté Royal du 16 Juin d^r autorisant la reconstruction du porche latéral de l'église, transmise par lettre de la ville du 11 Juillet n^o 1144 litt Z², décide que l'adjudication publique des travaux aura lieu le Vendredi 8 aout prochaine à 4 heures de relevée au local des archives, et charge m^r le Trésorier de faire les diligences nécessaires a cet égard.

De Vos-Cotman

E.D. Imschoot

V.J. d'Hoop curé
H. Kervyn

Ibid., p. 89.

— 99 —

1888, 17 AUGUSTUS. — AANBESTEDING VAN DE ROLLENDE STEIGER.

Séance du 17 Août 1888

Le Bureau des marguilliers, dûment autorisé à cet effet par le conseil de fabrique dans sa séance du 3 Août courant, c'est réuni pour procéder à l'adjudication publique d'un échafaudage roulant à construire dans l'église de N.D. St Pierre, pour la restauration intérieure de l'édifice, autorisé par la Dép. Perm. dans sa séance du 6 Juillet d^a.

Sont présent M.M. d'Hoop, curé, de Kemmeter secrétaire et Helleputte, trésorier.

Le Bureau, après lecture faite des conditions du Cahier des Charges, procède à l'ouverture des bulletins de soumissions:

Trois soumissionnaires se sont présentés:

1° — De sieur De Vos-Dubois, à Gentbrugge pour la somme de fr. 2.839,00

Cautions M.M. Van der poorter et De Wulf à Gentbrugge

2° — Le sieur Dobbelaere Théophile faubourg de la Colline 1.
fr. 2.790,00

Cautions: M.M. Nottebaert B, et Vereecke Jean.

3° — Le sieur Van Hoecke Peeters, Boulev. du béguinage 20.
fr. 2.717,09

Cautions: M.M. Van Hoecke Edgard et De Bondt. Ch.

Le sieur Van Hoecke étant le plus bas soumissionnaire est déclaré adjudicataire, sauf l'approbation des autorités compétentes, et déclare accepter les travaux à exécuter d'après les plan et cahier de charges, pour la somme de *deux mille sept cent dix sept francs neuf centimes*.

Ce dont Procès-verbal a été dressé, signé, conjointement avec les membres du Bureau; par l'entrepreneur et ses cautions, pour être soumis sans délai, avec les pièces à l'appui, à l'approbation des autorités compétentes.

Fait et séance le 17 août 1888.

H. Kervyn

Ad. de Kemmeter.

Ibid., pp. 98-98.

V.J. d'Hoop Past. B.M.V.

A. Helleputte

— 100 —

1890, 12 DECEMBER. — INWENDIGE HERSTELLINGSWERKEN AAN DE KERK.

Séance du 12 Decembre 1890

Sont présents M.M. le curé, Bocqué et Helleputte. M^r l'architecte De Perre Montigny assiste à la séance.

Le Bureau, vu la dépeche de M^r le ministre de la Justice en date du 2 de ce mois, autorisant la fabrique à faire en régie l'exécution d'une partie des restaurations intérieures dans la travée gauche de l'église, charge M^r l'architecte de Perre de s'entendre avec le sieur François De Meyer, entrepreneur, chaussée de Zwijnaerde, pour commencer les travaux le plus tôt possible

Gand le 12 x^{bre} 1890

E.L. Bocqué

V.J. d'Hoop curé de N.D.

A. Helleputte

Ibid., p. 104.

1893, 10 FEBRUARI. — HERSTELLINGSWERKEN AAN 'T INWEN-
DIGE VAN DE KERK.

Séance du 10 Février 1893

Présents M.M^{rs} d'Hoop curé, Le Fevre de ten Hove, Bocqué, Helle-
putte. M^r l'architecte De Perre assiste à la séance.

Le Bureau prend connaissance de la lettre de l'administration Commu-
nale, en date du 4 de ce mois, 1^{er} Bur. G^s. par laquelle elle informe la
fabrique d'Eglise, que M^r le Ministre de la Justice s'est engagé à intervenir
sur les fonds de son département dans les dépenser pour la restauration
interieure de l'église, pour la même somme que celle accordée par la
Province.

Le Bureau, vu l'approbation par la députation permanente du proces-
verbal d'adjudication des dits travaux décide d'écrire à M^r Mortier, entre-
preneur pour lui faire connaitre la date du commencement des travaux
et les mesures qu'il coira à prendre pour sauvegarder le service régulier
des offices de l'église et la conservation des meubles, etc.

Fait en séance le dix fevrier 1893.

A. Helleputte
V.J. d'Hoop curé de N.D.
Leon Le Fevre de ten Hove
E.L. Bocqué

Ibid., pp. 109-110.

1894, 4 MAART. — VERZOEK TOT VERVREEMDING VAN KAPI-
TALEN TOT RESTAURATIE VAN DE KERK.

Séance du 1^{er} Dimanche de Mars.

.....
3^o Le conseil, vu la lettre de Monsieur le Gouverneur de la Province en
date du 10 Février d^r. 1^o Div. n^o 48403.

Vu ses délibérations du 19 avril 1891 et du 21 août 1892, Decide de
demander aux autorites compétentes l'autorisation d'aliener les capitaux
suivants:

.....
4^o 6560,85 2 1/2 % inscrits au Grand livre le 21 avril 1875, n^o 813,
ensemble fr. 29.160,85 dont le produit doit etre affecté à la quote part
de l'église dans les travaux de restauration et au remboursement de l'em-
prunt de 2600 fr. Contracté pour le payement les travaux du transept;
(séance du 3 Juin 1891)

Les capitaux susdits sont libres de toute charge, par suite de l'extinction
de la fondation Maelcamp de Balsberge.

.....

Archief O.L.V. Kerk te Gent-St Pieters, Zittingen Kerkfabriek, 1894-1943, p. 3; 1896, p. 15.

— 103 —

1894, 14 DECEMBER. — HERSTELLINGSWERKEN AAN 'T INWEN-
DIGE VAN DE KERK.

Séance du 14 se^{bre} 1894

Présents M.M. d'Hoop, curé, Le Fevre de ten Hove Prés. Bocqué secrétaire et Helleputte, trésorier. M^r Mortier entrepreneur assiste à la séance

M^r l'entrepreneur informe le Bureau que les travaux du chœur sont en voie d'achèvement: Le Bureau prenant en considération que l'horloge placé au fond du chœur, au dessus du maitre-autel dépare l'architecture de l'église, décide de lui donner une autre place.

Les consoles polychromées, en platre destinées à supporter des statues, seront également enlevées et remplacées par des consoles en pierre dans le style du monument.

M^r Mortier fait remarquer que le pilastre a l'entrée du chœur a droite, dans lequel se trouvait anciennement l'escalier du Jubé ne présente pas la solidité nécessaire et propose de combler entièrement le vide laissé par le dit escalier pour renforcer le pilastre. Cette proposition est adoptée.

L'entrepreneur s'engage à faire les travaux du chœur pour la fin de mars prochain, avant la première communion des enfants, soit le Dimanche de la Passion.

Fait en séance le 14 Decembre 1894.

Leon Le Fevredeten Hove

V.J. d'Hoop, curé de N.D.
A. Helleputte

Ibid., Zittingen der Kerkfabriek, 1831-1862, pp. 116-117.

— 104 —

1895, 7 APRIL. — DE KERKRAAD VERZOEKT DE HOGERE OVER-
HEID OM BIJ TE DRAGEN TOT DE BEVLOERING VAN DE BE-
NEDENKERK.

.....
5° Enfin, le conseil decide d'envoyer à Monsieur le Ministre de la Justice, à M^r le Gouverneur de la Province et à l'administration Communale une lettre pour les prier d'intervenir dans la dépense d'un nouveau dallage pour la basse - église, dont le cout a été fixée par M^r l'architecte de Perre à la somme de 17.000 francs.

La quote part de l'église sera couverte par une souscription parmi les paroissiens et bienfaiteurs de l'église.

.....

Ibid., Zittingen Kerkfabriek, 1894-1943, p. 11.

— 105 —

1895, 7 SEPTEMBER. — BESLUIT TOT HET VERKOOPEN VAN STEIGERS.

Séance du 7 septembre
1895

Le Bureau, vu la lettre de l'administration communale en date du 27 Juillet d' / Bur. 11^s n. / rappelée le 2 7^{bre} dr; meme émurgement, décide de faire proceder sans délai à la cente des bois restants de l'échafaudage par ministre de M^r l'huissier Simoens.

Fait en séance le 27^{bre} 1895.

V.J. d'Hoop curé de N.D.
Verschuieren

Leon Le Feure de ten Hove

Ibid., Zittingen Kerkfabriek, 1831-1862, p. 118.

— 106 —

1895, 27 SEPTEMBER. — VERKOOP VAN STEIGERS.

Séance du 27 septembre
1895

Le Bureau, vu le résultat de la vente des bois de l'échafaudage faite le 17 de ce mois, par ministere de l'huissier Simons, dont le produit s'élève à la somme (frais deduits) de fr. 534,47. décide d'en avertir immédiatement l'adm. communale.

Fait en séance le 27 Sept. 1895.

V.J. d'Hoop, curé de N.D.
Leon Le Fevre de ten Hove

Verschuieren

Ibid., Zittingen Kerkfabriek, 1831-1862, p. 118.

— 107 —

1896, 5 JANUARI. — VERZOEK OM DE STEIGERS VAN DE NOORDTRANSEPT TE MOGEN VERKOPEN.

Séance du 1^{er} Dimanche de Janvier 1896.

Le conseil c'est reuni d'après l'art. X du décret du 30 x^{bre} 1809.

Vu la demande de M^r le Gouverneur transmise au conseil par lettre de l'administration communale en date du 22 novembre 1895 1^o Bur. ind. n. 3 n 2111, le conseil décide de demander l'autorisation de vendre ce qui reste des échafaudages ayant servi pour la restauration du transpet Sepentrional. Il est à noter que la plus grande partie de cet échafaudage a servi pour la restauration de l'église, et que les instances de la ville, la fabrique

s'est crue autorisée a en effectuer la vente, qui a eu lieu par ministère de l'huissier F. Simons le 17 Septembre 1895, et a produit net la somme de fr. 534,47, dont un cinquième soit fr. 106,89 a été payé à la ville, d'après la stipulation délibérée en séance du conseil communal le 14 mars 1888.

Fait en séance le 5 Janvier 1896

Leon Le Fevre de ten Hove
Verschueren
A. Fiers

F.J. d'Hoop curé de N.D.
M^{te} de Beaudignies
Paul d'Hoop

De Brabandere

Ibid., Zittingen Kerkfabriek, 1894-1943, p. 14.

— 108 —

1897, 3 OKTOBER. — ARCHITECT H. VAERWYCK ONTWIERP EEN NIEUWPLAN VOOR DE BEVLOERING VAN DE BENEDENKERK.

.....
Vu la non acceptation par la Commission R. des mon^{ts} du plan de dallage de la partier basse de l'église dressé par feu M^r l'architecte de Perre-Montigny.

Vu le nouveau plan dresé par Monsieur l'architecte Van Waerwyck, ainsi que le devis et cahier des charges, s'y référant.

Décide : le plan, devis et cahier de charges sus dits sont approuvés et seront envoyés aux autorités compétentes.

2^b Monsieur H. Vaerwyck est nommé architecte de l'église en remplacement de feu Monsieur de Perre-Montigny.

Fait en séance le 3 Octobre 1897.

F.J. d'Hoop curé

Stefan Vergauwen

Cortvriendt

L. Cloquet

Aug. Hooreman

A. Fiers

Verschueren

Paul d'Hoop

Ibid., Zittingen Kerkfabriek, 1894-1943, p. 23, cfr. 1919, p. 105.

— 109 —

1919, 19 MEI. — GROTE HERSTELLING VAN DE DAKEN.

Après avoir pris connaissance du rapport de l'acceptation définitive du renouvellement de la toiture de l'église et des travaux supplémentaires, signé par M. Ms Vande Vyvere, marguiller, Vaerwyck, M., architecte de

l'église, Todt, F., surveillant, et caution et exécuteur des travaux.

Vu que la dépense totale de ces travaux avec les honoraires de l'architecte, le salaire du surveillant et les frais d'adjudication montent à la somme de 85.626,35 fr.

Ibid., Zittingen Kerkfabriek, 1894-1943, p. 106.

— 110 —

1920, 4 APRIL. — BEVLOERING VAN DE BENEDENKERK.

.....

Voyez la séance extraordinaire du 18 Mai 1919.

Après avoir obtenu l'autorisation des autorités compétentes de renouveler le dallage, la fabrique d'église s'est adressé, pour exécution des travaux, à trois firmes venues: 1° à la marbrerie Nic. Sceauflaire de Gand, dont le devis monte à 80.000 fr., - 2° à la société An. de Merbes le Château, Rue de la loi, Bruxelles; le devis monte à 51.000 fr.; enfin 3° la firme Defaiffe, frères de Mazy (Belgique); le devis, tous frais compris, est de 39.750 fr. Cette dernière a eu la préférence.

.....

Dans son rapport à la Province au sujet du dallage M^r Mortier, architecte Provincial, a fait ressortir la nécessité absolue de renouveler les marches complètement usées de la façade principale.

En conséquence le conseil de fabrique décide à l'unanimité de ses membres de faire ce travail complémentaire, dont les frais seront supportés par les dons particuliers.

Ce travail sera exécuté par Monsieur Bruxelman, Ledeborg, pour la somme globale de 5.350 fr., les anciennes marches restant acquises à l'entrepreneur.

.....

Ibid., Zittingen Kerkfabriek, 1894-1943, p. 113.

— 111 —

1920, 4 JULI. — AANBRENGEN KOPEREN PLAAT IN DE ROZET VAN DE NIEUWE BEVLOERING.

.....

Een kopere plaat, in het cinter der rozet, zou den nieuwen vloer verheffen en voltrekken. Daarom beslist de Raad met eenparige stemmen dit werk te laten uitvoeren. De onkosten, die tot 500 fr. beloopten, zullen door giften van milde parochianen gedekt worden.

Onder de plaat ligt een brief, in looden kistje gesloten, met den naam

van den Zeer Eerw. Heer Pastoor De Steur en den naam der H.H. Kerkmeesters.

Gedaan in zitting van 4 Juli 1920.

Kan. Rich. De Steur, pastoor

A. Coemans

G. de Stoop A. Ocket

Art. Haye

M. Van de Vyvere

Is. de Jonckheere

J. Piens

Ibid., Zittingen Kerkfabriek, 1894-1943, p. 114.

— 112 —

1925, 4 OKTOBER. — KAPPEN VAN EEN DEUR TOEGANG VERLEENEND TOT DE NOORDPAND RECHT OVER HET SANCTORUM.

.....
Tusschen de stedelijke en Militaire overheid eene overeenkomst gesloten zijnde, waarbij de Pand der oude abdij van S^t Pieters met den omliggenden gang, mits zekere voorwaarden, in het bezit van de stad gesteld wordt, stelt het Stadsbestuur aan de Kerkfabriek voor, volgens gegeven plan, in den muur van de Kerk eene deur te kappen langs waar toegang naar den Pand zou gegeven worden.

De Kerkraad in zitting van 4 October heeft eenparig toegestemd dit voorstel in te willigen, op voorwaarde dat de Stad al de onkosten van die veranderingen drage.

De kerkfabriek vraagt meteen aan de stedelijke overheid zicht in betrekking te willen stellen met de Koninklijke Commissie van monumenten om de goedkeuring van dit ontwerp te bekomen.

.....
Ibid., Zittingen Kerkfabriek, 1894-1943, p. 141.

ARCHITECTUURTERMINOLOGIE

- AP SIS** : overwelfde halfcirkelvormige koornis, vooral aan de basilieken en voorname kerken.
- ARKELTORETJE** : uitgekraagd torentje, veelal op de hoeken van een versterkt gebouw.
- ATRIUM** : middenhof van de oudchristelijke basiliek, omgeven met zuilengalerijen soms voorzien van een verdieping.
- ATTIEK** : lage verdieping met kleine vensters boven de kroonlijst van een gebouw, in de Renaissance ook in de vorm van een borstwering en soms met bekronende siervazen of andere motieven met het doel het dak aan het oog te onttrekken.
- BALUSTER** : doorgaans ronde of kandelabervormige spijl van een hekwerk.
- BASEMENT** : voetstuk waarop de schacht van de pijler, zuil of de pilaster rust.
- BASILIEK** : kerk met zijbeuken en een middenbeuk hoger dan deze.
- BLINDNIS** : zeer ondiepe nis zonder venster.
- BOVENLICHT** : venster in de bovenlangsmuren van een basilikale kerk, ook raam boven een deur.
- COMPOSITIE ORDE** : vermenging van de Corintische met de Ionische orde.
- CORDON** : meestal uitspringende, horizontale geprofileerde lijst.
- DAK** : lessenaardak : bestaande uit één hellend dakschid.
ruiter : doorgaans houten torentje op de nok van het dak.
- DEAMBULATORIUM** (kooromgang) : zijbeuken van het koor er rond lopend.
- ENTABLEMENT** (hoofdgestel) : omlijsting van deur of raam ; het geheel van architraaf, fries en kroonlijst.
- ERKER** : uitbouw van een gevel, hoekig of rond.
- FRONTON** : bekroning van een gevel, venster of ingang naar klassieke trant door een strak, gebroken, driehoekig of segmentvormig lichaam. Het is een Renaissance-motief dat dikwijls de gotische wimbergen zal vervangen.
- GELEDING** : op elkaar volgende en door inspringsing of door afwisseling van ordonnantie gemarkeerde leden van een gebouw of onderdeel hiervan.
- GEVELVELD** (timpaan) : vlak besloten tussen de bovendorpel en de ontlastingsboog.
- GORDELBOOG** (moerboog) : bogen die traveeën scheiden.
- GRAATGEWELF** : snijding van de gewelfkappen volgens een graat.
- HOGEL** : gotisch beeldhouwd ornament in de vorm van een omgekruld blad.
- KRUISBLOEM** : kruisvormig element uitbottend in een viertal hogelachtige bladvormen, gebruikt o.m. als bekroning van pinakels.
- KRUISRIBGEWELF** : gewelf algemeen bestaande uit vier gewelfkappen ondersteund met doorgaans geprofileerde ribben.
- KRYPTTE** : onderaardse kapel doorgaans onder het hoogkoor in oude kerken.
- LATAARN** : bekronend motief, meest in de vorm van een tempeltje, met koepeldakje bedekt de bekroning op een grote koepel.
- LISENE** : vooruitstekende pilastervormige muurstrepen, die van een gemeenschappelijke sokkel uitgaan en tot dicht onder het dak reiken.
- MAASWERK** : maaswerkachtige versiering in gotische hoogvelden.
- MUURDAM** : smal stuk muur vooral tussen venster-en deuropeningen.
- NARTEX** : voorhal, portaal inzonderheid van een oude kerk.
- NEUT** (volute) : spiraalvormige versiering van Ionische en Corintische kapitelen ook aan de uiteinden van consoles en als klauwstukken tegen geveltoppen geplaatst.
- ORDE** : klassieke bouwtrant met als wezenlijk element de zuil ; hoofdzakelijk de Dorische, Ionische en Corintische orde.

ORDONNANTIE : in het bijzonder de verhouding in de compositie van een bouwwerk, een gevel of een muuropstand.

PENDENTIEF : gewelfzwik, hoekzwik, sferische driehoek, die vooral gebruikt is als overgangslid ter verklimming van een vier- of van een veelhoekige grondslag naar de cirkelronde van een koepelgewelf.

PIJLER : meestal rechthoekige, langwerpige steunpaal.

PILASTER : licht uitspringend rechthoekig pijlervlak met basement en kapiteel.

PINAKEL (fiaal) : spits gotisch torentje ter bekroning van balustrade, geveltoppen, steunberen, enz.

POST : paal, stijl van een raam, gewoonlijk de rechtopstaande zijkant.

ROLLIJST : lijst bestaande uit alternerende korte rollen.

STEEKKAP : klein dakgedeelte, loodrecht staand op het grote dak, waarin het als het ware gestoken is.

STEUNBEER (Z. Ndl. Freit) : schoor- of schraakpijler, massieve plaatselijke verzwaring van muurwerk teneinde dit te versterken, doorgaans meermalen versneden.

TONGEWELF : gewelf waarvan de dwarsdoorsnede een halve cirkel of ellips is.

TRANSEPT : dwarsschip van een kerk.

TRAVEE : de vakken, waarin het grondplan verdeeld worden ; vlak van een wand dat door de indeling daarvan als een eenheid kan beschouwd worden.

TRIBUNE : galerij in een kerk o.m. boven de zijbeuken.

TRIFORIUM : dienstgang in een kerk rondom het ruim boven de zuilen en in de dikte van de muur.

VIERING : vierkante ruimte tussen de intersectie van de middenbeuk en de kruisbeuk van een kerk.

ZUIL : meestal cilindervormige, langwerpige steunpaal.

ZWIK : elk der hoekstukken tussen een boog en de rechthoekige omlijsting waarin deze gevat is.

WACHTEBEKE IN DE TIJD DER GROTE ONTGINNINGEN

door

JAN VAN BOCXSTAELE

Doe sprac Reynaert : 'So secht hem :
Weetstu waer Kriekeputte steet?'
Cuwaert sprac : 'Of ict weet ?
Ja ic, hoene sout wesen soe ?
Ne staet hi niet bi Hulsterloe
Up dien moer, in die wostine?'

Reinaert I vv. 2656-2661.

De vroege geschiedenis van Wachtebeke valt samen met die van oostelijk Zeeuws-Vlaanderen : de Vier Ambachten Boekhoute, Assenede, Axel, Hulst en de Heerlijkheid Saaftinge die in 1012 aan de graaf van Vlaanderen komen als eerste element in wat later Rijks-Vlaanderen zal heten. Tot 1559 valt dit gebied onder de geestelijke jurisdictie van het bisdom Utrecht. Tot op het einde van de achttiende eeuw maakt Wachtebeke deel uit van het Ambacht Assenede.

In 1964 worden de grenzen van Wachtebeke gevoelig gewijzigd naar aanleiding van de uitbreiding van Gent en van Zelzate die met het oog op de infrastructuur op de rechteroever van het kanaal Gent-Terneuzen en de industriële vestigingen in de kanaalzone verscheidene gemeenten geheel of gedeeltelijk annexeren. Wachtebeke verliest \pm 100 ha in het westen, maar wordt schadeloos gesteld met \pm 400 ha in wat nu het Provinciaal Domein Puyenbroek is, namelijk het deel ten zuiden van de Zwarte Gracht dat voorheen aan Mendonk toebehoorde ¹.

Bekijken we het betrokken gebied eerst geografisch. Op een zandrug die van oost naar west loopt, vinden we de oude weg van Antwerpen naar Brugge. De Duitse schilder Albrecht Dürer volgt hem in april 1521 wanneer hij in het gezelschap van zijn landgenoot Hans Lieber en van de Vlaams-Waalse schilder Jan Provost deze laatste stad bezoekt : '... von dannen fuhren wir durch Kaltprunnen (Coudenborn, een gehucht van Moerbeke), ein schön dorff. Von dann durch das gross lang dorff Kahlb (Kalve, een wijk van Wachtebeke), von dannen gen Erfehlt (Ertvelde), do lag wir übernacht' ².

De gronden ten noorden van deze zandrug maakten eens deel uit van het grote laagveen dat zich van het noorden van Frankrijk tot in Friesland uitstrekte. Hoe dit laagveen ontstond, is niet met zekerheid te achterhalen. We kunnen stellen dat een ondiepe zee langzamerhand herleid werd tot een ondiepe zeeboezem nadat parallel met de kustlijn maar op

(1) Belgisch Staatsblad, wet van 31-12-64, gepubliceerd op 23-1-65.

(2) LEITSCHUH, F., *Albrecht Dürers Tagebuch der Reise in die Niederlande*, Leipzig, 1884, p. 78, 171, 172.

een redelijke afstand ervandaan, zandplaten waren gevormd. In het bijna stilstaand water, met dan nog dikwijls laag zoutgehalte, kwam een krachtige plantengroei tot ontwikkeling. De afgestorven plantendelen gingen tot veen over omdat het rottingsproces ophield, wanneer de in het water aanwezige zuurstof verbruikt was³. Waarschijnlijk rond 400 krijgt de zee door allerlei oorzaken opnieuw toegang tot de betrokken gebieden en wordt heel wat veen weggeschuurd. Vanaf de achtste eeuw trekt de zee zich opnieuw terug.

Wat dan aan veengebieden rest, is voor ons onderzoek van belang en dan meer in het bijzonder de strook tussen Ertvelde en Boudelo, waarvan de graaf van Vlaanderen, zoals van alle woeste gronden in zijn territorium, de eerste eigenaar is. Vanaf de twaalfde eeuw worden ze namelijk ontgonnen. De bevolkingstoename en de daarmee gepaard gaande grotere behoeften aan brandstof en zout zijn hieraan wellicht niet vreemd. De graaf schenkt hele gebieden weg of verkoopt ze tegen bijzonder gunstige voorwaarden als de ontvanger of koper de grond exploiteert. Filips van de Elzas, Boudewijn IX van Constantinopel en zijn dochters Johanna en Margareta spelen hierbij een belangrijke rol, terwijl de nieuwe kloosterorden, Premonstratenzers en Cisterciënzers, duidelijk bevoordeeld worden. De regel van Cîteaux houdt trouwens aan zijn volgelingen voor de onbebouwde en onbewoonde eenzaamheid op te zoeken.

Een aantal termen zullen in de documenten steeds weer voorkomen. Daar is vooreerst „moer”. In het Middelnederlands betekent het woord zowel de veengrond die nog moet ontgonnen worden als de veenaarde die als brandstof zal gebruikt worden of waaruit zout zal gestookt worden. Uit de Keure der Vier Ambachten, door gravin Johanna en Thomas van Savoie gegeven in 1242 en volgens Warnkönig de uitvoerigste en merkwaardigste van alle Vlaamse wetten uit de dertiende eeuw⁴, blijkt dat wie veen steekt om er zout uit te bereiden, aan de graaf een eenmalige belasting van drie lasten (zout?) per gemet verschuldigd is: „quicumque de terra sua effodit zel, unde sal coquitur, debet comiti tres lodos de una mensura terrae semel et non amplius”⁵.

Een „moerlede” is één van de vele kanaaltjes voor vervoer van uitgestoken veen. Vooraleer echter vervoerd te worden, moeten de turven gedroogd worden. Volgens een charter van graaf Gwijde uit 1289 mag dat eventueel ook op de gronden van de buurman, mits een aangepaste schadevergoeding: „qu'ils puissent leur tourbes mettre li vas sour le muer d'autri parmi aussi damage rendant”⁶.

En dan zijn er „wastine”, „woestine” en „wostine”. „Woeste of onbebouwde grond” en „wildernis, met dicht struikgewas begroeid land, dorre

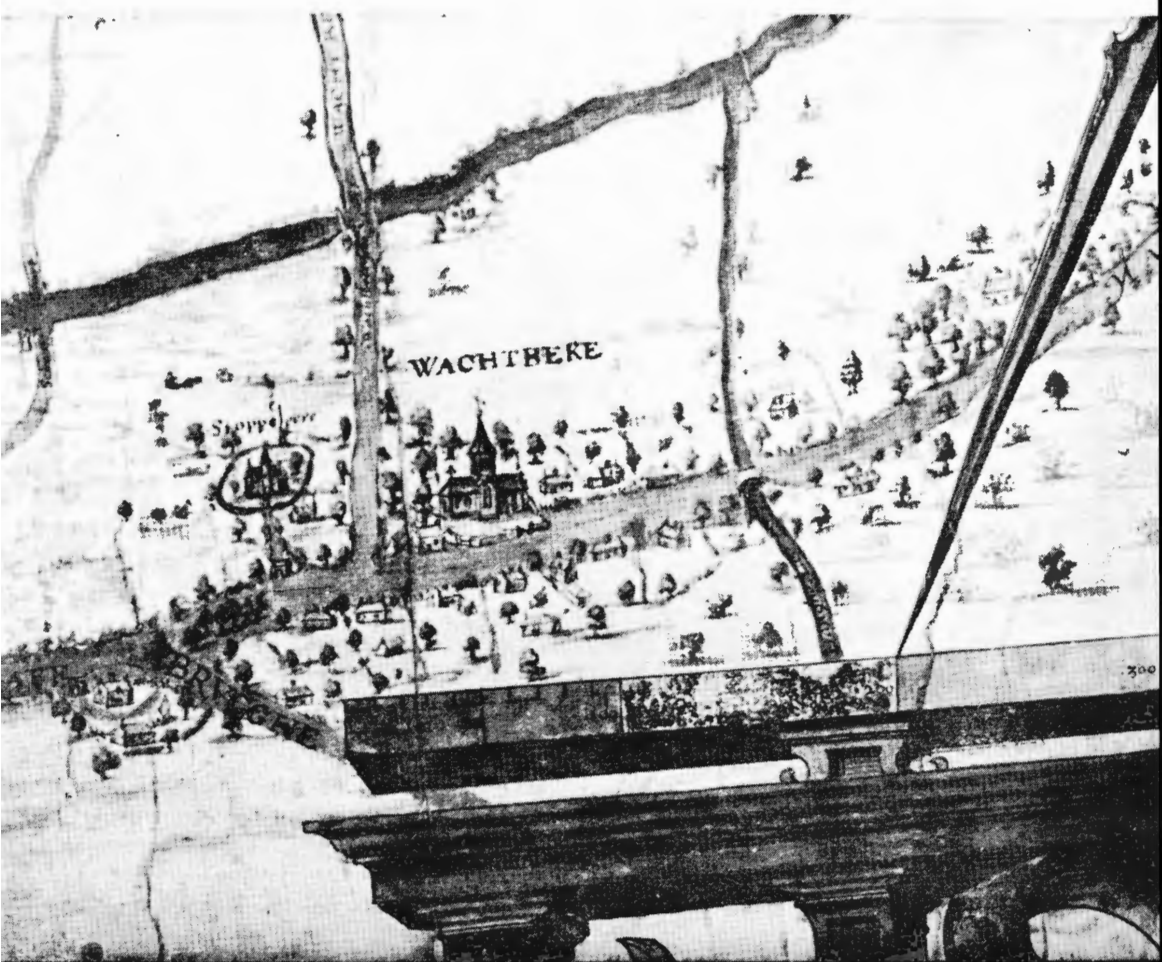
(3) BEEKMAN, A.A., *Het Dijk- en Waterschapsrecht in Nederland*, Den Haag, 1905-1907, 2 dln. in voc. laagveen; interessant bij dezelfde auteur ook de voc. darinkdelven.

(4) WARNKÖNIG, L.A., *Flandrische Staats- und Rechtsgeschichte bis zum Jahr 1305*, Tübingen, 1835-39, 3 dln. 2de deel p. 131.

(5) Idem, *ibidem*, p. 186-187.

(6) Idem, *ibidem*, p. 205.

Philipus de
gra comes land & vromand. omib; tam pntib; qui sunt ppetui. Qm no
habent hic manent curate. temp; qpe pccant more fluent aque. Sapiens est
ad manent velle curate. illa videlicet supra hacten. cui e participatio ei in idipso.
Promde notu fieri uolo qd do remediū anime mee & corpis. do rematiū nichilominus
omniū pgrator mee in utroq; sexu. doli ecclie scti Petri Cantuaris in ppetua pos
sessione. de mor mee tuncat mltas me cast & willcor. ad usus hacten de a iō
leo hacten. Et ut donatio illa stabili & rata pteueret. uolui illa sigilli mei
audoritate confirmare. & subscipere hominū mee testimonio roborare. Signū Philippi
comes. S Petri fr̄s ei. S Rogeri cabellani Cncl. S Razonis de Gavera. S
Anchei camerarii. S Sigeri de gant. S Sigeri notarii. S Symonis de Amboce
a. S Vualti bifer. S Hermani dntin. S Vualti Namigi. S Gerardi blundi



Rijksarchief Gent — Kaarten en Plans, nr. 458 (fragment).

vlakke" zegt het woordenboek ⁷. Het is ook de weinig vruchtbare zandbodem die aan de oppervlakte komt, wanneer de veengrond is weggehaald ⁸.

Wanneer Reinaert koning Nobel naar de hond Cuwaert verwijst om precies te weten te komen waar Kriekeputte en de fameuze schat zich bevinden, is het antwoord: „Ne staet hi niet bi Hulsterloe up dien moer, in die wostine?" ⁹, waarin de twee sleutelwoorden netjes bij elkaar staan, al hebben we hier een opzettelijke juxtapositie van twee termen die elkaar uitsluiten. Waar een moer ligt, kan er geen wostine zijn en vice versa! ¹⁰

Enkele plaatselijke toponiemen herinneren vandaag nog direct aan deze situatie: de Moervaart die ook de gemeente Moerbeke aandoet; de Langelede die van de Belgisch-Nederlandse grens nabij de Oudeburgse sluis naar de Moervaart loopt en de wijk van dezelfde naam; het gehucht Rostijne, nu in de Gentse kanaalzone ¹¹.

Ten zuiden van bovenvermelde zandrug, tussen de reeds genoemde Moervaart ¹² en de Zuidlede, dus op het grondgebied van Wachtebeke en Moerbeke, strekken zich nu nog lage, drassige gronden uit. Pompstations weren er de wateroverlast. Het Middelnederlands noemt deze gronden „onlende": „in het algemeen slecht land, ongeschikt om vruchten voort te brengen en in het bijzonder moerasland".

Wanneer in 1452 Filips de Goede met de Gentenaars oorlog voert en Axel in brand heeft gestoken, zijn het precies deze moeilijk toegankelijke gronden die de bewegingen van het Bourgondische leger hinderen: „Entour ledit village de Wacquebecque, avoit grands marécages, et sy y passoit la rivière de Drome (= Dorme, Durme), et estoient lesdits marais de très mauvais fond... et fit on refaire aucuns passages, espérant que tout l'ost (= l'armée) du duc y passeroit; et de fait fut l'entreprise faite pour y passer, et y passèrent plusieurs, tant à pied comme à cheval: mais lesdits marais s'effondrèrent tellement, qu'il fallut cesser le passage; et qui pis fut, il convint de repasser ceux qui estoient allés outre lesdits marais... Sy furent ceux qui estoient passés, au repasser tellement mouillés et brouillés, que c'estoit grand pitié à les voir" ¹³.

Het is dan ook niet zonder reden dat het Provinciaal Domein Puyenbroek tot op heden aan verkaveling kon ontsnappen. Ook binnen Puyenbroek is de toponymie betekenisvol. Een stel dammen tegen mogelijke overstro-

(7) VERWIJS, E. en VERDAM, J., *Middelnederlandsch Woordenboek*, Den Haag, 1895-1928, 9 dln.

(8) VERHULST, A., *Het Landschap in Vlaanderen*, Antwerpen, 1964, p. 43.

(9) Naar HELLINGA, W.G., *Van den Vos Reynaerde*, deel I: teksten, Zwolle, 1952, vv. 2660-61.

(10) VERWIJS, E. en VERDAM, J., *o.c.*, in voc. moer.

(11) Rostijne = wostine ook bij DE REU, E., *Historisch-geografisch Onderzoek betreffende de Moergronden in de Vier Ambachten tijdens de 12de, 13de en 14de eeuw*. Jaarboek van de Oudheidkundige Kring der Vier Ambachten, Hulst, 1960-1961, noot 65.

(12) DE VOS, A., *De Middeleeuwse Loop van de Durme en haar Bijrivier de Poeke*, Gent, 1958.

VAN WERVEKE, A., *Etude sur le cours de l'Escaut et de la Lys-Durme au moyen-âge*, Bulletin de la Société Royale Belge de Géographie, Brussel 1892.

(13) KERVIJN DE LETTENHOVE, *Oeuvres de Georges Chastellain*, Brussel, 1863-66, 8 dln., 2de deel, p. 326.

mingen heeft het gebied als het ware ingepolderd : tussen „de” Dam die van Wachtebeke naar Zaffelare loopt in het westen en de Lichtstraat/Santvoordtdam in het oosten liggen er verscheidene parallel aan elkaar ; één ervan is de Olendsdam of met de oorspronkelijke benaming Onlendedam!

In de tweede helft van de dertiende en in de loop van de veertiende eeuw komt er een einde aan de ontginningsactiviteit der grote abdijen. Opeenvolgende crisissen, hongersnood en epidemies, hebben de landbouweconomie volledig ontredderd¹⁴ ; de directe exploitatie wordt verlaten en vervangen door een systeem van pachtcontracten met beperkte looptijd¹⁵ ; er zijn de te grote grondaankopen met daaruit voortvloeiende schuldenlast, vooral vanwege de oudere Benediktijnerabdijen¹⁶ ; er is de schade aan de grond toegebracht door de ingrepen in het niveau, zodat reeds vroeg verbodsbepalingen tegen het moeren opduiken¹⁷.

Voor Wachtebeke zullen we nu achtereenvolgens de rol analyseren, gespeeld door de twee Gentse Benediktijnerabdijen, — Sint-Pieters en Sint-Baafs —, door de Premonstratenzers van Ninove, door de Cisterciënzers van Marquette bij Rijsel, door enkele in dit opzicht minder belangrijke religieuze instellingen en uiteindelijk door het Gentse Patriciaat¹⁸. Daarbij zullen we bij voorkeur steunen op documenten uit de twaalfde, dertiende en veertiende eeuw. Documenten van jongere datum worden bij onze analyse slechts betrokken, wanneer ze uitzonderlijk belangrijk zijn of wanneer we over geen oudere beschikken.

De Sint-Pietersabdij. Het eerste belangrijke document voor de aanwezigheid van de Sint-Pietersabdij in Wachtebeke dateert waarschijnlijk uit 1175¹⁹. Filips van de Elzas schenkt erin 300 gemeten hetzij 100 bunder

(14) VERHULST, A., *Bronnen en Problemen betreffende de Vlaamse Landbouw in de Late Middeleeuwen* (13de-15de eeuw), *Studia Historica Gandensia* nr. 17, p. 231.

(15) SLICHER van BATH, B., *De Agrarische Geschiedenis van West-Europa* (500-1850), Utrecht-Antwerpen, 1976, 3de druk, p. 161-168.

(16) GANSHOF, F.L., *Medieval Agrarian Society in its Prime ; France, the Low Countries and Western Germany*, Cambridge Economic History of Europe, I : The Agrarian Life of the Middle Ages, Cambridge, 1966 2de uitgave, p. 303.

(17) Enkele worden opgenoemd in BEEKMAN, A.A., *o.c.*, in voc. darinkdelven.

(18) Het grondbezit der abdijen werd tot op heden weinig bestudeerd. DE POTTER, F. en BROECKAERT, J., *Geschiedenis van de Gemeenten der Provincie Oost-Vlaanderen*. Eerste Reeks : arrondissement Gent, Gent, 1864-70, deel 7, bevat tal van interessante verwijzingen, maar qua diepgaande studie is er alleen VERHULST, A., *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar Grondbezit* (7de-14de eeuw), Brussel 1958. Voor Ninove is er naast de lic.-verhandeling van MERSCH, B., *De Vroegste Geschiedenis van de Premonstratenzerabdij te Ninove (1137-1257)*, K.U.L. 1971, een studie van SOENS, E., *De Pachthoven en Molens der Abdij van Ninove*. Het eerste deel hiervan werd gepubliceerd in *Analecta Praemonstratensia* IV, 1928 ; van het tweede deel werden fragmenten opgenomen in *Eigen Schoon en De Brabander*, 1933-34-35 en -37 maar het handschrift zelf is spoorloos. Volgens een mededeling van de Heer De Landtsheer, pastoor-deken te Ninove, werd het door hem overgemaakt aan het Rijksarchief te Ronse ; daar is het evenwel niet bekend.

(19) R.A.G. Sint-Pieters : Charters 1168-87 (1175?), nr. 325ter. DE SMET E., *Bijdrage tot de Toponymie van Wachtebeke*, Jaarboek van de Heemkundige Kring Oud-Wachtebeke, 1975, p. 14 verwijst voor de eerste vermelding van het geucht Kalve naar VAN LOKEREN, A., *Chartes et Documents de l'Abbaye de Saint-*

of iets meer dan 133 ha moer, gelegen „inter Calf et Wulfscot” om gebruikt te worden door de broeders die de Heer en Sint-Pieter dienen, „ad usus fratrum domino et sancto Petro servientium”.

De naam Wachtebeke wordt voor de eerste keer vermeld in een akte uit 1198²⁰. Het gaat er over wastine en weiden die zich uitstrekken tussen enerzijds „locum qui dicitur Wagtebeke” en anderzijds het bovenvermelde moer „quem inter Calf et Wulfscote positum”. Dit goed werd door Filips van de Elzas aan de abdij geschonken met het oog op zijn zielezaligheid, „ob remedium anime sue”, en nu bekrachtigt Boudewijn IX deze schenking van zijn voorganger voor de vergiffenis van zijn zonden, „pro remissione delictorum meorum”. Gijsseling verklaart Wolfschoot uit wulfa = wolf en skauta = beboste hoek zandgrond uitspringend in moerassig terrein²¹.

„locum qui dicitur Wagtebeke” is in 1201 zeker reeds een uitbatingscentrum, want in een akte van Marquette uit dat jaar²² heet het „iuxta quamdam curiam sancti Petri de Gandavo, que curia vocatur Wachtebeke”.

Rond die tijd komt er ook een bedehuis. In 1199²³ verleent Diederik, bisschop van Utrecht, aan de abt en de broeders van Sint-Pieters de toelating daar een kapel te bouwen, zonder echter afbreuk te doen aan de rechten van de parochiekerk: „eis liberam concessimus facultatem construendi capellam salvo iure parrochialis ecclesie, sub cuius terminis capella fuerit constructa inter Calf et Wulfscot super morum”. De vroegste afbeelding van een dergelijk bedehuis vinden we op de kaart die Fr. Horenbault rond 1560 vervaardigde. Op deze figuratieve voorstelling van de gronden van het bisdom Gent te Wulfsdonk komt een éénbeukige kerk met achtkantige toren voor²⁴.

Wachtebeke wordt weer vermeld in 1224²⁵, wanneer Johanna, oudste dochter van Boudewijn IX, 90 bunder wastine van de hand doet, gelegen

Pierre au Mont Blandin à Gand, Gent, 1868-71, 2 dln., nr. 320 en de datum 1171. In het betrokken stuk gaat het echter duidelijk om het gehucht Calf onder Sint-Gillis.

(20) VAN LOKEREN, A., *o.c.*, nr. 380. PREVENIER, W., *De Oorkonden der Graven van Vlaanderen* (1191-aanvang 1206), Brussel, 1964-71, 3 dln., nr. 94.

(21) GIJSSELING, M., *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, Brussel, 1960, 2 dln.

(22) VANHAECK, M., *Cartulaire de l'Abbaye de Marquette*, Rijsel, 1937-40, 3 dln., nr. 3.

PREVENIER, W., *o.c.*, nr. 184.

(23) Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301. Utrecht - Den Haag, 1920-59, 5dln. 5de deel, 2de stuk, bezorgd door Ketner, F. nr. 3043.

KOCH, A.C.F., *Onuigegeven Oorkonden betreffende de Noordnederlandse Geschiedenis (1109-1249)*. Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht, deel 67, 1949, p. 9. In een voetnoot verwijst deze auteur naar VAN LOKEREN, A., *o.c.*, nr. 380 en 384 om te bewijzen dat het hier naar alle waarschijnlijkheid gaat om de latere kerk van Moerbeke, terwijl in dat geval de hier bedoelde parochiekerk de kerk van Wachtebeke of, indien deze nog niet bestond, de kerk van Assenede zou zijn. Nr. 380 bevat nochtans niets dat in die richting wijst, terwijl nr. 384 alweer duidelijk slaat op het gehucht Calf onder Sint-Gillis.

(24) R.A.G., Kaarten en Plans, nr. 458.

(25) VAN LOKEREN, A., *o.c.*, nr. 475 met foute transcriptie 'coudove' voor 'coudonc'.

naast het hof van Sint-Pieters „que vocatur Wachtebecce”. Deze wastine, Coudonc genaamd, komt aan de Sint-Pietersabdij en aan Walter, zoon van Lenotus van Gent, die er een halve mark per bunder voor betalen bij de inbezitting, „quod mihi debuerunt de introitu wastinarum illarum” plus nog eens een jaarlijkse cijns van 12 penningen per bunder „in natali Domini”, d.w.z. met Kerstmis, tijdstip waarop de landbouwers in Vlaanderen en elders nog altijd de pacht vereffenen. Volgens Gijsseling alweer gaat de naam Coudonc terug op ko = koe of kalda = koud en dunga = zandige opduiking in moerassig terrein²⁶.

Uit 1250 dateert een akte²⁷ waarin Johanna's zuster Margareta verwijst naar de 300 gemeten moer tussen Calf en Wulfscote, door Filips van de Elzas aan de abdij geschonken, en daarna de verkoop aan de abdij bevestigt van nog eens 17 bunder moer in hetzelfde gebied; een verkoop die in haar naam was geschied door Willem van Boudelo en Johan van Lefinge. Een prijs wordt niet opgegeven.

Het belangrijkste document is echter onbetwistbaar het Liber Inventarius uit 1281²⁸. We vernemen eruit dat de abdij jaarlijks voor 55 pond turven betreft als huur van de hoeve in Wachtebeke die met 32 bunder weiland en 17 bunder bouwland verpacht is aan een zekere Egidius Vitse. De diverse erven brengen nog eens 11 pond op en met Kerstmis moeten 31 kapoenen geleverd worden. Wanneer een kapoen 6 penningen waard is, bedragen de inkomsten van de abdij te Wachtebeke precies 66 pond, 15 schellingen en 6 penningen. Dan zijn er nog wel 100 bunder moer, wastine en morbrake en 3 bunder wastine die als bouwland kunnen gebruikt worden en 13 bunder die zo goed als weiland zijn, maar die worden in de totale opbrengst niet meegerekend. Aan de abdij van Marquette moet Sint-Pieters daarenboven jaarlijks nog 42 schellingen en 8 penningen betalen, zodat uiteindelijk slechts 64 pond, 12 schellingen en 10 penningen overblijven. Dat dit niet zoveel is, blijkt wanneer we vergelijken met de bezittingen in Zaffelare, de onmiddellijk voorafgaande item in het Liber Inventarius, en in Destelbergen, de onmiddellijk volgende: Zaffelare brengt 182 pond op, Destelbergen 143. Boven het portaal van de kerk in Destelbergen prijkt trouwens nog steeds het embleem van de Sint-Pietersabdij evenals in de gevel van de immense pastorij te Zaffelare: drie sleutels en het motto „in hoc signo”.

Volgt dan een document uit 1356, vernieuwd in 1363²⁹. Dan koopt de abdij 4 bunder moer „metten gronde”, „ligghende in Assenede ambocht boven den Walredonc” (een wijk in het noordwesten van Wachtebeke, Kalve ligt in het oosten) tegen 16 pond grote tournois per bunder van Lodewijk van Male. De transactie gebeurt langs de watergraaf Oddot Machet om. Bij L'Espinoy heet het over deze functie: „le comte des eaues et rivières dudit pays, lequel il a en charge, come aussi les cygnes

(26) GIJSSELING, M., *o.c.*

(27) VAN LOKEREN, A., *o.c.*, nr. 631.

(28) Idem, *ibidem* nr. 896 onvolledig en met veel onnauwkeurigheden. Ook in het oorspronkelijke stuk, R.A.G. Sint-Pieters: Reeks I, nr. 125, is een aftrekking fout.

(29) Idem, *ibidem*, nr. 1215 en 1243.

et autres oyseaux sauvages ou privez qui fréquentent lesdictes eaues et rivières, desquels il tient compte qu'on ne les offense, ou face aucun tort ou mal... lequel watergrave a aussi pouvoir de donner en arrentement pour et au profit du Prince, les places vagues, ou rues et chemins trop larges audit pays de Flandres" ³⁰. Op de Londense Theems zijn de zwanen ook vandaag nog eigendom van de kroon en van een paar geprivilegieerde gilden. Ze worden jaarlijks gemerkt (swan-upping)! Bovenvermelde akte gaat dan verder als volgt: „ende gheloven over ons, onze hoir ende naercomers Graven van Vlaendren... te waranderne paisivel jeghen alle de ghene die hemlieden eenich impechement der in doen zouden of pinen zouden te doene, mits dat si ende hare narcomers gheven zullen ende ghelden elcs jaers... van elcken bunre zesse penninghen parisis". Wat dan een bewijsplaats is voor de feodale verhouding waarin de zwakkere betaalt voor de bescherming door de sterkere. Deze cijns moet betaald worden „tosen brieven, die men heet Pieter Masiers brieve". Hiermee wordt het ontvangkantoor van Assenede bedoeld.

In 1663 maakt de Wachtebeekse landmeter P. De Vos een kaart om te „valideren" in het proces tussen de prelaat van Sint-Pieters en de graaf van Watou. Dit belangrijk stuk is „in conformiteyte vanden contracte in dato 1615 aengegaen tusscgen den cloostere vander bijloke, den pitansier van Sinte Pieters clooster en Steven van Idegem". Koning Filips IV had Karel van Idegem in 1629 graaf van Watou gemaakt ³¹. Op bovenvermelde kaart ligt „het goet van het clooster van Sinte Pieters" zuid van „de oude Moervaert ofte moerbeksche vaert naer Hulst" en west van de dam naar Zaffelare. De „Cheynsen van Sinte Pieters" vormen er een brede wig naar de Sint-Katharinastraat toe ³².

We kunnen dus besluiten dat de Sint-Pietersabdij te Wachtebeke een hoeve bezit waar nu de dorpskern ligt, en gronden die zich uitstrekken van Walderdonk in het noordwesten tot Kalve in het oosten.

De Sint-Baafsabdij. De aanwezigheid van Sint-Baafs in het gebied dat ons interesseert, blijkt reeds in 1213 wanneer gravin Johanna en Ferrand van Portugal aan de abdij de toelating verlenen om 50 bunder wastine te Oostdonc en 12 bunder elders te verkopen ³³.

In datzelfde Oostdonc verkrijgt de abdij in 1236 van gravin Johanna een kapel en 5 bunder onlende die eraan palen, op voorwaarde dat de monniken er voor haar, haar ouders, voorgangers en opvolgers, de mis opdragen, „divina faciant celebrari", want alles gebeurt alweer in het vooruitzicht op een goddelijke beloning, „divine remunerationis intuitu" ³⁴. Dat Oostdonc ligt in het westen, in de driehoek tussen Moervaert en Zuidlede, grotendeels op het grondgebied van het vroegere Mendonk.

(30) L'ESPINOY, Ph. de, *Recherche des Antiquitez et Noblesse de Flandre*, Douai, 1631, p. 194-195.

(31) VEGIANO, M. de, *Nobiliaire des Pays Bas et du Comté de Bourgogne*, Gent, 1865-68, 4 dln.

(32) R.A.G., *Kaarten en Plans*, nr. 684.

(33) SERRURE, C.Ph., *Cartulaire de Saint-Bavon à Gand*, Gent, 1836, nr. 107.

(34) Idem, *ibidem*, nr. 198.

Een massale uitbreiding van dit bezit grijpt plaats in maart 1240, wanneer gravin Johanna en haar tweede echtgenoot Thomas van Savoie aan het convent en de abt van Sint-Baafs, Boudewijn Borluut († 1251), de onlende verkopen die zich uitstrekken „oestwart totten onlende, toebehoerende den abd ende convente van Bodeloe; item, westwart toter hofsteden oft den onlende van Sente Baefs, dat men ghemeenlike heet ter Licht ende over de waterleede, die men heet Noertleede, te Veevorde; item, noertwart de moere, die hem strect te Bodeloewart, van der stede die men ghemeenlike heet Calf; item, zuudwart tote 's heeren lande van Gavere, dat hem strect t' Exardewart". Verder beloven de verkopers „het vorseide lant quite te houdene jeghen den heere Raas van Gavere, den Busere, ende jeghen alle forestiers"³⁵.

„oestwart totten onlende, toebehoerende den abd ende convente van Bodeloe". De monniken van Boudelo bezitten een strook grond onmiddellijk ten westen van de Moervaart waar die ter hoogte van Coudenborn een scherpe bocht beschrijft en daarna pal zuid stroomt³⁶.

„westwart toter hofsteden oft den onlende van Sente Baefs, dat men ghemeenlike heet ter Licht ende over de waterleede, die men heet Noertleede, te Veevorde". Hier is de localisering controversieel. Verhulst³⁷ situeert Ter Licht ten westen van Oostdonk, klaarblijkelijk in de omgeving van Rodenhuize. In de Gentse stadsrekeningen tussen 1330 en 1335 wordt de „visscerien" vermeld „die der stede toebehoort, ende begint ter Scaefbruggen (= Sluizeken) te Ghent ende strect tote inde Licht banderside Tsaffelaer ende alsoe weder banderside tote bi mijns her Briseteests goede te Wachtbeke, daer de Ghentsce palen steken"³⁸. „Banderside Tsaffelaer", aan de andere kant van Zaffelare, is moeilijk met Rodenhuize overeen te brengen. In de bundel documenten die betrekking hebben op het proces tussen Viglius d'Aytta de Zuichem en het Sint-Baafskapittel om het bezit van de meersen Zuudrot, Noordrot en Dondersaert (Ndl. rot = Fr. sart = plaats in een bos waar alles weggehakt is) uit 1567³⁹ komt een stuk voor dat de localisering van de Gentse stadsrekeningen bevestigt. Het heet erin: „ende angaende de limiten op de westzijde, de zelve zijn noch jeghenwoordelic conform den voorseiden briefven scilicet allodium vel onlende Sancti Bavonis ghenaeamt Licgt ende over de waterleedt die gheseyt werdt noordleede te Vevorde, dwelcke ontwijfelich zijn de voorseide partien van zuudrot metten becke (= driehoekig stuk land) voor de Licgt ende noordrot met dondersaerd die van dlicgt over de noordleede voordier westwaert strecken dan de partie abouterende jeghens dollende vande Licgt". En verder: „van welker noordleede ende veevoord alsnocg

(35) Idem, *ibidem*, nr. 226 (Lat.) en 227 (Mndl.).

(36) VAN GELDER, H.A. ENNO, *Nederlandse Dorpen in de XVIde Eeuw*, Amsterdam, 1953, p. 57, is een schematische weergave van de kaart vermeld onder nr. (24). Omwille van de uitzonderlijk grote afmetingen is deze immers moeilijk te reproduceren.

(37) VERHULST, A., *Grondbezit*, p. 572.

(38) Oorkondenboek der Stad Gent uitgegeven door de Commissie van het Stadsarchief. Deel I, 1: Gentsche Stads- en Baljuwsrekeningen 1280-1336, Gent, 1900, p. 734, 817, 865 en 937.

(39) R.A.G., Bisdome B 2515.

groote apparentie es ende ontwijfelic es dezelve noordleede gheweest een waterleet partie ofte oorspronck nemende uuter leede sigtent ghenamt de liscgleede (= Kapittelvaart, op de grens met Moerbeke) streckende upde noordzijde vande Licgt tot inden veevoord upden Wacgtbeecschen dam darof de vestignen noeg in wesent zijn". Ook uit de XVIde-eeuwse kaart van Fr. Horenbault blijkt dat Het Licht te situeren is ten oosten van Oostdonk, meer bepaald tegen de Lichtstraat/Santvoordtdam aan, terwijl Zuidrot en Noordrot in westelijke richting doorlopen; ze gaan dan over in Zuid-camerlinck en Noord-camerlinck en bereiken zo de dam naar Zaffelare ⁴⁰.

„noertwart de moere, die hem strect te Bodeloewart, van der stede, die men ghemeenlike heet Calf". Hier wordt zonder twijfel het grafelijk moer bedoeld tussen Ertvelde en Boudelo.

„zuudwart tote 'sheeren lande van Gavere, dat hem strect t' Exardewart". De Heerlijkheid Eksaarde behoort sinds de tweede helft van de twaalfde eeuw aan de Heren van Gavere. Van oudsher bekleden ze het ereambt van buticularius, van hofschenker van de graven van Vlaanderen. Onze documenten vermelden meermaals Raas van Gavere V die sterft in 1217/18 en zijn zoon Raas VI die overlijdt in 1241 ⁴¹.

Een akte uit 1241 ⁴² bepaalt de oppervlakte op 990 bunder waarvoor Sint-Baafs 20 schellingen per bunder betaalt plus een jaarlijkse recognitiecijs van 1 penning per bunder, te regelen „in festo beati Bavonis", m.a.w. op 1 oktober. In een jaar zijn er immers „twee kwade getijen: met Pasen als men moet zeggen en met Bamis als men moet leggen"!

In 1242 ontstaat echter een dispuut tussen koper en verkoper omdat uit een tweede opmeting gebleken is dat het betrokken stuk niet 990 maar 1152 bunder groot is. Een kanunnik van Doornik, Hendrik van Badelghem (= Baaigem), zal bemiddelen en in 1243 reeds legt gravin Johanna zich neer bij de gesloten verkoop en in het bijzonder bij de afstand van het stuk grond tussen de Zuidleede en een nieuw gedolven gracht — de Onlendegracht waarschijnlijk — „quam fossato de novo facto fecerunt circumdari et includi" en van dat ander stuk „que vulgo dicitur Dorme" en dat 15 bunder groot is. Alleen zal de abdij voortaan voor 1150 bunder de jaarlijkse recognitiecijs betalen ⁴³.

Na Johanna's dood in 1244 betwisten haar zuster Margareta en haar oudste zoon Willem van Dampierre, mederegent van Vlaanderen, echter de geldigheid van de gesloten transactie en doen in 1247 een beroep op de bisschop van Doornik, Walter van Marvis († 1251), op de abt van

(40) DE SMET, E., *o.c.*, p. 20 identificeert deze Noordleede met de Zwarte Gracht. Nadere gegevens i.v.m. Ter Lycht bij GIJSSELING, M. en PUIMÈGE, G., *Het Provinciaal Domein Ter Licht*. De Oost-Oudburg IV, 1967 en bij PUIMÈGE, G., *Het Provinciaal Domein te Zaffelare en Wachiebeke*, De Oost-Oudburg III, 1966.

(41) WARLOP, E., *De Vlaamse Adel vóór 1300*, Handzame, 1968, 3 dln. 2de deel, tabel 86.

(42) SERRURE, C.Ph., *o.c.*, nr. 229. Dit brengt de aankoopprijs op ± 1000 pond. Volgens andere akten zou die nochtans ± 1500 pond bedragen hebben, cfr. SERRURE, C.Ph., *o.c.*, nr. 252 (Lat.) en 253 (Mndl.), 254 (Lat.) en 255 (Mndl.).

(43) Idem, *ibidem*, nr. 234, 235 en 236.

Ter Duinen en op de prior van Sint-Pieters te Douai om de zaak te beslechten. De abt en het convent van Sint-Baafs blijven in het bezit van de onlende en mogen ze „paysiveleke besitten ende ghebrucken ende, hem onversocht, tune maken, waterleeden, vivers, molnen hoeghedanych dat sij willen, vijscherien ende woninghen, late maken ende ontfaen, ende dit vorseide lant, al ofte som, elken ende elken vercoepen ofte verhuren, ende generalike dit lant te horboerne ende der mede disponeren ende doen alsoe't hem goet ende profitelic sal dinken". Maar ze zullen 500 pond extra betalen en een vroegere lening van 1500 pond niet terugvorderen, wat de totale aankoopprijs op alleszins 3000 pond brengt. In mei 1248 leggen de gravin en haar zoon zich bij deze beslissing neer. De gehele aangelegenheid heeft iets meer dan acht jaar geduurd ⁴⁴.

In 1253 moet er op het grondgebied van Moerbeke reeds een uitbatingssituatie bestaan en wel te Wulfsdonk, nu wijk Terwest, want de bisschop van Doornik geeft in dat jaar de toelating om de mis te celebreren „in oratoriis, si qua construxerint in domibus eorum sive curtibus, quas habent Curtraci, et in locis qui dicuntur Wulfdonc, Broec, Velthem et Wert" ⁴⁵.

Over de uitbatingssituatie in de eerste helft der veertiende eeuw zijn we geïnformeerd dank zij een document uit 1322, „Dit es de rente van der Wulfsdonc" ⁴⁶. Uit dit overzicht van pachtcontracten blijkt dat alsdan zowat 600 van de 1150 bunder zijn uitgegeven. Zoals Verhulst opmerkt, is de huur relatief laag — ponden komen slechts zelden voor — en wordt dezelfde familienaam meermaals vermeld — Boels, Van den Hecke, Priem bijvoorbeeld voor de pachters die in Wachtebeke zelf wonen. Deze auteur besluit dan ook dat het hier gaat om systematisch uitgegeven gronden die daarenboven niet zo groot zijn en ten hoogste twee- tot driemaal onder erfgenamen verdeeld ⁴⁷.

Uit een oorkonde van gravin Margareta en haar tweede zoon Gwijde van Dampierre uit het jaar 1263 blijkt dat de abdij indertijd ook nog 40 bunder moer gekregen heeft van Boudewijn IX en 16 bunder van Ferrand van Portugal. Ze worden vrij duidelijk gelocaliseerd: „Quinquaginta et sex bonaria mori qui iacet iuxta locum qui dicitur Calf cum eis fundo cuius termini tales sunt, versus orientem morus ecclesie Haffligi-niensis, versus occidentem morus ecclesie Ninivensis, versus meridiem onlende Sancti Bavonis Gandensis, versus plagam septentrionalem morus noster" ⁴⁸. De 56 bunder liggen bijgevolg tussen de moeren van Affligem en van Ninove in.

In 1276 komt daar door aankoop van gravin Margareta eerst nog

(44) Idem, *ibidem*, nr. 249, 252 (Lat.) en 253 (Mndl.), 254 (Lat.) en 255 (Mndl.), 257 (Lat.) en 258 (Mndl.). Deze documenten ook bij DIERICX, C.L., *Mémoires sur la Ville de Gand*, Gent, 1814-16, 2 dln. + appendix. Appendix, p. 89-99.

(45) SERRURE, C.Ph., *o.c.*, nr. 288.

(46) R.A.G., *Bisdome*, R. 51.

(47) VERHULST, A., *Grondbezit*, p. 577.

(48) R.A.G., *Sint-Baafs: Charters 31-03-1263 - 18-04-1264*.

eens 4 bunder bij „quatre bonniers de notre moer à tout le treffons, gisans au lieu ke on appele le Calf vers orient”⁴⁹ en daarna nog eens 8,5 gemeten „wit mesures et demie de nostre moer, gisans contre les moer qu’il ont gisant entre le Calf et Wulvesdonc”⁵⁰.

In 1297 tenslotte volgt nog een aankoop van 16 bunder in westelijke richting „sesse bonniers de muer à tous le treffons, gisans en le office de Assnede en un liu kon apele te Wactbeke”. Het bezit van deze gronden wordt door graaf Gwijde en zijn erfgenamen aan de abdij gewaarborgd „contre tous par mi siis deniers de cens par an de cascun bonnier”⁵¹. Een gelijkaardige verantwoording van de cijns hebben we hoger reeds aangetroffen.

Dit aaneengesloten complex van circa 80 bunder moer sluit op zijn beurt aan bij dat der onlende, wat een centrale uitbating vanuit Wulfsdonk mogelijk maakt.

De kaart van Fr. Horenbault hebben we voor detailwerk reeds een paar maal gebruikt. Ze is daarenboven een bijzonder mooi werkstuk dat een nadere localisering toelaat van alle gronden van het bisdom Gent te Wulfsdonk. Bisdom Gent en niet Sint-Baafsabdij: in 1536 is de kloostergemeenschap van Sint-Baafs immers omgevormd tot een kapittel en naar de St.-Janskerk overgeplaatst, die in 1559 tot kathedraal verheven wordt.

Grosso modo vallen de bezittingen van Sint-Baafs te Wachtebeke dus samen met het gehele gebied der onlende tussen Moervaart en Zuidlede dat we hoger vermeld hebben; ze omvatten daarnaast ook nog moergronden rond Kalve.

De abdij van Ninove. De bezittingen van de Ninoofse Cornelius- en Cyprianusabdij te Wachtebeke gaan terug op twee transacties. In 1196⁵² schenken Boudewijn IX en gravin Maria toch maar weer voor hun zieleheil en met het oog op een jaargetijde, „pro salute animarum nostrarum... et anniversarii nostri in Ninivensi ecclesia scribendi et quotannis celebrandi”, 20 bunder moer bij Mendonk aan de abdij. Deze sluiten aan bij het bezit van Sint-Pieters, „iuxta morum ecclesiae sancti Petri Gandensis, in latere versus Wasiam.”

In 1200⁵³ refereert Boudewijn naar een schenking die alweer door zijn „avunculus” Filips van de Elzas zou gedaan zijn aan een zekere Rodolfus, notarius van de graaf te Gent, van 10 bunder moer plus een plaats voor een molen en een sluis. Deze oorkonde is verder onbekend⁵⁴. Boudewijn bekrachtigt nu dat bovenvermelde Rodolfus deze gronden met de abdij van Ninove heeft geruild voor 10 bunder te Woubrechtgem.

(49) Idem 04 - 30-04-1276.

(50) Idem 19-10-1276.

(51) Idem 23-06-1297.

(52) DE SMET, J.J., *Corpus Chronicorum Flandriae*, Brussel, 1837-65, 4 dln., 2de deel, nr. 73.

PREVENIER, W., *o.c.*, nr. 49.

(53) DE SMET, J.J., *o.c.*, nr. 90.

PREVENIER, W., *o.c.*, nr. 170

(54) Idem, *ibidem*, p. 371.

Het jaar nadien, in 1201, breiden Boudewijn en Maria hun schenking enigszins uit. Sluit het complex in het westen bij dat van Sint-Pieters aan, voor de oostelijke afbakening wordt op bijzonder plastische wijze een nieuwe grens vooropgezet: „Ex parte generali orientali usque ad alnetum ultra Cypdunc et ... ipsum alnetum se extendens includit usque ad monticulum duarum quercuum.” Tot aan het elzenbos voorbij Cypdunc, datzelfde erbij begrepen tot aan de heuvel met de twee eiken. Ook wordt een hof vermeld „apud curiam, in loco qui dicitur Calf, ex nostro dono et eleemosyna fundatam”^{55 en 56}.

Een akte van Raas van Gavere uit 1202 zet alle gegevens nog eens naast elkaar⁵⁷.

In 1249 zitten we alweer met een betwisting. Gravin Margareta heeft zich de oorkondenverzameling van Ninove laten voorleggen en daaruit is gebleken dat de abdij te Kalve zowat 50 bunder moer en land ten onrechte in haar bezit houdt. De monniken mogen ze houden mits een jaarlijkse cijns van 6 zilveren penningen per bunder en een jaargetijde voor Margareta zelf, vader Boudewijn, moeder Maria en zuster Johanna, dat met de gepaste plechtigheden zal gecelebreerd worden, „cum debita solemnitate” en dat tot in de eeuwigheid, „perpetuis temporibus”⁵⁸.

In 1255 komt er een oplossing voor het aanslepend dispuut met de abdij van Marquette. Ninove betwist Marquette het bezit van \pm 13 bunder wastine, „jacentia prope curtem nostram que dicitur Calf, extendentia se in longum usque ad terminum qui dicitur Stemwort versus occidentem”. Willem, abt van de Cisterciënzerabdij van Vaucelles bij Kamerijk, en een andere Willem, lekebroeder van Boudelo, regelen het zo dat \pm 10 bunder aan Ninove blijven en de overige aan Marquette komen. De bewoners mogen blijven waar ze zijn, „neutra ecclesia hospites in dicta terra domisilia habentes, et etiam successores eorum, posset aliquatenus amovere”⁵⁹. Geen displaced persons dus!

Bovenvermelde curtis of uitbatingscentrum wordt beheerd door een kanunnik terwijl lekebroeders en knechten instaan voor het werk op het land. Op elk der vijftien centra van de Ninoofse abdij werken er zo'n zeven of acht broeders⁶⁰.

De abdij van Ninove heeft bijgevolg te Wachtebeke een hoeve te Kalve en gronden die westelijk palen aan de bezittingen van Sint-Pieters en Marquette.

De abdij van Marquette. Voor de St.-Pietersabdij gingen we terug tot 1175 (?), voor Sint-Baafs tot 1213 en voor Ninove tot 1196. Ook voor de Cisterciënzerabdij van Marquette bij Rijsel dateert het eerste belang-

(55) DE SMET, J.J., *o.c.*, nr. 92.

PREVENIER, W., *o.c.*, nr. 177.

(56) Idem, *ibidem*, p. 380, suggereert Cypdunc = Coudonc.

(57) DE SMET, J.J., *o.c.*, nr. 96.

(58) Idem, *ibidem*, nr. 213.

(59) Idem, *ibidem*, nr. 222.

VANHAECK, M., *o.c.*, nr. 181.

(60) GANSHOF, F.L., *o.c.*, p. 331.

rijke document uit deze periode, namelijk uit 1201. Dan geeft Boudewijn IX aan Lenotus van Gent 50 bunder wastine en 16 bunder moer, „iuxta quamdam curiam sancti Petri de Gandavo, que curia vocatur Wachtebeke”⁶¹.

In 1233 bekrachtigt Boudewijns dochter Johanna een transactie waarbij bovenvermelde 50 bunder wastine en 16 bunder moer door Walter, zoon van Lenotus, en diens vrouw aan de abdij van Marquette worden verkocht. Ondertussen was daar al een hof op gebouwd, „que mansio vocatur Ascotte”, dat eveneens aan de abdij wordt overgedragen⁶².

Enkele jaren tevoren, in 1228 meer bepaald, hadden de kloosterlingen van gravin Johanna en Ferrand van Portugal 11 bunder verworven uit het grafelijk moer dat zich uitstrekt van Ertvelde tot Boudelo. Het stuk reikt tot halverwege de vaart langswaar de schepen geleid worden die de turven afvoeren, „usque ad filum aque per quam ducitur navigium propter ipsum morum competenter vacuandum”⁶³.

Uit 1236 dateert een stichtingsoorkonde, waarin de toenmalige bezittingen van de abdij opgesomd en bovenvermelde items mee gememoreerd worden⁶⁴.

1240 is een gunstig jaar voor Marquette: de abdij krijgt 50 bunder wastine te Kalve cadeau van gravin Johanna⁶⁵.

In de documenten die betrekking hebben op de transacties van 1228 en van 1240 beklemtonen Raas van Gavere, „bouthicularius Flandrie”, en Alard van Heule, „dictus Busera”, dat ze het betrokken land hebben omgereden volgens de reglementen, „quod nos intusequitavimus bene et legitime cum forestariis et venatoribus”⁶⁶. Of nog, dat ze het gedaan hebben volgens de geplogenheden die in Vlaanderen van kracht zijn, „quod ego intusequitavi secundum quod wastine in Flandria solent et debent equitari”⁶⁷. Warlop⁶⁸ geeft hiervoor volgende verklaring: „De graaf en/of de gravin verkocht(en) of schonk(en) woeste grond, moer of bosgrond. Op bevel van de vorst ging de hofschenker dan over tot de omrijding van het perceel. Hij werd daarbij vergezeld door de buccinator of busere (afgeleid van buse = trompet of hoorn) die op de hoorn blies... De hofschenker en zijn ondergeschikten ontvingen een vergoeding voor de omrijding, het rideghelt, dat gewoonlijk betaald werd door de partij die de grond kreeg of kocht... Waarom juist de hofschenker belast werd met de omrijding of afbakening der verkochte of weggeschonken gronden is een raadsel”. Wat het rideghelt betreft, deze Nederlandse term komt voor in een akte van Marquette uit 1279, met betrekking tot gronden in Assenede⁶⁹. Anderzijds zijn er de akten van Sint-Baafs — we hebben ze reeds in een ander verband besproken — waarin graaf en gravin

(61) VANHAECK, M., *o.c.*, nr. 3.

PREVENIER, W., *o.c.*, nr. 184.

(62) VANHAECK, M., *o.c.*, nr. 65.

(63) Idem, *ibidem*, nr. 10, 52 en 58.

(64) Idem, *ibidem*, nr. 82 (7 en 18).

(65) Idem, *ibidem*, nr. 98, 99 en 151.

(66) Idem, *ibidem*, nr. 58.

(67) Idem, *ibidem*, nr. 98 en 99.

(68) WARLOP, E., *o.c.*, 1ste deel, p. 298-300.

(69) VANHAECK, M., *o.c.*, nr. 270.

beloven „het vorseide lant quite te houdene jeghen den heere Raas van Gavere, den Busere, ende jeghen alle forestiers" 70. In daarbij aansluitende akten zien juist deze personen van alle verdere vergoeding af : „a jure meo penitus absolvo et quitam clamo" of met een variant „quitum clamavimus... recognoscentes nobis de jure nostro esse plenarie satisfactum" 71. Dit brengt Warlop tot de interpretatie dat de graven de abdijen die moergrond kochten soms ontslagen hebben van het rideghelt 72.

Dat de graven van Vlaanderen met Marquette zeer nauwe relaties onderhouden, wordt nog eens extra bewezen door de gebeurtenissen van 1244. Op 5 december van dat jaar sterft gravin Johanna in Marquette, in het klooster dat ze zoniet gesticht, dan toch altijd beschermd en met giften overstelpt heeft. Ze wordt er ook begraven. Van maximum een paar dagen voor haar dood, want ze is gedateerd december 1244, dagtekenet een akte waarbij Marquette zo maar eventjes 500 bunder uit het grafelijk moer verwerft. Het document stipuleert dat de abdis elk jaar acht vaten wijn zal geven aan de infirmerie en aan het convent „pro pitenciis faciendis", een bedeling als vorm van goede werken 73.

Een bevestigingsoorkonde uit 1248, verleend door Margareta en Willem van Dampierre, zet de bezittingen nog eens op een rijtje 74, terwijl een „vidimus" van Lodewijk van Male uit het jaar 1362 de betrokken charters in herinnering brengt 75. Van nu af treden slechts geringe wijzigingen meer op in het grondbezit van Marquette te Wachtebeke. De abdij heeft er nu 627 bunder of ongeveer 840 ha op een totale oppervlakte van \pm 3500 ha en wordt daarmee de evenknie van Sint-Baafs in deze gemeente.

Toch zijn de nog volgende akten boeiend om de dikwijls treffende bepalingen die erin voorkomen. Zo verkopen in 1248 Geraard de Duivel (van het Gentse Duivelsteen) en zijn vrouw Elisabeth 1 bunder en 50 roeden aan de abdij. De tekst stipuleert dat Geraards eigen mensen de weg die er aangelegd is, mogen blijven gebruiken en dat ze niet zullen geacht worden hem meer dan anderen te beschadigen, „hospites nostri... supra viam... ibunt et revertentur libere et sine qualibet difficultate et quam viam deteriorare magis aliis non tenebuntur" 76.

In 1251 verkopen het convent en abdis Maria 5 bunder moer te Kalve aan een Gents burger, Boudewijn de Curia. De tekst bevat alweer enkele interessante bepalingen. Zo zal de koper 1 penning cijns betalen zolang als er turf gestoken wordt, „quandiu foditur", maar nadien niet meer, „quam cito aliquod bonarium de dictis bonariis mouri predicti effosum fuerit, census denarii predicti ulterius non solvetur". Ook garandeert de abdij

(70) SERRURE, C.Ph., *o.c.*, nr. 226 (Lat.) en 227 (Mndl.).

(71) Idem, *ibidem*, nr. 228 en 230.

(72) WARLOP, E., *o.c.*, 1ste deel noot 385.

(73) VANHAECK, M., *o.c.*, nr. 125.

(74) Idem, *ibidem*, nr. 152 (17, 25 en 32).

(75) Idem, *ibidem*, nr. 514.

MIROEUS, *Opera Diplomatica et Historica*, Brussel, 1723-48, 3 dln., 3de deel, nr. 112.

(76) VANHAECK, M., *o.c.*, nr. 154.

de koper bij een soort erfdiensbaarheid vrije uitweg, „tenemur... dare viam per medium mouri nostri trium virgarum latitudinis et liberam exeundi et introeundi ad mourum supradictum et bona sua usque ad comunem viam sive semitam educendi”⁷⁷.

In 1255 komt er een oplossing voor het aanslepend dispuut met de abdij van Ninove. We hebben ze hoger vermeld.

In 1260 grijpen ruilverkavelingen plaats met Sint-Pieters. Marquette ontvangt 7 gemeten „iacentes contiguas terre nostre seu curti de Wachtebeka”, en Sint-Pieters verwerft er 10,5 „iacentis in Wachtebeka iuxta Walxdonc” (= Walderdonk)⁷⁸.

In 1262 verleent Sint-Baafs aan Marquette de toelating om een weg van Wachtebeka naar Zaffelare aan te leggen en te gebruiken, d.i. de huidige Dam die langs het Provinciaal Domein Puyenbroek voert: „nos dictam viam... in nostro allodio fodi permisimus, et in ea abbatisse et conventui de Marketa perpetuum usum concessimus”. Merkwaardig detail: de oorspronkelijke bezitters behouden de wilgen die er staan in volle eigendom en behouden zich tevens het recht voor er nieuwe aan te planten, „salices in dicta via plantatas et jus plantandi salices in eadem nobis retinimus”⁷⁹. Die weg heeft Marquette later veel hoofdbreken gekost, want in 1374 kunnen ze de hoge onderhoudskosten niet meer aan, vooral dan van de bruggen, en vragen aan Lodewijk van Male deze dam te willen overnemen in ruil voor bepaalde rechten en een jaarlijks bedrag van 24 pond. De graaf gaat op het voorstel in en belooft „yceli dam avoec les pons et toutez autres choses qui ad ce appartient soustenir et remparer dores en avant”⁸⁰.

In 1292 verkoopt graaf Gwijde door bemiddeling van Eustachius, monnik van de Cisterciënzerabdij van Cambron in Henegouwen, 1 gemet 100 roeden wastine te Walderdonk aan de abdij. De verkoop geschiedt tegen 10 pond Vlaams, „et ceste mesure et cient verges de wastine, nous luer promettons à warandir pour nous et pour nos hoirs contes de Flandres perpetuelment contre tous, par mi un denir de cens par an”⁸¹. Deze formulering kennen we ondertussen al.

Wanneer de graaf moergronden verkoopt, dan is de eigenlijke bodem er meestal bij. Het heet dan dat de verkoop geschiedt „metten gronde”, „cum fundo”, „à tout le treffons”⁸². Wanneer particulieren verkopen, kan het zijn dat alleen de bovenlaag van de hand gedaan wordt en terzelfdertijd de duur van de uitbating vermeld wordt⁸³. Het oorkondenboek van Marquette bevat verscheidene documenten van die aard. Een akte uit het jaar 1297 vermeldt geen duur maar somt wel een stel personen

(77) Idem, *ibidem*, nr. 168.

(78) Idem, *ibidem*, nr. 200.

(79) Idem, *ibidem*, nr. 205.

(80) Idem, *ibidem*, nr. 547 en 548.

(81) Idem, *ibidem*, nr. 306 en 307.

(82) VAN LOKEREN, A., *o.c.*, nr. 1215.

R.A.G., Sint-Baafs: Charters 31-03-1263 - 18-04-1264.

Idem 04 - 30-04-1276, en 23-06-1297.

(83) DE REU, E., *o.c.*, p. 36.

op die stukken grond in bezit hebben „des queiles terres li tresfons appartient à une court de le ditte abbeie c'on claime Wachtebeke, mais les gens et les persones ci deseure nommées les tiennent yretaiblement parmi les censes devant dites”⁸⁴. In 1366 verkoopt de abdis 1 bunder te Wachtebeke tegen 10 pond grote voor 25 jaar aan Pierre de Pitte⁸⁵. In 1370 volgt 1 bunder 36 roeden tegen 25 pond voor 50 jaar aan Jan Daman en zijn broer Simon⁸⁶. Op dezelfde dag gaan 2 bunder tegen 30 pond grote per bunder eveneens voor 50 jaar naar Hugo Braem⁸⁷. In 1403 tenslotte gaan verscheidene bunders naar Zegher Everwin, burger van Gent, en naar anderen, „pour en pouvoir tirer et faire tourbes à leur profit durant le terme de 60 ans, à charge de nous en payer cent livres de gros de chacun bonnier, payables les premiers vingt ans, à chacun an cinq livres de gros du bonnier”⁸⁸.

In 1343 koopt Agnes van Halewijn, non in het klooster van Marquette, 6 gemeten 227 roeden grond in Wachtebeke „ou liu c'on apiele Hamel” (= Hamer, tegen Zelzate aan?) van een zekere Jehan de Fries. Zij en haar medezuster en nicht Maria Dammans van Molenbeek zullen er het vruchtgebruik van hebben zolang als ze leven; na hun dood komt het klooster in het bezit ervan „pour faire deus pitanses l'année au couvent”, de ene „pour l'ame Gillon, sen pere, et ma damosielle sa mère”, de andere „pour ses freres et ses suereus”⁸⁹.

Uit 1362 dateert een akte van Lodewijk van Male, waarin we opnieuw geconfronteerd worden met zijn watergraaf Oddot Machel. Deze heeft klacht opgesteld tegen de religieuzen van Marquette omdat ze in Walderdonk een moerlede hebben aangelegd, klaarblijkelijk langs een bestaande „herstrate” zonder daarvoor de toelating te vragen. Daarenboven hebben ze bij verkoop van turven aan derden de verschuldigde „tholpeninc” niet betaald. De zaak wordt geregulariseerd „de grace et parmi 300 livres parisis”, „et est assavoir que dores en avant elles ne poiront faire passer par la dicte yauwe tourbes ne autres biens sans paiier le dit tholpenninc, excepté d'autant qu'il porront user à l'abbeye de Markette et as maisons appartenans à ycelle”. Een tweede klacht, ditmaal over door de abdij ten onrechte in bezit gehouden gronden, moeren en wastinen „plus... que par lettrez pooient monstrier à elles ou leur église appartenir” wordt op gelijkaardige wijze behandeld⁹⁰.

In de registers van de Keure te Gent beschikken we over een uitgebreid overzicht der pachtcontracten die sinds 1339 werden afgesloten. Werden vóór 1400 slechts weinig overeenkomsten opgetekend, dan krijgen we voor de vijftiende eeuw een betrouwbaar inventaris. Zo wordt in 1412 door de abdij een totaal van ± 35 bunder uitgegeven, meestal wastine; de looptijd is relatief lang en varieert van 21 tot 40 jaar. In 1421 zijn

(84) VANHAECK, M., *o.c.*, nr. 313 en 321.

(85) Idem, *ibidem*, nr. 531.

(86) Idem, *ibidem*, nr. 537.

(87) Idem, *ibidem*, nr. 538.

(88) Idem, *ibidem*, nr. 605.

(89) Idem, *ibidem*, nr. 468.

(90) Idem, *ibidem*, nr. 515.

dat al \pm 95 bunder geworden, alleen maar wastine, met een uniforme looptijd van 40 jaar. In 1455 worden nog eens \pm 70 bunder verpacht, meestal wastine en weer tegen een uniforme looptijd van 40 jaar. De pachtprijs is ook relatief laag en stijgt zelden boven de 10 schellingen per bunder uit⁹¹. Lange looptijd en lage pacht zouden er weer op wijzen dat deze gronden voor de eerste keer worden uitgegeven⁹². Ondertussen is reeds in 1387 het Goed te Stokte verhuurd aan Jan Bloc, zoon van Yoen, tegen 36 pond parisis voor 9 jaar; in 1424 volgt het goed te Wachtebeke met 22 bunder land en 44 bunder meers tegen 200 pond parisis weer voor 9 jaar aan Justaas van Lichtevelt; en in 1456 wordt de helft van het Goed te Groten Scoete, gecombineerd met de helft van het Goed te Heze (Waasmunster), tegen 84 pond parisis voor 9 jaar verpacht aan Hendrik van den Wincle⁹³. Huurcelen die respectievelijk 3 - 6 - 9 tot 27 jaar aanlopen, zijn vandaag de dag nog legio.

Op de reeds vermelde kaart van P. de Vos (1663) vinden we de „Marquette mersschen” rechts van het „goet van het clooster van Sinte Pieters”, dus oost van de dam naar Zaffelare, terwijl „tpacghtlandt van Marquette”, „de Marquette heyde”, „t Marquette wilde” en „de cheyns van Marquette” allemaal noordelijker liggen; „tpacghtlandt” links en rechts van de Langelede, „de heyde” west van de Langelede, „twilde” oost ervan en wat „de cheyns” betreft, één ligt zuid van de „herwech van Ghent naer Antwerpen”, een tweede aan beide zijden ervan, een derde op Walderdonk.

Merkwaardig is nog dat reeds kort na 1663, dus ongeveer een eeuw vóór de Franse Revolutie en haar nasleep, Marquette uit Wachtebeke verdwijnt. In 1698 verleent Lodewijk XIV de toelating de goederen onder Spaans gezag te verkopen voor zover ze vervangen worden door goederen binnen Frankrijk. Op 15 april beslissen de religieuzen de goederen te Wachtebeke van de hand te doen: in oorlogstijd brengen ze immers niets op en lopen ze het gevaar geconfisqueerd te worden; daarenboven vergt het onderhoud der dijken heel wat uitgaven. Reeds op 21 april gaat de verkoop door en die brengt zo maar eventjes 54.050 gulden op⁹⁴! Ingezeten van Wachtebeke zelf moeten de voornaamste kopers geweest zijn, vermits Miroeus spreekt van 1600 gemeten tiendejarige grond die in dat jaar verkocht worden „quibusdam incolis dictae Parochiae de Wachtebeecke”⁹⁵.

(91) DE VOS, A., *Inventaris der Landbouwpachten in de Gentse Jaarregisters van de Keure*, Gent, 1958-60, 2 dln., nr. 368, 369, 370, 389; 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 589; 1472, 1473, 1474, 1475, 1476, 1481, 1482, 1483, 1484.

(92) BOON, J., *De Landbouweconomie en de Pacht in Vlaanderen tijdens de late Middeleeuwen: enkele Peilingen*, Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent. Nieuwe Reeks XVIII, 1964, p. 23. Het betrokken artikel bevat onnauwkeurigheden o.a. waar in tabel II nr. 654 (cfr. De Vos) ten onrechte bij het jaar 1421 verrekend wordt, i.p.v. bij 1425.

(93) DE VOS, A., *Inventaris* nr. 56, 639 en 1501.

(94) SPRIET, C.S., *Marquette et l'abbaye du Réclinatoire ou Bon Repos de Notre Dame*, Rijsel, 1890, p. 171, 172 en 174.

(95) MIROEUS, o.c., 3de deel nr. 126.

Marquette is in Wachtebeke dus aanwezig met een hoeve die dicht bij het uitbatingscentrum van Sint-Pieters, dus dicht bij de dorpskern, ligt en met uitgestrekte gronden in het noorden van de gemeente.

Minder belangrijke religieuze instellingen. Wanneer we de rol van bovenvermelde abdijen in Wachtebeke hoog aanslaan, dan is het omwille van de uitgestrektheid van hun grondgebied aldaar, zoals bij Sint-Baafs en Marquette, of omwille van het feit dat ze er een uitbatingscentrum hebben, wat het geval is voor Sint-Pieters, Marquette en Ninove. Nu zullen we enkele religieuze instellingen bekijken waarop geen van beide criteria toepasselijk is, maar die dan toch mede het aanschijn van het middeleeuwse Wachtebeke hebben bepaald.

De Benediktijnerabdij van Ename bezit te Wachtebeke 50 gemeten moer, d.i. ± 17 bunder, dank zij een schenking uit het jaar 1186, gedaan door Filips van de Elzas. Deze gronden liggen „juxta morum, scilicet ecclesie de Laude et Rassonis de Gavara, a parte occidentis, in ministerio scilicet Walteri Busare, venatoris mei”⁹⁶.

Laude is de Cisterciënzerabdij van Loos bij Rijsel. Deze bezit te Wachtebeke 11 bunder moer⁹⁷. Met het ambtsgebied van Walter Busere worden waarschijnlijk de „brieven” van Aalter bedoeld, waar deze alleszins in 1187 ontvanger was⁹⁸.

In het oorkondenboek van de Benediktijnerabdij van Affligem⁹⁹ komt een stuk voor uit 1233 waarbij Raas van Gavere in zijn functie van hofschenker van de graaf van Vlaanderen en de „buccinator quatuor officiorum” de abdij in het bezit stellen van 25 bunder moer „apud Callebeke, ad partem orientalem iuxta morum Sancti Bavonis Gandensis”. We kunnen deze tekst in verband brengen met een reeds geanalyseerde, nl. met het document uit 1263 waar we lezen dat de abdij van Sint-Baafs te Wachtebeke 40 bunder moer gekregen heeft van Boudewijn IX en 16 bunder van Ferrand van Portugal, meer bepaald in de omgeving van Kalve en wel tussen de moeren van de abdijen van Affligem en van Ninove in¹⁰⁰.

Volgens een oorkonde uit het jaar 1295, gegeven door graaf Gwijde, bezit de Cisterciënzerabdij van Doornzele te Wachtebeke 4 bunder en 1 gemet „par acat à Huon rike” en dan nog eens 4 bunder door aankoop „à pluseurs gens dont les dittes dames ne sevent les nons”¹⁰¹. Het gaat hier waarschijnlijk om het stuk dat door P. de Vos als „het madt” gesitueerd wordt zuid van de Moervaart tegen de Lichtstraat/Santvoordtdam aan.

In 1501 is er een proces tussen het Elisabeth-begijnhof te Gent enerzijds

(96) PIOT, Ch., *Cartulaire de l'Abbaye d'Eename*, Brugge, 1881, nr. 79.

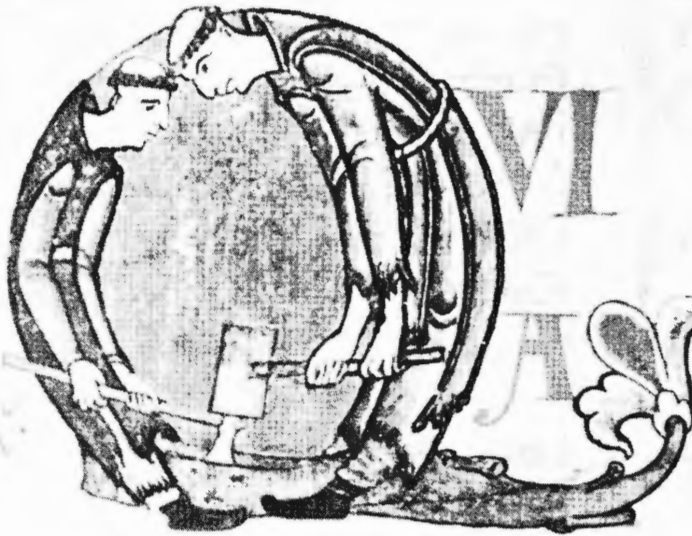
(97) Rekening van Dirkin van Assenede uit 1289, Sint-Janshospitaal Brugge: karton onder afdeling 9 nr. 8, vermeld bij DE REU, E., *o.c.*, noot 105.

(98) VERHULST, A. en GIJSSELING, M., *Le compte général de 1187, connu sous le nom de Gros Brief*, Brussel, 1962, p. 112, 148 en 149.

(99) MARNEFFE, E. de, *Cartulaire d'Affligem*, Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique IIe section: série des cartulaires et des documents étendus, Leuven, 1898-1901, 5 fasc. nr. 414.

(100) R.A.G., Sint-Baafs, Charters 31-03-1263 - 18-04-1264.

(101) R.A.G., Doornzele, Charters 21-08-1295.



ag
ne
tio
des
die
me
resj
Eu
de
tie
ba

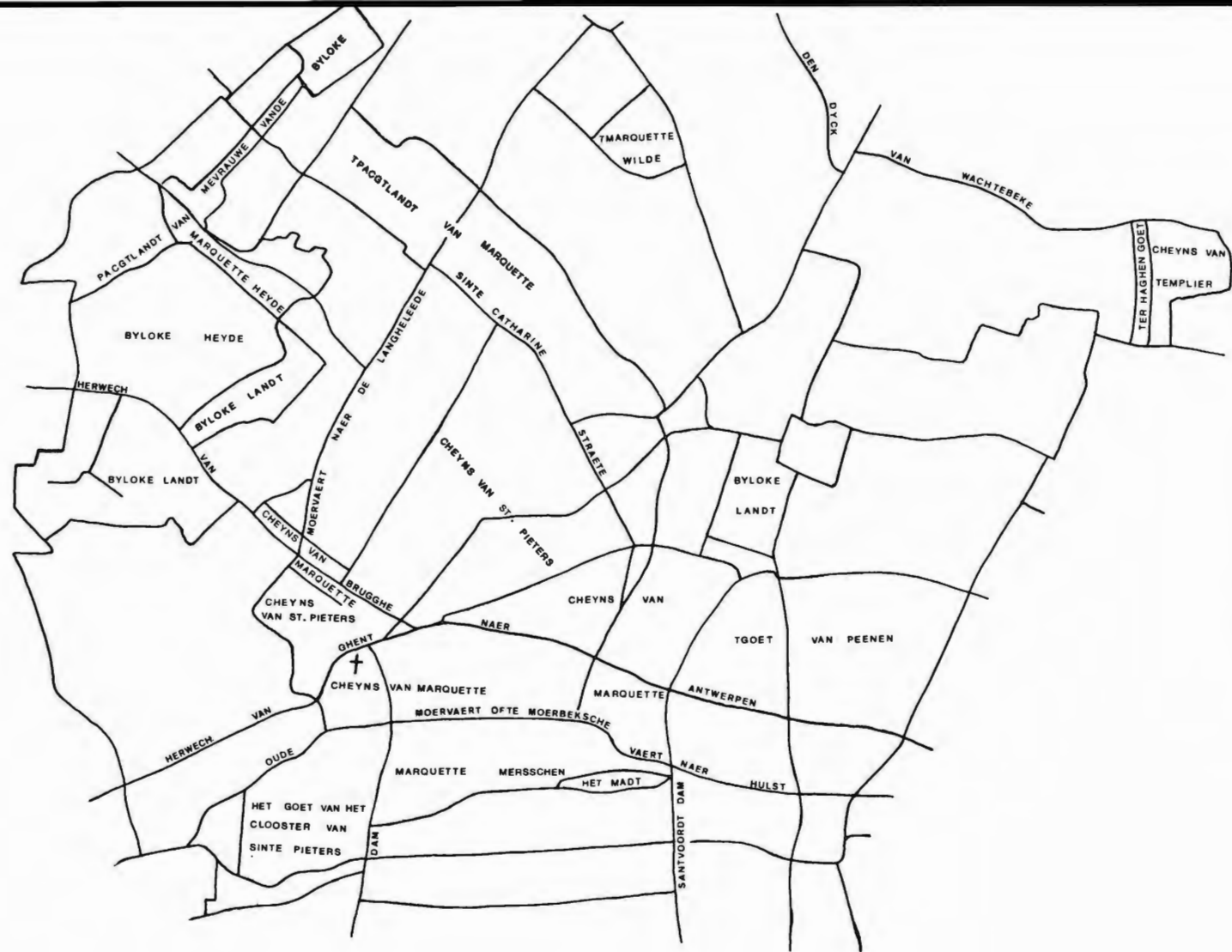
... T A M I T I D E H T E

Bibliothèque Publique Dijon — Ms. 170, fol. 59.



VI
CON
TRA

Bibliothèque Publique Dijon — Ms. 170, fol. 75 v^o.



Kaart naar Rijksarchief Gent — Kaarten en Plans, nr. 684.

en de Tempeliers in dezelfde stad anderzijds in verband met moergronden „thenden der langer leede”¹⁰². Op de kaart van landmeter De Vos ligt de „Cheyns van Templier” in het noordoosten tegen „den dyck van Wachtebeke”, de huidige Papdijk. Gaat het hier om dezelfde gronden? Op dezelfde kaart ligt onmiddellijk links van de „Cheyns van Templier” het „Ter Haghen Goet”. In een „Pachtbouck ende Rentebouck des Cloosters vander Haghen” worden 70 bunder moergrond en zaailand vermeld, die gelegen zijn in Moerbeke en in Wachtebeke. Met een zekere Laurens de Blicck worden keer op keer contracten afgesloten; een ervan loopt van „kesavont XVI^c vijfthiene tot dat het voorseide lant ghedijct wort”¹⁰³. In een ander „Pachtboeck van het Clooster ter Haeghen” wordt onderscheid gemaakt tussen „Wachtbeke in dicaygie” en „Wachtbeke buyten dyckaygie”¹⁰⁴.

Voor het klooster van Onze-Lieve-Vrouw van Nazareth te Gent zijn de gegevens eveneens summier. We weten alleen dat de religieuzen in 1560 het Goed van Pene tegen 53 pond grote voor 3 of 12 jaar verpachten aan Arend Nutynck, zoon van Arend, zelf woonachtig te Wachtebeke¹⁰⁵. Uit een ander stuk kunnen we opmaken dat het Goed van Pene in het jaar 1660 600 gemeten groot is¹⁰⁶. In 1663 (P. de Vos) strekt het zich uit aan beide zijden van de Antwerpse „herwech”.

Wat het Rijke Gasthuis te Gent betreft, vinden we informatie in een „inventaris van alle de briefven van desen godshuuse” uit 1622, meer bepaald in de „laede gheteeckent Assenede”. Blijkens de vermeldingen „boven den Walredonc”, „ter langer leede”, „binnen de procgie van Wacgtbeke”, „upde wijnleede”, „te Wacgtbeke”, etc. gaat het om sterk verspreide percelen; daarenboven zijn ze zeer klein, meestal minder dan 2 bunder¹⁰⁷.

Voor de Guldenbergabdij te Wevelgem beschikken we slechts over gegevens uit 1624. De abdij heeft dan te Wachtebeke 19 ha zaailand en heide, alles cijnsland¹⁰⁸. Op de kaart der tienden (zie verder) ligt de „Cheyns van Wevelghem” in het noordwesten van de gemeente.

Voor de Gentse Bijloke dateren de inlichtingen zelfs uit 1797 wanneer haar goederen verbeurd verklaard worden en een inventaris aan de commissie der burgerlijke godshuizen wordt overgemaakt. De bezittingen der Bijloke te Wachtebeke lopen dan op tot 195 bunder, 1 dagwand en 26 roeden meers, bos, land en heide¹⁰⁹. Ze liggen voornamelijk in het westen van de gemeente waar we „Byloke heyde”, „Byloke landt” en „Pacgtlandt van Mevrauwe vande Byloke” terugvinden (P. de Vos).

(102) BÉTHUNE, J., *Cartulaire du Béguinage de Sainte-Elisabeth à Gand*, Brugge, 1883, nr. 276.

(103) R.A.G., Ter Hagen, nr. 12.

(104) Idem, nr. 13.

(105) DE VOS, A., Inventaris nr. 2737.

(106) R.A.G., Sint-Pieters: II, 573, vermeld bij DE SMET, E., o.c., p. 106.

(107) R.A.G., Rijke Gasthuis, nr. 2/3.

(108) FAVOREL, P., *Geschiedenis van de Guldenbergabdij te Wevelgem*, Kortrijk, 1957, p. 339.

(109) WALTERS, J., *Geschiedenis der Zusters der Bijloke te Gent*, Gent, 1929-30, 3 dln., 2de deel, p. 30.

Het Gentse Patriciaat. In verband met de rol door leken gespeeld in de grote ontginningen zijn onze gegevens zeer onvolledig. Inderdaad hebben de leken hun archieven niet zo goed bewaard als de religieuze instellingen en in ieder geval zijn ze minder toegankelijk. Toch beschikken we over enkele schaarse documenten die enig licht werpen op de Wachtebeekse situatie.

L'Espinoy signaleert een paar transacties waarbij opnieuw de watergraaf optreedt. Zo verkoopt Rogier van Hertsberghe, watergraaf van graaf Gwijde, in diens naam 13,5 gemeten moer tegen Boudelo aan de Gentenaar Hendrik de le Lake, en dit in 1298. En in 1348 verkoopt Goswin de la Moure, watergraaf van Lodewijk van Nevers, in diens naam 30 bunder moer „avec le trefonds”, palend aan het Marquettemoer, aan Goswin Rym en aan Jan Borluyt ¹¹⁰.

Robrecht van Bethune, tijdens de gevangenschap van zijn vader Gwijde van Dampierre belast met de administratie van het graafschap, verkoopt in 1299 meer dan 180 bunder moer aan de Gentse burger Weitin de la Maire tegen de ontzaglijke som van 9690 pond plus nog een jaarlijkse cijns van 5 penningen per bunder, waarmee de nieuwe bezitter traditiegetrouw de bescherming van de graaf koopt. 28 bunder liggen „ou lui ou les parroches de Mourbeke et de Wachtbeke se partent”. Ietwat meer dan 15 bunder palen aan de bezittingen van Sint-Baafs „joignant le muer del abbeie de saint bavon et deseure le muer del abbeie saint bavon”. Bijna 20 bunder liggen „deseure le muer mon seigneur Briseteste et dales le muer seigneur Henri del Lake” (zie boven). Een dikke 4 bunder tusslotte moeten we zoeken „deseure le muer seigneur Philippe dou Val et dales le muer del abbeie de Markette” ¹¹¹. Samen dus een 40 bunder op Wachtebeeks grondgebied en nog eens 28 op de grens tussen Wachtebeke en Moerbeke.

Nu nog een woord over de tienden. Van in den beginne worden de Bijloke en de Sint-Pietersabdij als voornaamste tiendeheffers met elkaar geconfronteerd.

In 1243 verkoopt Zeger van Kortrijk aan de Bijloke „omnes decimas Novarum Terrarum jacentium in Officio de Hassenede” ¹¹². Het gaat hier dus duidelijk om novale tienden, tienden op pas ontgonnen gronden.

In 1327 blijkt „que li abbese et covens de le byloke ont este en possession paisivle de lever et avoir de toutes manieres de dismes soient novales ou vieles en la parroche de Wachtbeke et la entour deus garbes et li abbes de saint piere et Thieris de le Lyc ensamble la tierche” ¹¹³. Dit citaat komt uit een zeer omvangrijk en boeiend stuk waarin Lodewijk van Nevers recht spreekt i.v.m. een onverkwikkelijke geschiedenis die zich te Wachtebeke heeft voorgedaan. Bij het innen der tienden is het tot een twist gekomen tussen monniken van Sint-Pieters en zusters der Bijloke,

(110) L'ESPINOY, Ph. de, *o.c.*, p. 195-96.

(111) R.A.G., fonds de Saint-Genois, nr. 1026.

(112) MIROEUS, *o.c.*, 3de deel, nr. 126.

(113) Archives du Département du Nord à Lille B 1504/5818.

twist die dan ontaard is in verkrachting: „elles ferant (= frappant) de bastons, de puings et sanc (= sang) courir faisant, leur voiles et choverchiefs oostant, deschierant et elles getant à terre desous eaus (= eux) et pluseurs autres excès desconvenables faisant". Het vonnis van de graaf is bijzonder hard. Sint-Pieters zal 1000 pond parisis schadevergoeding betalen plus 5000 pond parisis boete! De schuldigen worden gevangen gezet en voor eeuwig uit Vlaanderen verbannen: „Thieris de le Lake" (= Lyc) wordt gestuurd „à la plus lonctaine abyde de leur ordene qui est decha les mons et decha la meir deus ans en prison et de la en avant il ne porra jamais revenir en Flandre"; „Lievinus li Visghere", proost van de abdij, wordt verwezen „mounes clostriers en leur plus lonctaine maison qu'il ont en Engleterre sans jamais poir revenir en Flandre".

Onder Lodewijk van Male is de zaak weer aan de orde. In akten van 1353 en 1361¹¹⁴ staat nu de Sint-Pietersabdij centraal. Het gaat er over de tiende „twelke hemlieden toecomt et ghegheven es van den prochipapen van vier ambachten, den vorseiden prochipapen altoes blivende ende houdende derden deel van al dat de vorseide religieusen nemmermeer moghen vermeersten of ghecrighen". Hieruit blijkt nog duidelijk één van de oorspronkelijke bestemmingen der tienden: het onderhoud van de clerus, en meer in het bijzonder van de parochiegeestelijkheid. Na betwisting met de Bijloke-abdij wordt vastgesteld dat „de vorseide religieusen van Sint-Pieters metsghaders den prochiepapen, ghelijc vorseit es, van den twee deelen van den tiende, heffen de helt, ende die van der Biloke, ander helt". De betrokken tiende ligt noordelijk van de Smeitstrate (= Statiestraat), de Dycgracht (= Sint-Katharinastraat), de Hoghenacker „tote eenen berghe lancx daer men pleicht te predekene metten processen".

Het aandeel van Sint-Pieters in de tiende van Assenede-Wachtebeke-Winkel is alsdan verpacht tegen 26 pond parisis. Het aandeel van de Bijloke in de tiende van Wachtebeke is in 1557-58 verpacht tegen 213 pond 12 schellingen parisis en dat wanneer de pachtopbrengst van alle tienden der Bijloke slechts 984 pond 3 schellingen parisis bedraagt. In 1795, uiteraard het laatste jaar waarin tienden kunnen geheven worden, is dit aandeel opgelopen tot meer dan 506 pond, en de totale opbrengst tot ongeveer 1720 pond¹¹⁵.

Op een XVIIIde-eeuwse kaart¹¹⁶ kan men het „Belooop vande groote Byloke thiende" duidelijk volgen. Ze omvat grosso modo het gehele zuiden, oosten en noordoosten van de gemeente. Tevens leren we eruit dat „Mevrauwe heeft de twee schooven vander thiende ende mijn Heere van Wiese den derden schoof". „Wiese" voert ons weer naar de Heren van Idegem. Inderdaad behoort het hun toe sinds de veertiende eeuw toen Steven van Idegem huwde met Catharina van Wieze¹¹⁷. Op dezelfde kaart ligt in het noordwesten van het dorp „de cleyn thiende van Sinte Pieters ende de Byloke waarvan mijn Heere de twee schooven Mevrauwe

(114) VAN LOKEREN, A., *o.c.*, nr. 1204 en 1236.

(115) WALTERS, J., *o.c.*, 2de deel, p. 62.

(116) R.A.G., Kaarten en Plans, nr. 686.

(117) VEGIANO, M. de, *o.c.*

den derden heeft". Deze localiseringen hebben uiteraard slechts een beperkte waarde, vermits het hier om een — alle verhoudingen in acht genomen — zeer recente kaart gaat.

Zo verloopt de vroegste geschiedenis van Wachtebeke, een dorp zonder geschiedenis. Geen adellijk geslacht op een ontoegankelijke burcht; geen monniken in een stille kloostertuin. Slechts een bedehuis, enkele hoeven, alluviale gronden... en turf. Turf waarin heel Vlaanderen geïnteresseerd is: Gent natuurlijk; maar ook Rijsel. En Ninove. En Ename. En Affligem. En nog een stel anderen. Als de grote stukken uitgegeven zijn, stelt men zich tevreden met de kruimels. Als op honderden bunder de hand gelegd is, tracht men nog enkele gemeten te verwerven. Want turf is geld waard. Turf verhoogt de overlevingskansen van de mens: hij kan zich warmen aan het vuur en dank zij het zout kan hij voedsel opslaan voor slechtere tijden.

LIEVEN VAN POTTELSBERGHE EN HET ONDERWIJS TE GENT IN DE ZESTIENDE EEUW

door

Hilde DE RIDDER - SYMOENS

Bevoegdverklaard Navorsers N.F.W.O.

Lieven van Pottelsberghe is geen onbekende in het zestiende eeuwse Vlaanderen. Ook kunnen we niet zeggen dat hij door de historici in de vergeetheid is gedrukt. Vooreerst werd reeds in 1905 een artikel aan hem gewijd in de Biographie Nationale door Victor vander Haeghen¹. Een veertigtal jaren later verscheen in de Handelingen van de Maatschappij een bijdrage over het mecenaat van Van Pottelsberghe van de hand van A. van de Veegaete². Verder kan men zijn naam terug vinden in de meeste studiën en bronnen die handelen over het graafschap Vlaanderen in de eerste helft van de zestiende eeuw. Het familiefonds Villain XIII in het Rijksarchief te Gent (R.A.G., Villain XIII) bevat bovendien talrijke akten, boedelbeschrijvingen en rekeningen van Lieven van Pottelsberghe, van zijn echtgenote Lievine en van zijn zoon Frans. Om al die redenen is Lieven van Pottelsberghe een gedroomde figuur om bestudeerd te worden in een gedetailleerde, indringende biografie. Het ligt niet in mijn bedoeling om hier deze rol van biograaf te vervullen. Wat mij hier meer interesseert is de beurzenstichting van deze Gentse weldoener in het Hiëronymietenklooster te Gent. Deze stichting komt wel in ieder werk over Gent voor, maar ze werd nog niet ekshaustief behandeld, noch kent men goed de omstandigheden voor deze fundatie. Juist deze aspecten zullen daarom meer in detail bestudeerd worden.

Onderhavige studie zal uiteenvallen in vier delen : *primo* leven en familie van Lieven van Pottelsberghe, *secundo* de zonen van Pottelsberghe ter studie naar Orléans, *tertio* het onderwijs te Gent in de zestiende eeuw, binnen welk kader het Hiëronymietenklooster moet gesitueerd worden, *quarto* Lievens liefdadigheid en meer speciaal de beurzenstichting in de school van de Broeders van het Gemene Leven te Gent. In bijlage wordt de stichtingsakte van 1529 uitgegeven. Gezien de omvang zullen deel IV en de bijlage in de Handelingen van 1979 verschijnen *

(1) Deel XVIII, kol. 82-84.

(2) A. VAN DE VEEGAETE, *Lieven van Pottelsberghe. Een Gentse maecenas uit het begin der XVIe eeuw*, in H.M.G.O.G., n.r., III (1948) 93-104.

(*) Gebruikte sigla en afkortingen :

A.D.L. : Archives départementales du Loiret te Orléans.

A.D.N. : Archives départementales du Nord te Rijsel.

A.R.A. : Algemeen Rijksarchief te Brussel.

B.U.G. : Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent.

H.M.G.O.G. : Handelingen v.d. Maatschappij v. Geschiedenis en Oudheidkunde, Gent

K.B.B. : Koninklijke Bibliotheek te Brussel.

R.A.G. : Rijksarchief te Gent.

S.A.G. : Stadsarchief te Gent.

I. LIEVEN VAN POTTELSBERGHE EN ZIJN FAMILIE

De van Pottelsberghe's zijn afkomstig uit het Waasland. Een tak van de familie is er steeds blijven wonen maar de voorouders van onze Lieven hebben zich in het begin van de 15e eeuw in Gent gevestigd. In de loop van de 15e eeuw waren ze parochianen van de Sint-Michielskerk en poorters van Gent. Zeker tegen het einde van die eeuw woonden ze in de Hoogstraat. Lievens huis, genaamd „Hof van Vinderhoute”, lag ten westen van de Penssteeg, achteraan de Palingstraat en dicht bij de Holstraat buiten de Torenpoort aan de Poel³. Verschillende leden van de familie en van aanverwante families werden in de Sint-Michielskerk begraven⁴.

De meeste genealogieën⁵ klimmen op tot Florens van Pottelsberghe en Kathleene de Reynheere of 's Rijnheere, overgrootouders van onze Lieven. Hun zoon Elooï (Louis) was schepen van de Keure in Gent in 1449⁶. Uit het huwelijk van Elooï en Margriet Sturtewaghen of Steurtwaghen, dochter van Lieven en Margriet Scheerers⁷, werd ondermeer Lieven geboren, vader van onze Lieven. Over de vader weten we nauwelijks iets. Mogelijk is hij dezelfde als Lieven van Pottelsberghe die in 1485 door aartshertog Maximiliaan benoemd werd als mogelijke vervanger van meester Jan Boulin, voorzitter van de Kamer der Redeningen van Vlaanderen⁸. Wat we echter zeker weten is dat hij huwde met Lievine Snibbels, dochter van Jan en Margriet de Grootte. De Snibbels behoorden net zoals de van Pottelsberghe's tot de kleine burgerij. Ze waren eerder actief in het Meetjesland en dat zal zijn invloed hebben op Lievens carrière en zijn bezitsverwerving. Een Wulfaert Snibbels (broer van Lievine Snibbels? zie stamboom II) was baljuw van Vinderhoute en Merendree ca 1520 en we vinden een Wulfaert Snibbels als schepen van

(3) F. DE POTTER, *Gent van den oudsten tijd tot heden. Geschiedkundige beschrijving der stad*, 8 dln, Gent 1882-1901; anast., Gent 1975, dl I, 62; VIII, 401-402; R.A.G., Villain XIII, nr 3884, 1^r.

(4) *Graf- en Gedenkschriften van de provincie Oost-Vlaanderen, I Parochiekerken*, 2 dln, Gent 1865, I, 131 e.v. *Sint-Michiels*; K.B.B., ms. 16.901, 77^v e.v.

(5) De traditionele genealogische werken zoals Goethals, De Herckenrode, Gaillard klimmen slechts op tot de 17e en de 18e eeuw (Pottelsberghe de la Potterie). Volledige maar deels foutieve stambomen vindt men in de *Annuaire de la Noblesse de Belgique*, 1858, 187-199 en analoog daaraan C. POPLIMONT, *La Belgique héraldique*, IX, Brussel 1866, 9-26; zie ook L. DE BURBURE, *Familles du Pays de Waes affranchies en 1243; généalogies de leurs descendants aux XIVe et XVe siècles (1350-1511)*, in *Annalen van het Land van Waas*, VII (1877-1879) 302, 312, 318, 329, 330. Er bestaan verschillende handschriftelijke genealogieën, opgemaakt in verband met de beurzenstichting in het Hiëronymietenklooster: B.U.G., ms. 3669, doos 6, sub voce; G 14990⁸; ms. 2669, sub voce; het gaat hier steeds om andere familietakken. Cf. ook *Bibl. municipale Douai*, ms. 950, dl. 14, 273^r-289^r. De stambomen op pp. 28-31 zijn door mij opgesteld op basis van archivalische gegevens, behalve die van de van Steelants die gebaseerd is op de werken vermeld in noot 15. Alle in de tekst voorkomende verwanten kan men in deze stambomen terug vinden.

(6) *Memorieboek der stad Ghendt (1305-1793)*, ed. M. VAN DER MEERSCH, I, Gent 1854, 230; P. DE L'ESPINOY, *Recherche des antiquitez et noblesse de Flandres*, Dowai 1631, 680.

(7) R.A.G., Hiëronymieten Gent, nr. 43, 79^r.

(8) A.D.N., B 2132, 69.337.

Gent tussen 1503 en 1524⁹. Het is vrij moeilijk om meer gegevens over deze familie Snibbels te achterhalen. Deze zijn eerder schaars, zowel in de literatuur als in de bronnen. Lieve Snibbels overleed op 30 april 1513 en werd bijgezet in de Sint-Michielskerk¹⁰. Haar echtgenoot daarentegen was begraven in de O.L.V. kapel van de Sint-Maartenskerk in Ekkerghem. Volgens het grafschrift overleed hij „in 't jaer M CCCC XXXIX den V^{en} van october”¹¹. Is dit geen verschrijving voor M CCCC LXXXIX, datum die gegeven wordt door Poplimont en de *Annuaire* (deze geven voor Lieven 30-10-1489 en 5-10-1489 en voor Lieve 30-4-1513)?¹². Het sterftejaar 1439 is in ieder geval uitgesloten. In 1512 krijgt onze Lieven de toestemming van de pastoor en de kerkmeesters van Ekkerghem om een grafzerk te plaatsen op het graf van zijn vader¹³.

Uit het huwelijk van Lieven van Pottelsberghe sr. en Lieve Snibbels is slechts één zoon geboren, Lieven jr. Eigenlijk hebben we geen enkel aanknopingspunt om diens geboortjaar te bepalen. Rekening houdend met het geboortjaar van zijn oudere zonen Florens en Antoon en met de leeftijd van zijn echtgenote moet hij zeker in het derde kwart van de vijftiende eeuw geboren zijn. Noch over zijn jeugd, noch over zijn opleiding weten we iets. Hij verloor alleszins vrij jong zijn vader. Er bestaat wel een mogelijkheid dat hij school liep bij de Broeders van het Gemene Leven te Gent. Waarom zou hij anders juist zo mild zijn tegenover deze instelling? Of was het omdat zijn zonen er hun voorbereidende kennis opdeden vooraleer naar de universiteit te gaan? Lieven jr. bezocht zeker geen hogeschool. Tot dan toe was een universitaire opleiding trouwens niet populair in de familie. En ook in de zestiende eeuw leveren de matrikels van de Leuvense *Alma Mater* en van de andere Europese universiteiten weinig van Pottelsberghe's op. Lieven zelf zal ongetwijfeld gestimuleerd zijn door zijn eigen loopbaan en door de milieu's die hij frekwenteerde om voor zijn oudere zonen een academische rechtsopleiding te kiezen. Trouwens, hij zal wel ingezien hebben dat het niet meer mogelijk was om zijn loopbaan over te doen zonder universitair geschoold te zijn, en dan nog in de fakulteit der rechten.

Lieven geeft helemaal niet de indruk een intellectueel te zijn. Hij frekwenteerde de humanistische kringen niet, in zijn testament of in zijn boedelbeschrijving is er geen spoor van boekenbezit en ook zijn niet-professionele activiteiten liggen zeker niet op het intellectuele vlak. Zelfs de beurzenstichting van het Hiëronymietenklooster voor dertien arme schoolieren hoort nog typisch thuis in de sfeer der middeleeuwse liefdadigheid¹⁴.

Door zijn huwelijk met Lieve van Steelant, dochter van Jan († 1487),

(9) *Memorieboek*, II, 5-61; R.A.G., Villain XIII, nr 3881, 15^v; S.A.G., reeks 330, nr 37, 275^v, boedelverdeling van Jan Snibbels en Margriet sGrooten (1486).

(10) *Grafschriften*, I, *Sint-Michiels*, 210: „Hier licht Joncvrouwe Livine Snibbels, weduwe van Lieven van Pottelsberghe, fs Clais [sic, moet Elois gelezen worden], die starf den lesten van april M D XIII”; K.B.B., ms. 16.901, 94^r.

(11) *Grafschriften*, I, *Sint-Maarten*, 44; idem in K.B.B., ms. 16.901, 146^r.

(12) DE POPLIMONT, o.c., IX, 23-24; *Annuaire*, 1858, 198.

(13) R.A.G., Villain XIII, nr 3881, 19^r.

(14) Zie hfdst. IV in *Handelingen van 1979*.

hoofdschepen van het Land van Waas en raadsheer in de Raad van Vlaanderen, en van Catherine de Neve, was Lieven van Pottelsberghe geallieerd met een van de invloedrijkste Waaslandse families¹⁵. Dit was zeker de eerste en misschien wel de voornaamste stap in zijn latere carrière. Wanneer dit huwelijk plaatsgreep weten we niet; wellicht op het einde van de vijftiende eeuw. Wel is zeker dat uit dit huwelijk vijf kinderen werden geboren. Een zoon en dochter stierven zeer jong. Rond 1500 zijn Florens en Antoon geboren aangezien ze zich in 1515 inschreven te Leuven als minderjarigen (d.i. onder de 15 jaar en gewoonlijk 13 of 14 jaar)¹⁶. Als laatste kwam Frans in 1516¹⁷.

Over Florens weten we alleen dat hij na artesstudies te Leuven met zijn broer Antoon naar Frankrijk trok om er rechten te studeren. Hij overleed te Orléans reeds een maand na zijn inschrijving, op 4 augustus 1517. De doodsoorzaak zou progeria of de ziekte van Werner kunnen zijn, een erfelijke familiale kwaal waarbij men zeer jong ouderdomsverschijnselen vertoont¹⁸. De vraag blijft of ook al die andere kinderen hier niet door waren aangetast. Antoon die zijn broer naar Leuven en Orléans gevolgd was, werd kort na zijn terugkeer uit de Franse universiteitsstad waarschijnlijk kanunnik te Dendermonde (1519)¹⁹. Hij genoot in ieder geval niet lang van zijn prebende want hij overleed reeds op 19 maart 1524 (n.s.)²⁰. In februari 1522 was hij, als „oudste nu levende sone” door zijn vader beleend met een erfelijke rente van 62 pond en 10 schellingen groten per jaar op het tol- en molenrecht van Stad en Land van Dendermonde. In de overdrachtsakte stond gestipuleerd dat, indien Antoon stierf zonder kinderen na te laten, het leen terug zou gaan naar Lieven, en zo deze dan reeds zou zijn overleden, het leen toekwam aan zijn moeder. De rente keerde inderdaad terug naar Lieven bij akte van 16 augustus 1526²¹.

Waarom Lieven van Pottelsberghe deze schenking aan zijn zoon Antoon gedaan heeft weten we niet. Het argument dat hij in de akte aan-

(15) J. GAILLARD, *Bruges et le Franc ou leur magistrature et leur noblesse*, I, Brugge 1857, 115 e.v.; F. GOETHALS, *Généalogie de l'ancienne et noble famille de Steelant et de toutes ses Branches*, Brussel 1847, 41 e.v.; ridder DE SCHOUTHEETE DE TERVARENT, *Les anciennes magistratures du Pays de Waes et leurs titulaires. Recherches historico-biographiques d'E. van der Vynckt*, Sint-Niklaas 1867, 124.

(16) Over die Leuvense inschrijving, zie verder p. 18; over de minderjarigheid van de studenten aan de universiteiten zie C. M. RIDDERIKHOFF, *De studenten en het universitaire onderwijs*, in Verslagboek vijfde colloquium De Brabantse Stad, 's-Hertogenbosch 1978, 4-6 (Varia Historica Brabantica, VI-VII (1978)).

(17) R.A.G., Familie van Pottelsberghe, nr. 4: huwelijkskontraat van Frans van 30-1-1541: „... caigé de vingt-cinq ans...”

(18) Zie verder p. 18.

(19) A.R.A., Audiëntie, nr 1249/ 1a, 16^r: „Aux prébendes de Tenremonde Anthoine de Pottelberghe”. Hij komt niet als dusdanig voor bij A. DE VLAMINCK, *L'église collégiale Notre-Dame de Termonde et son ancien obituaire*, 2 dln, Dendermonde 1898 (Publ. extraord. du Cercle archéol. de Termonde, VIII).

(20) *Grafschriften*, I, Sint-Michiels, 247.

(21) R.A.G., Leenhof van het Land van Dendermonde, doos: Chartes du Pays de Termonde, a^o 1511-1688, akten van febr. 1522 en 16-8-1526.

haalt is frase en nietszeggend²². In ieder geval wilde hij bepaalde zaken regelen want op 21 januari 1522 (n.s.) had hij zijn tweede nog levende zoon, Frans, beleend met de heerlijkheid Wissekerke in het Waasland. De knaap was toen nauwelijks zes jaar. Reeds twee jaar had Lieven alles in het werk gesteld om andere heerlijkheden en gronden onder de heerlijkheid Wissekerke te brengen²³. Dat Antoon, toen de oudste zoon, deze belangrijke heerlijkheid niet kreeg toegewezen zal wel te wijten zijn aan het feit dat hij kanunnik was. Hij wordt echter in geen enkele akte als dusdanig vermeld. Blijft de vraag waarom Lieven ineens zijn zonen gedenkt. Vooral omdat dit samenvalt met een grote vermindering van zijn beroepsaktiviteit. Zoals we verder zullen zien richt hij reeds in 1522 het verzoek tot Karel V om als ontvanger-generaal van de beden te worden vervangen door zijn schoonbroer Karel Claissonne. De laatste maal dat Lieven als kommissaris van de vorst optreedt bij de Gentse schepenverkiezingen is in 1522. Merkwaardig is dat juist in die tijd zijn aktiviteiten in de Raad van Vlaanderen aanzienlijk verminderen²⁴. Was hij reeds erg oud, of ziekelijk? We hebben er het raden naar. Ook hebben we geen spoor teruggevonden van een testament dat uit die tijd zou dateren. Hij overleed pas op 29 juli 1531 op zijn landgoed te Wissekerke en werd begraven in zijn privé-kerk in de Gentse Sint-Michielskerk (Vinderhoutekapel of kapel van de Zoete Naam Jezus)²⁵.

Dan blijft Frans als enig nog levend wettelijk kind over. Uit Lievens testament, waarover verder meer, blijkt immers dat hij nog een onwettige dochter had, Anna, die in 1531 non was te Oosteeklo.

Begin 1542 treedt Frans van Pottelsberghe in het huwelijk met de achttienjarige Jacqueline de Bonnières de Souastre, vrouwe van Courtempze in de Kasselrij Rijsel. Ze werd in 1523 geboren als dochter van ridder Philippe de Guines de Bonnières, heer van Auchy en Dours, erfelijk hofmaarschalk, en van Jacqueline de Thiant en was eredame van Maria van Hongarije. Jacqueline de Bonnières bleef in ieder geval in het vorstelijk milieu want na het voortijdig overlijden van haar echtgenoot in 1545 hertrouwde ze met Adolf van Boergondië, heer van Wakken en Ter Kappen, kleinzoon van de Grote Bastaard en als het ware haar buurman vermits hij het Hof van Wakken op de Poel bewoonde. Ook dit huwelijk bleef kinderloos²⁶.

Op 12 oktober 1542 werd Frans hoogbaljuw van Stad en Land van

(22) Ibid., akte van febr. 1522: „... vertooghden ende verclaerden hoe dat zij omme binnen hueren levene zekerlyc te voorsiene den voorn. Antheunis heurlieden oudste zone ghelyc dat zij hebben beghonnen doen Fransois huerlieden tweeste zone, ten sijne dat hiernamaels goede broederlycke minne tusschen huerlieder kinderen onderhouden mach zijn ...”

(23) Zie pp. 10-11.

(24) Mededeling van Paul van Peteghem, Gent.

(25) *Grafschriften, I, Sint-Michiels*, 246; over die kapel zie A. VAN DE VEEGAETE, *o.c.*, 101-104.

(26) R.A.G., Familiefonds van Pottelsberghe, nr 4: huwelijkskontraakt van 30-12-1541; F. DE POTTER, *Gent*, VII, 242-243, 248; *Annuaire*, 1859, 71; M. BERGE, *Les bâtards de la Maison de Bourgogne et leur descendance*, in *De Midelaar tussen de genealogische navorsers*, LX (1955).

Dendermonde²⁷. Terwijl we van Lieven slechts weten dat hij ridder was zonder het hoe en het waarom, staat het vast dat Frans in december 1544, samen met drie andere Gentenaars, tot ridder werd geslagen²⁸. Het leven lachte Frans van Pottelsberghe blijkbaar toe, echter niet voor lang. Reeds op 28 februari 1545 (n.s.) overleed hij te Wissekerke en werd hij bijgezet bij zijn ouders en broer in de Vinderhoutekapel in de Sint-Michielskerk²⁹.

Snel nadien regelde de nu kinderloze en kleinkinderloze weduwe Lievine van Steelant haar nalatenschap (1-7-1545)³⁰. Ze trok zich voor de grootste tijd van het jaar terug op haar landgoed Ten Dorent in het Waasland (een van de afhankelijkheden van Wissekerke) temidden van haar talrijke broers en zusters, neven en nichten. Ze stierf echter in haar huis in de Hoogstraat op 2 april 1563 (n.s.) en werd bijgezet bij haar man en kinderen in Sint-Michiels³¹.

Zijn familiale tegenslagen hebben Lieven van Pottelsberghe niet belet om een schitterende carrière te doorlopen. Hij schijnt blijkbaar gestart als sekretaris van de schepenbank van Gedele in 1496-1497³². Het jaar nadien komt hij echter niet meer voor in deze functie. In 1503 treffen we hem dan aan als pachter van de tienden van de O.-L.-V.-van-Doornik-kerk te Merendree³³. In die tijd is hij ook baljuw van Vinderhout, Huger-sluis en van de ambachten van Assenede en Boekhoute (rekeningen van 1504-1505)³⁴. Vanaf 1505 wordt hij vermeld als pachter van de domeinen van het Gentse kwartier. Zo zijn rekeningen van hem bewaard voor de domeinen van Petegem, Oudenaarde, Asper en Zingem, opgesteld door Lieven Leyns (zie stamboom IV) in naam van de ontvanger van die domeinen, Lieven van Pottelsberghe, dit voor de jaren 1505-1509; rekeningen voor de domeinen van Deinze, Petegem, Astene en Drogen

(27) D. Lindanus, *De Teneraemonda, Libri Tres*, Antwerpen 1612, 88-89; J. MAESTERTIUS, *Beschrijvinge vande Stadt ende Landt van Dendermonde*, Leiden 1646, 44 (geeft 14 okt.); P. DE L'ESPINOY, *o.c.*, 212: B.U.G., ms. 5860 II, 40^v.

(28) *Memorieboek*, II, 238.

(29) *Grafschriften, I, Sint-Michiels*, 248-249.

(30) R.A.G., Villain XIII, nr 3882; nr 4464; A.R.A., Familiefonds de Lalaing, nr 538.

(31) A. VAN DE VEEGAETE, *o.c.*, 94; *Grafschriften, I, Sint-Michiels*, 246; R.A.G., Villain XIII, 3881, 1^r; nr 3884, 1^v: „eerst t'groot huys staende buyten de Turrepoort op de Hoochstrate ende vrouwe Lievine van Steelant inne overleden es”.

(32) S.A.G., reeks 400, nr 33A, 89^v (1496-1497): mededeling van Paul van Peteghem, Gent.

(33) N. MADDENS, *De beden in het Graafschap Vlaanderen tijdens de regering van Karel V (1515-1550)*, Heule 1979 (Standen en Landen LXXIII), ter perse. We danken de heer Maddens hartelijk dat hij ons inzage heeft gegeven in zijn ms.

(34) *Inventaire des Archives des Chambres des Comptes*, 6 dln, Brussel 1837-1931, II, 394; J. HUYTTENS, *Notice historique sur le village de Vinderhout. Ses droits féodaux et ses légendes*, Antwerpen 1859 (uittreksel uit *Annales Acad. archéol. de Belg.*), 8; F. DE POTTER en J. BROECKAERT, *Geschiedenis van de gemeenten der Provincie Oost-Vlaanderen*, 1e reeks, VI, Vinderhout, Gent 1868, 12, 30; 2e r., I, Assenede, Gent 1870, 118; Boekhoute, Gent 1870, 85.

voor de jaren 1507-1508 ; voor de domeinen van Dendermonde voor de jaren 1507-1509³⁵. Hij was ontvanger van de spijker en cijns van Geaardsbergen, c. 1507-1510³⁶. Vermeld als hoogbaljuw van Stad en Land van Dendermonde van 1515 tot 1518 (rekeningen bewaard voor 1517-1518)³⁷ en hoofdschepen van het Land van Waas in 1515-1517³⁸. In 1519 vinden we hem nog geciteerd als pachter van de grote tol van Antwerpen³⁹.

De kumul van al deze functies zal hem ongetwijfeld aardig wat opgebracht hebben, maar het bleven bijverdiensten. Zijn hoofdactiviteit lag elders. Op 8 november 1508 was hij door Maximiliaan en Karel benoemd tot ontvanger-generaal van de beden van Vlaanderen en van de steden, gebieden en heerlijkheden van Mechelen en Kassel, ter vervanging van Roeland le Fèvre, en tot ontvanger-generaal van de domeinen van de vorst in Vlaanderen. We treffen hem dan ook aan als kommissaris voor het „horen” van de rekeningen van de Vlaamse steden⁴⁰. In 1518 volgt Nicasius Haneron Lieven op als ontvanger-generaal van de domeinen en op 1 april 1523 wordt hij op eigen verzoek als ontvanger-generaal van de beden opgevolgd door zijn schoonbroer Karel Claissone⁴¹. Het Departementaal Archief te Rijsel, *série B, comptes et recettes générales*, bevat een schat aan gegevens over de activiteiten van Lieven van Pottelsberghe als ontvanger-generaal. Zijn politieke en financiële macht en invloed in het graafschap en zelfs in de centrale besturen zijn dan ook ontzettend groot geweest ; hij drukte zijn stempel op de Staten-Generaal via de Vlaamse vertegenwoordigers⁴². Bovendien was hij, handig gebruik makend van zijn zeer snel verworven fortuin, gunsteling en vertrouwensman geworden van de vorst, ondermeer door het voorschieten van zeer grote bedragen⁴³. Lieven was dan ook raadsheer benoemd in de op 23 juli 1517 ingestelde Geheime Raad⁴⁴. Enkele dagen later werd hij meer specifiek aangeduid als raadsheer en rekwestmeester in de Raad die de Nederlanden moest besturen terwijl Karel V zijn Spaanse kroon ging

(35) *Inv. Chambres des Comptes*, VI, 153 ; II, 147, 160.

(36) *Ibid.*, II, 179.

(37) *Ibid.*, II, 413 ; D. LINDANUS, *o.c.*, 87 ; J. MAESTERTIUS, *o.c.*, 43 ; P. DE L'ESPINOY, *o.c.*, 211.

(38) Ridder DE SCHOUTHEETE DE TERVARENT, *o.c.*, 155 ; A. VAN DEN BOGAERDE, *Het distrikt Sint-Nikolaas, voorheen Land van Waes, provincie Oost-Vlaanderen, II, Sint-Niklaas*, 1825, 387 ; R.A.G., Land van Waas, nr. 3236, 9^r.

(39) A.D.N., B 2286, 275^v.

(40) N. MADDENS, *o.c.*, hfst VIII ; A.D.N., B 6871, 156.477 ; B 2305, 81.204 ; *Inv. Chambres des Comptes*, III, 396-397 ; cf. S.A. Brugge, *Stadsrekeningen*, 1509, 65^r (horen van Brugge stadsrekeningen).

(41) A.D.N., B 2305, 81.204 ; N. MADDENS, *o.c.*, hfst VIII ; *Inv. Chambres des Comptes*, III, 396-397.

(42) A. HENNE, *Histoire du Règne de Charles-Quint en Belgique*, III, Brussel/Leipzig 1858, 294, 303 (1522-1523).

(43) Vb. A.D.N., B 2242, 306^r ; B 2244, 77.555 ; B 2249, 77.814 (30.000 gouden florijnen voor vier maanden voorgeschoten in 1515 voor Karel's emancipatie en de aankoop van het domein van Ninove) ; B 2251, 363^v ; B 2254, 78.022 ; B 2263, 78.576 (reisvoorbereidingen naar Spanje in 1516).

(44) A.R.A., CPA, nr 765, I, 30-33 ; nr 768, 63^r ; K.B.B., ms 21.450, 89^r ; A. HENNE, *o.c.*, II, 323 ; III, 244, n. 1 (wedde als raadsheer, 28 s. per dag).

ophalen (1517) en nadien zijn Duitse keizerskroon (1520) ⁴⁵.

Natuurlijk was Lieven van Pottelsberghe ook raadsheer in de Raad van Vlaanderen, dit van 1515 tot aan zijn dood in 1531 ⁴⁶.

Ook in de stad Gent is Lieven actief geweest. Zoals we reeds zagen begon hij blijkbaar zijn loopbaan in stadsdienst in 1496. Enkele jaren later werd hij kommissaris van de vorst bij de verkiezing van de stadsmagistraat (in 1503, 1506, 1511, 1513 tot 1518, 1521, 1522) ⁴⁷. Verder wordt hij vermeld als onderdeken van het Groot-Sint-Jorisgilde van 1511 tot 1515 ⁴⁸. Zijn verdere Gentse activiteiten zullen in het vierde hoofdstuk besproken worden.

De kumul van al deze functies waaraan grote rechtstreekse en onrechtstreekse inkomsten verbonden waren, heeft het Lieven van Pottelsberghe mogelijk gemaakt om een belangrijk patrimonium bijeen te brengen en een van de rijkste en invloedrijkste inwoners van het graafschap te worden. Dit blijkt altans uit de opsomming van zijn bezittingen. Het familiearchief Villain XIII op het Rijksarchief te Gent bevat namelijk verschillende Staten van Goed en dokumenten in verband met de nalatenschappen van Lieven, Frans en Lievine ⁴⁹.

Voorreest bezaten de echtgenoten talrijke huizen te Gent, ondermeer het grote huis buiten de Torenpoot in de Hoogstraat. Dit huis werd door hen blijkbaar het meest bewoond. Lievine van Steelant overleed er in 1563. De twee aanpalende huizen hoorden hen ook toe, evenals een ander huis in de Hoogstraat dat verhuurd werd aan de Kartuizers. Naast talrijke los- en lijfrenten op de stad Gent voor een totale waarde van 55 pond 1 schelling groten jaarlijks, verpachtten ze gronden in de Blaarmeersen (2 g. land en 4 g. meers) en in Rooiegem (6 g. 4 r. land en meers) ⁵⁰.

Ten Westen van Gent lag een zwaartepunt van hun bezittingen. Lieven van Pottelsberghe was namelijk heer van Vinderhoute en Merendree. Op 13 juni 1517 kocht hij beide heerlijkheden van Jakob van Luxemburg, heer van Fiennes voor de som van 12.000 pond van 40 gr. Vl. (2000 p. gr.). Vinderhoute en Merendree waren in de 15e eeuw onder het huis van Gaver verenigd en ze vormden samen een van de belangrijkste lenen van het graafschap Vlaanderen. De heerlijkheid ressorteerde onder het grafelijk

(45) A.D.N., B 1615, 30^v, 154^v; A. HENNE, *o.c.*, II, 201; P. ALEXANDRE, *Histoire du Conseil Privé dans les Anciens Pays-Bas*, Brussel 1895 (Mémoires Acad. de Belg.), 18.

(46) K.B.B., ms 21.950, 36^r; J.-F. FOPPENS, *Histoire du Conseil de Flandre*, Brussel 1869, 65, 134.

(47) *Memorieboek*, II, 5-56; P. DE L'ESPINOY, *o.c.*, 794, 804-826.

(48) F. DE POTTER, *Gent*, II, 529.

(49) R.A.G., Villain XIII, nr 3881: inventaris van de papieren en de bezittingen van Frans van Pottelsberghe na diens overlijden in febr. 1545 (n.s.) en van Lievine van Steelant, opgemaakt op 12-4-1563, tien dagen na haar overlijden; nrs 3882 en 4464: testament van Lievine van Steelant van 1-7-1545, opgemaakt na het overlijden van haar laatste zoon; nrs 3884-3885: staten van goed van wijlen Lieven en Lievine, 1559-1563; nr 3887: verschillende katernen met lijsten van Lievens bezittingen in 1517 en in zijn sterfhuis; idem na het overlijden van Frans.

(50) R.A.G., Villain XIII, nr 3884, 1^r-1^v; nr 3887, sub voce Royeghem; nr 4464.

Gebruikte afkortingen voor de landmaten: b. = bunder, g. = gemet, r. = roede.

leenhof van Dendermonde. Een baljuw zorgde voor de goede werking van de hoge, middelbare en lage justitie, evenals voor de inning van de tolrechten te land en te water. Bouw en herstel van bruggen en wegen viel ten laste van de eigenaar. De heerlijkheid bestond uit 50 bunder land, meersen, bos, moeras, het kasteel en de grachten en 50 bunder heide. Lieven herbouwde volledig het kasteel. In de 19e eeuw werd het gedeeltelijk gesloopt en opnieuw opgetrokken⁵¹. Bij het overlijden van Lieven ging deze heerlijkheid over op zijn zoon Frans en na diens dood kwam Jan Wouters als dichtbijzijnde erfgenaam in het bezit ervan. Lieven en Jan hadden een gemeenschappelijke grootmoeder, Margriet Sturteuwaghen, maar verschillende grootvaders (zie stamboom II)⁵². Nog in de Oudburg erfde en kocht Lieven verscheidene andere onroerende goederen, ondermeer te Vinderhoute (totaal 34 b. 81 r. meersen, akkerland, kouters; allodia en lenen)⁵³, Lovendegem (9 b. 285 r. bos; als eigendom gekocht)⁵⁴, Drongen (31 b. 200 r. land; gekochte lenen)⁵⁵, Vinkt (18 b.; allodium)⁵⁶, Vosselare (2 b. zaailand en meersen)⁵⁷, Landegem (7 b. 2 g. meers; als eigendom gekocht)⁵⁸, Merendree (24 b. 21 r.; allodia en lenen)⁵⁹, Hansbeke (7 b. 2 g. 225 r. bos en land, hiervan slechts 4 g. 25 r. gekocht, de rest geërfd, o.a. van Snibbels)⁶⁰ en het Land van Nevele (12 b. 2 g. land waarvan 5 g. afkomstig van Snibbels)⁶¹.

Ten Noorden van Gent, in de Vier Ambachten, kocht Lieven onroerende goederen te Zelzate (6 g. land)⁶², en binnen de kasselrij van de Oudburg van Gent had Lieven land te Kluizen (2 b. land, eertijds slachtbos)⁶³, Assenede en Ertvelde⁶⁴.

Meer ten Zuiden van Gent concentreerde Lieven van Pottelsberghe zijn bezittingen in het Land van Aalst. De heerlijkheid Ten Broek in Sint-

(51) D. BERTEN, *Coutumes des seigneuries enclavées dans le Vieuxbourg de Gand*, Brussel 1904, 645 e.v.; F. DE POTTER en J. BROECKAERT, *o.c.*, 1e r., VI, Vinderhoute, 12-14, 17, 24, noot; V, Merendree, 10-11; E. DE SEYN, *Geschied- en aardrijkskundig woordenboek der Belgische gemeenten*, Brussel s.d., II, 1437-1438 (afb. van Vinderhoute naar Sanderus' *Flandria Illustrata*; J. HUYTTENS, *o.c.*, 12-14 (vol fouten); F. GYSELYNCK, *Notice historique sur la commune de Meerendré*, Gent 1847, 21 (vol fouten).

(52) Zie verder p. 14.

(53) R.A.G., Villain XIII, nr 3887, sub voce; nr 4464; A. DE VOS, *Inventaris der Landbouwpachten in de Gentse Jaarregisters van de Keure*, 2 dln, Gent 1958-1960 (Verhandelingen M.G.O.G., IX), II, 15, nr 2023.

(54) R.A.G., Villain XIII, nr 3887, sub voce; nr 4464.

(55) R.A.G., Villain XIII, nr 3887, sub voce; A. DE VOS, *Inv.*, II, 36, nr 2243; 40, nr 2290.

(56) F. DE POTTER en J. BROECKAERT, *o.c.*, 1e r., VII, Vinkt, 14-15.

(57) R.A.G., Villain XIII, nr 3881, 25^r.

(58) R.A.G., Villain XIII, nr 3881, 25^r; nr 3887, sub voce.

(59) R.A.G., Villain XIII, nr 3887, sub voce.

(60) R.A.G., Villain XIII, nr 3887, sub voce; cf. S.A.G., reeks 330, nr 37, 275^v, opsomming goederen Snibbels, o.a. 20 b. in Hansbeke-Merendree.

(61) R.A.G., Villain XIII, nr 3887, sub voce; S.A.G., reeks 330, nr 37, 275^v, 5 g. bos te Nevele.

(62) R.A.G., Villain XIII, nr 3887, sub voce.

(63) R.A.G., Villain XIII, nr 3884, 1^r-1^v; nr 3887, sub voce; nr 4464, sub voce.

(64) R.A.G., Villain XIII, nr 3884, 1^v.

Martens-Lierde bedroeg 21 bunder. Deze heerlijkheid kwam na Frans' dood in het bezit van Lieven Wouters die een leeftijdgenoot was van Frans en samen met deze werd opgevoed⁶⁵. Eveneens in Sint-Martens-Lierde bedroeg het goed Ter Waarden 34 bunder⁶⁶. Verder kunnen we onroerend goed vermelden te Lede (slachtbos van 22 dagwand)⁶⁷ en te Herdersem (10½ b. land)⁶⁸. Nog te noteren vallen 6 dagwand bos in 't Land van Aalst⁶⁹ en heerlijke renten in 't Land van Aalst en 't Land van Rode voor een totaal van 47 p. 12 s. 1 d. gr. jaarlijks⁷⁰ evenals de opbrengsten van tienden te Erpe (18 p. gr. en 2 mudde tarwe per jaar)⁷¹.

Lieven van Pottelsberghe had ook vaste voet in Dendermonde. Hij en zijn zoon Frans waren er hoogbaljuw; een andere zoon Antoon kreeg er een kanunniksprebende. Het hoeft ons dan ook niet te verwonderen dat de familie er een huis bezat⁷². Volgens het huwelijkskontraat van Frans en Jacqueline de Bonnières mocht deze laatste het Dendermondse huis bewonen indien ze weduwe werd en haar schoonouders nog in leven waren en te Gent verbleven. Indien de Gentse herenwoning echter vrij was kon Jacqueline daar haar intrek nemen⁷³.

In 1511 kocht Lieven van Filips van Kleef een jaarlijkse erfrente van 750 pond par. (62 p. 120 gr.) op het tol- en molenrecht van Stad en Land van Dendermonde. Deze rente werd in leen gehouden van de graaf van Vlaanderen⁷⁴. We zagen reeds dat dit leen tijdelijk is overgegaan op de zoon Antoon⁷⁵.

Te Moerzeke in het Land van Dendermonde, was Lieven eigenaar van 21 b. 1 g. 87 r. land dat in zijn geheel verpacht werd, evenals van 11 b. 283 r. land en 9 b. 1 g. 258 r. meersen en bos⁷⁶ en van de jaarlijkse opbrengst van een tiende te Wetteren ten Ede van 26 s. gr.⁷⁷.

Nochtans heeft het echtpaar van Pottelsberghe-van Steelant zich sterk gekoncentreerd op het Land van Waas waar ze trouwens allebei van afkomstig waren.

De voornaamste aankoop was de heerlijkheid Wissekerke in februari

(65) R.A.G., Villain XIII, nr 3884, 2^r; nr 4464, sub voce; A.R.A., De Lalaing, nrs 538-539. Ten Broek ligt nu op het grondgebied Sint-Maria-Lierde; A. DE VOS, *Inv.*, I, 29, nr 2177.

(66) R.A.G., Villain XIII, nr 3884, 2^r; A. DE VOS, *Inv.*, I, 29, nr 2176.

(67) R.A.G., Villain XIII, nr 3884, 2^v; nr 4464, sub voce.

(68) R.A.G., Villain XIII, nr 3884, 2^v; A.R.A., De Lalaing, nr 539.

(69) R.A.G., Villain XIII, nr 3884, 2^r.

(70) R.A.G., Villain XIII, nr 3884, 2^r-2^v; nr 4464, sub voce tlant van Roo(de).

(71) R.A.G., Villain XIII, nr 3884, 2^r.

(72) R.A.G., Villain XIII, nr 3881, 11^r; nr 3884, 2^v; A.R.A., De Lalaing, nr 538.

(73) R.A.G., Van Pottelsberghe, nr 4, 4^r.

(74) R.A.G., Villain XIII, nr 3881, 23^v-24^r; nr 3884, 2^v; R.A.G., Leenhof van Dendermonde, doos: Chartres du Pays de Termonde, a^o 1511-1688, akten van 14-4-1511, 28-10-1515, febr. 1522 en 16-8-1526.

(75) Zie p. 4.

(76) R.A.G., Villain XIII, nr. 3884, 3^r-4^r; nr 3887, sub voce; nr 4464, sub voce.

(77) R.A.G., Villain XIII, nr 3884, 3^r.

1516. Verkoper was Roeland le Fèvre, heer van Temse, ontvanger-generaal van Vlaanderen vóór Lieven. Deze heerlijkheid strekte zich uit over de gemeenten Bazel, Haasdonk, Melsele en Vrasene. Het leen bestond uit 400 bunder en het bezat de hoge, middelbare en lage justitie. Het hing rechtstreeks af van het Soevereine Leenhof van Vlaanderen. Met haar achterlenen was de heerlijkheid Wissekerke een van de belangrijkste uit het graafschap⁷⁸. In 1520 vroeg Lieven van Pottelsberghe de toestemming aan Karel V om de heerlijkheid uit te breiden door aanhechting van het Hof Ten Dorent te Bazel, Hof Te Bays te Haasdonk en een achterleen in Sint-Pauwels. Het jaar daarop krijgt hij van de keizer de toelating om de heerlijkheid Beaufort, gelegen op het grondgebied der parochies Bazel en Kruikeke, eveneens bij Wissekerke te voegen⁷⁹. Deze vereniging is ongetwijfeld gebeurd met het oog op de toewijzing van de gehele heerlijkheid aan Frans in 1522. Na Frans' dood wees Lievine van Steelant Wissekerke toe aan haar broer Servaas, hoofdschepen van het Land van Waas en haar raadsman en zaakvoerder. Ten Dorent werd er van losgehaakt en ging naar een andere broer Jakob (zie stamboom IV)⁸⁰.

Samen met de heerlijkheid Wissekerke kocht Lieven in 1516, van de familie van Steelant, twee heerlijkheden in de parochie Waasmunster, ahangende van het Waaslandse Leenhof. Op 5 mei 1521 mag hij beide heerlijkheden verenigen tot een geheel onder de naam Hof Ten Rijen of van Riede (ca. 30 b.). Dit Hof ging na Frans' dood over op de familie Wouters. Wissekerke en Ten Rijen samen hadden Lieven in 1516 330 pond gr. gekost⁸¹. Een heerlijke rente op Ten Rijen bracht jaarlijks 130 gr. 3 d. par. op en het verpachten van het visrecht op de Durme 49 s. 20 d. gr.⁸².

Een korte opsomming van hun verdere Waaslandse bezittingen laat zien welke invloedrijke personages de echtelieden in het Waasland geworden waren.

Vooreerst bezaten ze nog een woonhuis met 6 bunder land in Sint-Pauwels-Waas waarvan Jacqueline de Bonnières volgens het reeds aangehaalde huwelijkskontraat het vruchtgebruik kreeg na Frans' dood mits ze instond voor het onderhoud ervan. Om het huis aan te kleden werd

(78) R.A.G., Villain XIII, nr 5952 (aankoopakte); nr 5963 (leenverheffing 1526); F. DE POTTER en J. BROECKAERT, *o.c.*, 3e r., I, Bazel, 24-27; III, Sint-Pauwels, 21-22; E. DE SEYN, *o.c.*, II, 1530; I, 86 (afb. van Wissekerke-Licques naar Sanderus' *Flandria Illustrata*); P. JANSSENS, *Kanitekeningen over Bazel-Waas*, in: *Annalen Oudheidk. Kring Waas*, LI (1939) 31, 35; R. SCHOORMAN, *Notice relative à la baronnie de Wissekerke et du Comté de Rupelmonde*, in *Indicateur général, hérald. et biogr.*, II (1912-13) suppl. 1 en 2; idder DE SCHOUTEETE DE TERVARENT, *Livre des feudataires des Comtes de Flandre au Pays de Waes aux XIVe, XVe, XVIe siècles*, Sint-Niklaas 1873, 353 e.v.

(79) R.A.G., Villain XIII, nrs. 3878, 5953-5956, 5985; A.D.N., B 1615, 61^r, 96^r, 97^v; DE SCHOUTEETE DE TERVARENT, *Feudataires*, 407.

(80) R.A.G., Villain XIII, nrs 3882, 4464; A.R.A., *De Lalaing*, nr 538.

(81) A.D.N., B 1615, 102^r, 104^v, 105^r; DE SCHOUTEETE DE TERVARENT, *Feudataires*, 266 e.v., 290; P. JANSSENS, *o.c.*, 93 (Jan van Steelant, hoofdschepen van het Land van Waas is in 1477 heer van Ten Rijen); F. DE POTTER en J. BROECKAERT, *o.c.*, 4e r., II, Waasmunster, 27-30).

(82) R.A.G., Villain XIII, nr 3883, 4^r.

haar een bedrag van 1600 gouden Karolusgulden toegezegd⁸³.

In datzelfde Sint-Pauwels verpachtte Lieven nog 26 b. 1 g. 103 r. land, meersen en bos en streek hij een heerlijke rente op van 16 s. 4 d. gr. Acht bunder hiervan vormde de heerlijkheid Ten Ast⁸⁴. In Sint-Gillis-Waas en in Vrasene lagen twee lenen die samengevoegd waren en bestonden uit een rente van 20 mudde ruwe haver die in leen gehouden werd van de graaf en ressorteerde onder het Wase Leenhof. Na Lievine's dood ging dit leen naar de kinderen van haar zuster Marie⁸⁵.

De kinderen van Lievine's broer Filips erfden het Hof Ter Elst te Elversele (19 b. 1 r.)⁸⁶. Worden verder nog vermeld: een onderleen van het Hof van Puivelde (Puuevelde) in de parochie van Belsele (1 b. meersen en 1/2 g. land)⁸⁷; grond in Daknam (7 g. 200 r. land, 200 r. bos en 40 r. meersen)⁸⁸; meersen in Stekene⁸⁹; losse percelen in Oostakker (5 b. 264 r.) waarvan de opbrengst bestemd is voor het Sint-Jeronymushuis te Gent⁹⁰; talrijke gronden te Lokeren (176 b. 1 g. 173 r. land, ca 3 b. 36 r. bos, 20 b. heide en 14 b. 2 g. 200 r. meersen⁹¹; meersen te Saftingen (32 b. door Lieven in 1508 gekocht) en waarvan de opbrengst in 1542 toegekend werd aan de Hiëronymieten⁹²; land te Beveren (5 g.) en heerlijke renten van 13 d. gr. en van 28 s. 4 d. gr. jaarlijks⁹³; een leen te Waasmunster (4 b. 7 g. 67 r.)⁹⁴; gronden te Bazel (8 b. 1 g. land en ca 2 b. 1 g. 150 r. dijken) en een heerlijke rente van 9 pond gr. eveneens te Bazel⁹⁵.

Tenslotte dienen nog de belangrijke pachthoven vermeld te Temse. In de Oude Weert is dit een hofstede met gronden, dijken en een tiende (56 b. 1 g. 43 r.) en in de Nieuwe Weert gaat het over een hofstede met gronden en dijken (63 b. 2 g. 87 r.), tienden en renten. Het visrecht in de grachten van de hofstede was voor de pachter van de boerderij, het visrecht in de andere waters van het domein werd door de van Pottelsberghes afzonderlijk verpacht⁹⁶.

Als laatste dient nog geteerd dat Lieven van Pottelsberghes een tiende

(83) A.R.A., De Lalaing, nr 538; R.A.G., Van Pottelsberghes, nr 4, 4^r.

(84) R.A.G., Villain XIII, nr 3884, 5^v-6^r; DE SCHOUTEETE DE TERVARENT, *Feudataires*, 558; F. DE POTTER en J. BROECKAERT, *o.c.*, 3e r., III, Sint-Pauwels, 21-22.

(85) R.A.G., Villain XIII, nr 3882 en 4464; A.R.A., De Lalaing, nr 538.

(86) R.A.G., Villain XIII, nr 3884, 5^r; nrs 3882 en 4464; DE SCHOUTEETE DE TERVARENT, *Feudataires*, 271-272.

(87) DE SCHOUTEETE DE TERVARENT, *Feudataires*, 568; F. DE POTTER en J. BROECKAERT, *o.c.*, 3e r., I, Belsele, 19.

(88) R.A.G., Villain XIII, nr 3884, 5^r; nr 3881, 25^r.

(89) R.A.G., Villain XIII, nr 3884, 5^r.

(90) A. DE VOS, *Inv.*, II, 41, nr 2305.

(91) R.A.G., Villain XIII, nr 3884, 4^v; A. DE VOS, *Inv.*, II, 37, nrs 2256, 2257, 2258.

(92) R.A.G., Villain XIII, nr 3881, 3^r.

(93) R.A.G., Villain XIII, nr 3884, 9^r.

(94) R.A.G., Villain XIII, nr 4464, sub voce.

(95) R.A.G., Villain XIII, nr 3884, 9^r; nr 3887, 1^r; nr 4464, sub voce.

(96) R.A.G., Villain XIII, nr 3884, 6^r-9^r; nr 3887, sub voce; F. DE POTTER en J. BROECKAERT, *o.c.*, 3e r., IV, Temse, 34.

in leen hield te Steenwerke, ressorterende onder het leenhof van Strazele (arr. Duinkerken, dép. Nord). Bij testament liet Lievine van Steelant dit — in drie gelijke parten verdeeld — na aan de kinderen van haar broers Herman en Lodewijk en van haar zuster Margriet⁹⁷.

Aan de hand van het familiefonds Villain XIII zou het mogelijk zijn een ekshaustieve studie te maken van het onroerend bezit van deze Gentse edelman. Dit gaat echter deze studie te buiten. Om echter toch een kleine evaluatie te maken van Lievens vermogen hebben we al zijn grondbezit opgeteld — zonder onderscheid te maken in de kwaliteit van de grond — en dit totaal omgezet in ha (grosso modo 1 b. = 1,3 ha). Het resultaat hiervan geeft ca 1618 ha. Het spreekt vanzelf dat het hier slechts een schatting betreft. Sommige gronden kunnen Frans of Lievine ondertussen verkocht hebben, van andere werd geen oppervlakte gegeven.

Even benaderend is de optelling van alle renten : 178 pond, 5 schellingen en 8 penningen groten en 3 penningen parisis.

De verdeling van de goederen van Lievine van Steelant en Frans van Pottelsberghe over de beide families na Lievine's dood in 1563 geeft slechts een deel weer van de erfenis⁹⁸. Maar juist omdat het in twee gelijke „cavels" moest verdeeld worden, krijgt men een nauwkeurige lijst van de waarde. In het totaal gaat het hier om 141 bunder 131 roeden en 2 dagwand grond (= ± 185 ha) met vier erven met inboedel voor een totale waarde van 4535 pond 18 schellingen en 4 penningen groten plus 264 pond en 7 penningen groten voor de bomen en het hout. Hierbij dienen nog voor 51 pond groten renten geteld te worden⁹⁹.

Tenslotte geven we nog de afrekening van de inkomsten en uitgaven die opgemaakt werd, onmiddellijk na het overlijden van Lievine van Steelant op 2 april 1563, door Frans van Steelant, zoon van Lievine's broer Filips, dit met het oog op de verdeling van de nalatenschap. De totale som van de inkomsten bedraagt 662 p. 1 s. 11 d. gr. 8 d. par en van de uitgaven 273 p. 9 s. 4 d. gr. 2 d. par.; dit geeft een batig saldo van 389 p. 2 s. 7 d. gr. 6 d. par.¹⁰⁰.

Het spreekt vanzelf dat de erfenisdeling van dit omvangrijke patrimonium na de dood van Lievine van Steelant in 1563 zonder enige rechtstreekse erfgenaam, tot moeilijkheden en een proces heeft geleid. Bij de dood van Lieven van Pottelsberghe echter was er nog geen vuiltje aan de lucht. Zijn enig overgebleven zoon Frans was zijn universeel erfgenaam evenals zijn echtgenote. Zo staat dit ook in zijn testament dat hij

(97) R.A.G., Villain XIII, nr 3884, 2^e; nrs 3882 en 4464; A.R.A., De Lalaing, nr 538.

(98) We willen hier niet in detail treden over deze goederenverdeling. Er werd alleen een onderscheid gemaakt tussen de goederen die de echtelieden in het huwelijk meegebracht hadden en die terug gingen naar de respectieve families en tussen de goederen in gemeenschap verworven, die gelijk verdeeld werden onder beide families.

(99) R.A.G., Villain XIII, nr 4464.

(100) R.A.G., Villain XIII, nr 3885.

eigenhandig geschreven heeft op 31 maart 1531 (n.s.) en aangevuld op Paasdag (9 april) van hetzelfde jaar ¹⁰¹.

Na de traditionele oratorische inleiding en de vermelding van de plaats waar hij wenst begraven te worden (de Vinderhoutekapel in de Sint-Michielskerk) geeft hij de namen van de testamentuitvoerders. Ze komen allen uit hetzelfde beroepsmilieu als Lieven zelf, wat ons natuurlijk niet hoeft te verwonderen. De eerst geciteerde is meester Jan Ruffault, heer van Neuville, vooreerst meester in de Rijselse Rekenkamer, vervolgens tesaurier-generaal van de domeinen en de financies van Karel V en tenslotte tesaurier-generaal in de in 1531 opgerichte Raad van Financiën ¹⁰². Jan Ruffault kreeg tevens de opdracht om toezicht te houden op zaakvoerder Peter Snoeck en hij werd, samen met Lievine, voogd van de minderjarige Frans. Tweede in de rij is Jan Wouters, de latere heer van Vinderhouten en Ten Broek. Deze Jan Wouters, heer van Hallebast, was zoals we reeds gezien hebben, een achterneef van de testateur; hoofdschepen van Het Land van Waas van 1508 tot 1518 en raadsheer in de Raad van Vlaanderen van 1508 tot aan zijn dood in 1559 ¹⁰³. Zoals verder nog zal blijken, leefden de families van Pottelsberghe en Wouters in zeer goede verstandhouding. Derde executeur is Hugo van Grammez, heer van Wingene († 1549), gekommiteerde in de Raad van Financiën ¹⁰⁴. Omaer van Edingen was griffier van de Raad van Vlaanderen van 1525 tot 1540 en verwant met de van Steelants (zie stamboom IV). Hij frekwenteerde de Gentse humanistenkringen en was bevriend met Erasmus ¹⁰⁵. Als laatste werd Peter Snoeck aangeduid, baljuw van Vinderhouten en zaakvoerder van Lievine van Steelant zijn tante, vermits hij getrouwd was met Jacqueline van Steelant, Jakobsd. (zie stamboom IV) ¹⁰⁶.

Vervolgens regelt de testateur zijn begrafenisplechtigheid. Er moeten missen gelezen worden in de kerken van Vinderhouten, Bazel, Waasmunster, Sint-Pauwels, Dendermonde, Sint-Martens-Lierde, Nevele en Sint-Michiels in Gent. In al die kerken heeft hij nota bene voordien reeds jaar-

(101) A.R.A., De Lalaing, nr 538 (afschrift); vermelding in de inventaris van het sterfhuis: R.A.G., Villain XIII, nr 3881, 4^r: een eerste testament schijnt te dateren van 4 september 1530 („Testament van wijlen Mer Lievin van Pottelsberghe onderbleven in daten 4en september 1530” en „Testament autentyck van voorn. Mer Lieven in daten laetsten martii 1530, metten additien vandien vanden 1en maii [sic] 1531 metter copie”).

(102) M. BAELDE, *De Collaterale Raden onder Karel V en Filips II (1531-1578). Bijdrage tot de geschiedenis van de centrale instellingen in de zestiende eeuw*, Brussel 1965 (Verhandelingen Kon. Academie van België, Klasse der Letteren, nr 60), 302; A. HENNE, *o.c.*, III, 247, n. 2; IV, 381, n. 1; *Inv. Chambres des Comptes*, VI, 437.

(103) *Annuaire*, 1869, 266; J. GAILLARD, *Bruges et le Franc*, V (1862) 244; DE SCHOUTEETE DE TERVARENT, *Magistratures*, 127-128; J.-F. FOPPENS, *Conseil de Flandre*, 156.

(104) M. BAELDE, *o.c.*, 265; *Inv. Chambres des Comptes*, IV, 239, 354.

(105) H. DE VOCHT, *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Triligue Lovaniense 1517-1550*, II, Leuven 1953, 189-190.

(106) Peter Snoeck komt regelmatig voor in de geciteerde documenten van Villain XIII.

getijden gesticht voor hem en zijn familieleden¹⁰⁷. De armen die deze missen bijwoonden konden genieten van een brood- en geldbedeling¹⁰⁸. Natuurlijk werd de geestelijkheid van al die kerken bedacht, evenals zijn burens en zijn kollega's in de Raad van Vlaanderen. Deze laatste kregen zelfs een maaltijd van 2 pond groten aangeboden op voorwaarde weliswaar dat ze aanwezig waren op de uitvaartmis en nadien nog een requiem-mis lieten lezen ter zijner nagedachtenis. Ook zijn dienaars werden niet vergeten evenmin als verscheidene familieleden, meestal geestelijken. Onder hen „vrouwe Anna van Pottelsberghe, mijne natuerlicke dochtere, religieuze toostecloot” voor wie hij een lijfrente van 3 pond groten jaarlijks gekocht heeft op de stad Dendermonde „om huere cleene necessiteyten mede te coopen”. Interessant is ook te weten dat Lieven Wouters, zoon van de hogergenoemde Jan uit diens eerste huwelijk met Marie van Nieuwenhuysse († 1532) „met mij wonachtich es ende up ghewassen met Franskin mijnen soene”. Deze Lieven is een jaar ouder dan Frans. Vanaf het overlijden van zijn pleeg- en peetvader krijgt Liefkin, zoals hij in het testament genoemd wordt, 3 pond groten jaarlijks en tot aan zijn twintigste jaar bovendien nog 10 pond groten per jaar (totaal 40 p. gr. eens). Geldgebrek heeft Lieven Wouters later ook niet gekend want hij werd raadsheer en „griffier van d'orloghe” onder Karel V en ontvanger-generaal van Financiën onder Filips II, dit om in de branche te blijven. Zijn oudste broer Jan zal Vinderhoute erven; hij moet zich tevreden stellen met Ten Broek¹⁰⁹.

Ten slotte geeft Lieven van Pottelsberghe nog enkele bijkomende richtlijnen voor zijn stichtingen in het Alijnshospitaal en de Hiëronymieten die in het vierde hoofdstuk zullen besproken worden.

In de codicil van 9 april doet hij nog verschillende schenkingen aan vrienden, kloosters en familieleden, onder meer aan Willem van Pottelsberghe uit een andere tak van de familie (zie stamboom II) en een van de eisers achteraf.

In een tijd waarin de bezittende klassen, en niet alleen deze trouwens, blijkbaar tuk waren op procederen kon het niet uitblijven dat ook de boedelverdeling van het echtpaar van Pottelsberghe - van Steelant voor de Raad van Vlaanderen kwam. De „levende staecke” van de van Pottelsberghe's en van de van Steelants, die trouwens ook met elkaar verwant waren zoals blijkt uit stamboom II, konden zich niet verzoenen met het deel dat aan de familie Wouters was toegewezen uit de nalatenschap van de „dode staecke” van de familie van Pottelsberghe¹¹⁰.

We zullen hier niet verder uitweiden over dit proces maar dank zij

(107) R.A.G., Parochiekerken, Sint-Michiels, nr 498; Hiëronymieten Gent, nr 43, 14^r; Villain XIII, nr 3881, 13^v, 19^r.

(108) Over de deelneming van de armen aan de begrafenismissen in de zestiende eeuw, zie P. ARIES, *L'homme devant la mort*, Parijs 1977, 166-167.

(109) *Annuaire*, 1869, 272-273; F. GAILLARD, *o.c.*, V (1862) 245; M. BAELDE, *o.c.*, 330.

(110) Over deze twist zie A.R.A., De Lalaing, nrs 538-539; R.A.G., Familiefonds Desmanet de Biesme, nr 807; Villain XIII, nr 4464.

de argumentatie die door beide partijen werd naar voor gebracht was het ons mogelijk om de stamboom van de van Pottelsberghe's en de aanverwante families terug samen te stellen.

II. DE ZONEN VAN POTTELSBERGHE TE ORLEANS

In 1517 zond Lieven van Pottelsberghe zijn zonen Florens en Antoon ter studie naar de rechtsuniversiteit van Orleans. Dit hoeft ons helemaal niet te verwonderen, want reeds vanaf de 13e eeuw zijn er bewijzen dat Vlamingen, en Nederlanders in 't algemeen, deze stad aan de Loire verzoeken om er een degelijke rechtsvorming te krijgen¹¹¹.

De orleanse universiteit is één van de spontane stichtingen van het einde der 12e eeuw (*ex consuetudine* of *sui generis*). Toen in 1219 de studie van het Romeins recht te Parijs verboden werd, nam Orleans dadelijk deze taak over en werd aldus als het ware de civilistenafdeling van Parijs. Beroemde professoren zorgden voor een toevloed aan studenten. Een degelijke organisatie van het jonge studium drong zich op en in 1306 erkende Paus Clemens V, zelf oud-student van Orleans, deze rechtsschool als een volwaardig *studium generale*. Na een grote bloeiperiode in de 14e eeuw, verminderde de studentenbevolking aanzienlijk op het einde van die eeuw en verder in de 15e eeuw. Een grondige reorganisatie werd noodzakelijk. Met de nodige hoogten en laagten trad de universiteit in een nieuwe bloeiperiode in de eerste helft der 16e eeuw. De godsdienstoorlogen in de tweede helft van die eeuw en het groeiend nationalisme aan trouwens alle Europese universiteiten hebben reeds tegen het einde van de 16e eeuw van het eens zo bloeiende Orleanese rechtsstudium een regionale universiteit gemaakt. De snel evoluerende achteruitgang van de universiteit in de 17e en 18e eeuw is geëindigd op de definitieve sluiting in 1793¹¹².

We moeten even blijven stilstaan bij het sterk internationale karakter van deze hogeschool in de Middeleeuwen en de Renaissance. De grote toevloed vreemde studenten in de 13e en 14e eeuw hebben ook te Orleans, zoals bvb. te Parijs en Bologna, de vereniging van studenten in naties (*nationes*) noodzakelijk gemaakt. De student, dikwijls nog zeer jong, die in de vreemde universiteitsstad belandde, kende gewoonlijk de taal niet en was vreemd aan gewoonten en gebruiken van zijn nieuwe verblijfplaats waar hij normaal toch enkele jaren van zijn leven zou doorbrengen. Het

(111) J. GILISSEN, *Les légistes en Flandre aux XIIIe et XIVe siècles*, in Bulletin de la Commission royale des anc. lois et ord., XV (1939) 137-176; R.C. VAN CAENEGEM, *Le droit romain en Belgique*, in Ius Romanum Medii Aevi, Pars V, 5b, Milaan 1966, 24-25; R. FEENSTRA, *De Universiteit van Orleans in de Middeleeuwen. Centrum van Europese rechtswetenschap en kweekschool van Nederlandse juristen*, in Samenwinninge, tien opstellen over rechtsgeschiedenis geschreven ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het interuniversitair instituut Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie, Zwolle 1977, 26-32 (met uitgebreide literatuuropgave).

(112) Voor de literatuur over Orleans zie: S. GUENEE, *Bibliographie de l'Histoire des Universités françaises des origines à la Révolution*, T. II, Parijs 1978, Orléans, 296-321, en R. FEENSTRA, *o.c.*, 11-32.

universele Latijn kon de wetenschappelijke kloof overbruggen maar in het dagelijks leven zochten de jongeren met dezelfde taal, gewoonten en politiek bestel elkaar op en ze groepeerden zich om zo in die vreemde stad een beetje van hun vaderland terug te vinden. Leden van eenzelfde „natie” in de meest ruime betekenis van het woord, vormden aldus „nationes”¹¹³. Te Orleans heeft men reeds sporen van hun bestaan van vóór 1312. In 1337 worden tien naties expliciet vermeld, te weten de Franse, Normandische, Boergondische, Picardische, Lotharingse, Schotse en Germaanse, die van Tours, Champagne en Aquitanië. In 1538 werden deze tien naties herleid tot vier : de Franse, Normandische, Picardische en Germaanse. Tot aan het verdrag van Kamerijk in 1529 was de grens tussen het Franse en het Heilig Roomse Rijk tevens de grens tussen de Picardische en de Germaanse natie, in theorie altans. Aldus ressorteerden de Vlamingen uit Kroonvlaanderen onder de Picardische natie, die uit Rijksvlaanderen, uit de overige Nederlandse provincies en uit het Prinsbisdom Luik onder de Germaanse natie. Duidelijk is het echter dat de „Kroonvlamingen” zich liever inschreven in de meer prestigieuze Germaanse natie, hiervoor argumenten gebruikend als taalverwantschap, Germaanse oorsprong, verblijfplaats van de ouders en dies meer¹¹⁴. De motivering van de gebroeders van Pottelsberghe om de *Natio Germanica* te verkiezen boven de Picardische kennen we niet, evenmin als de argumentatie die ze aangevoerd hebben om zich te kunnen laten inschrijven. Gewoonlijk is dit wel het geval omdat er herhaaldelijk geschillen ontstonden tussen bv. de Picardische en de Germaanse natie over het elkaar „afpikken” van studenten wat natuurlijk financiële implicaties meebracht¹¹⁵.

Hoe dan ook, in het register¹¹⁶ van de Germaanse natie staan vermeld : „nobilis magister Florencius Pottelsbergh” en „nobilis magister Antonius Pottelsbergh, adolescentuli, fratres, Tornacenses” op donderdag 2 juli

(113) P. KIBRE, *The Nations in the Mediaeval Universities*, Cambridge (Mass.) 1948 (Mediaeval Academy of America, XLIX).

(114) C.M. RIDDERIKHOFF, met de medewerking van H. DE RIDDER-SYMOENS, *Premier Livre des procureurs de la Nation Germanique de l'ancienne université d'Orléans 1444-1546, première partie: Texte des rapports des procureurs*, Leiden 1971, blz. XV-XX. Wordt verder aangehaald als *Livre des procureurs*, I-1; H. DE RIDDER-SYMOENS, D. ILLMER, C. RIDDERIKHOFF, *Premier Livre des procureurs de la Nation Germanique de l'ancienne université d'Orléans 1444-1546, seconde partie: Biographies des étudiants*, Leiden ter perse, blz. XIII-XIV. Wordt verder aangehaald als *Livre des Procureurs*, I-2 (nr verwijst naar nr. van de biografie van de student).

(115) H. DE RIDDER-SYMOENS, *Les origines géographique et sociale des étudiants de la nation germanique de l'ancienne université d'Orléans (1444-1546)*, in *The Universities in the Late Middle Ages*, ed. J. Ysewyn en J. Paquet (Mediaevalia Lovaniensia, serie I/ Studia VI) Leuven-Den Haag 1978, 458.

(116) De procurator of voorzitter van de Germaanse natie werd ieder kwartaal verkozen. Een van zijn taken was het bijhouden van een register. Daarin werden de nieuwe leden genoteerd, de promoties, de merkwaardigste gebeurtenissen van zijn ambtsperiode. De kwaliteit van deze notulen varieert erg al naargelang de ijver van de procurator en de zorg besteed aan het register. Het *Premier Livre des Procureurs* is een uitgave van deze verslagen voor de periode 1444-1546. Het tweede deel van deze uitgave bevat de biografieën van alle in het „matrikel” voorkomende studenten.

1517¹¹⁷. Ze betaalden ieder 42 schellingen en 6 penningen van Tours inschrijvingsgeld, het tarief voor de adellijke jongeren. Een niet-edelman kwam er met 25 schellingen van Tours vanaf¹¹⁸. De twee broers waren vergezeld van een pedagoog — zoals het voor adellijke zonen betaamde —, namelijk de geestelijke Jakob Noey uit Dordrecht. Deze Jakob had reeds het licentiaat in kanoniek recht behaald te Parijs vóór 24 januari 1515. Hij stierf als kanunnik van het Kapittel van Geervliet in 1540¹¹⁹. De Dordrechtenaar leerden de beide Vlamingen waarschijnlijk te Leuven kennen. Hij legde er in ieder geval de eed bij de inschrijving van de twee van Pottelsberghe's af op 24 januari 1515¹²⁰. Het Leuvense matrikel vermeldt niet ekspliciet welke studierichting ze gingen volgen maar het betreft hier zonder twijfel de *artes* vermits ze in Orleans ingeschreven werden als *magister [artium]* d.w.z. dat ze de meestertitel in de Zeven Vrije Kunsten reeds behaald hadden. We staan hier voor een normaal *curriculum universitatis* van de 15e en de 16e eeuw¹²¹. Nadat een gemiddeld Nederlands student in die tijd enige jaren de Schone Kunsten aan de eigen hogeschool had gevolgd, vertrok hij, al dan niet in het bezit van de meestertitel, naar een vreemde universiteit, om er rechten, medicijnen of theologie te studeren. De Franse studia genoten meer de voorkeur dan de Duitse, omdat de Nederlanders in de eerstgenoemde nog een spoedkursus Frans konden meepikken¹²². De zeldzamen die zich nog de moeite en de kosten van een doctoraat, meest in de rechten, konden veroorloven, trokken de Alpen over en bezochten er een van de beroemde centra (Bologna, Padua, Ferrara, Pisa, Siena, enz.).

Helaas was dit voor onze beide Vlamingen niet weggelegd. Florens stierf amper een maand na zijn inschrijving in het Orleanese studium, nl. op 4 augustus 1517. De doodsoorzaak wordt niet opgegeven. Wel vermeldt het register van de natie dat Florens er ondanks zijn jeugdige leeftijd uitzag als een oude man, als een tweede Cato (*quamvis annis juvenis moribus tamen admodum senex ut alter Cato putaretur*)¹²³.

(117) *Livre des Procureurs*, I-1, 194; *Livre des Procureurs*, I-2, nrs 625 en 626.

(118) A.D.L., D 223, 36^r.

(119) *Livre des Procureurs*, I-1, 193; *Livre des Procureurs*, I-2, nr 620; A.D.L., D 223, 36^r: betaalde 25 schellingen.

(120) A. SCHILLINGS, *Matricule de l'Université de Louvain*, III, Brussel 1958 (K.C.G.), 502, nr 98; 503, nr 99: „Florentius et Anthonius Pottelberge, fratres de Gandavo, Tornacensis dyoc. (juravit pro his duobus Jacobus Noy, licentiatus in utroque)“.

(121) Als men het *curriculum universitatis* van de Nederlandse Orleansstudenten bekijkt in het *Livre des Procureurs*, I-2 dan merkt men dat meer dan 50 % onder hen, en meer Zuid- dan Noord-Nederlanders, eerst de universiteit van Leuven bezochten vooraleer naar Frankrijk door te reizen; cf. ook C.M. RIDDERIKHOFF, *De studenten en het universitaire onderwijs*, in *Varia Historica Brabantica*, VI-VII, 's-Hertogenbosch 1978, 9 e.v.

(122) Zie bvb.: *Les dépenses d'un étudiant allemand à Louvain et Paris*, in *Revue du Nord*, IX (1923) 287-288; M. NAUWELAERTS, *Latiïjnse school en onderwijs te 's-Hertogenbosch tot 1629*, Tilburg 1974, 60-62; J. NAUWELAERS, *Histoire des Avocats au souverain Conseil de Brabant*, I, Brussel 1947, 76.

(123) *Livre de Procureurs*, I-1, 210-211. Waarschijnlijk leed Florens aan *Progeria* of de ziekte van Werner, een congenitale, erfelijke afwijking, waarbij zich

De procurator van de natie noteert in het verslag van zijn ambtstermijn dat de jongeling, begiftigd met alle deugden van een hoge geboorte en wijsheid, met alle luister begraven werd voor het altaar van de natie in de kerk van Notre-Dame de Bonne-Nouvelle¹²⁴. Zowel over dat altaar als over het begrafenisceremonieel van de suppoosten (leden) van de Germaanse natie zijn we goed ingelicht.

Notre-Dame de Bonne-Nouvelle was vanaf de 12e eeuw een Benediktijnerpriorij afhankelijk van de abdij van Marmoutier. Deze kerk lag midden in het studentenkwartier op de hoek van de huidige *rue de Bourgogne* en de *rue de l'Université*. Tans is de priorij echter verdwenen om plaats te maken voor de Préfecture. Reeds in de 14e eeuw had de prior toelating gegeven aan de universiteit om er mis te lezen in de kapel van Sint-Antonius en om er haar vergaderingen te houden met open of gesloten deuren en om er haar schatkist in onder te brengen. Als tegenprestatie diende de universiteit het gebouw te onderhouden. Hierin is ze trouwens meestal te kort geschoten. De opbrengst van de missen (onder meer de begrafenismissen) en de kaarsen was voor de prior; ook daar werd regelmatig over getwist. De Germaanse natie had bovendien de toestemming gekregen (1502) om op het hoofdaltaar een stenen retabel te plaatsen van 5 voet op 4 voet, voorstellend O.L.V., Sint-Jozef en de Drie Koningen. Deze laatsten waren de patroonheiligen van de natie. Op 5 januari werden aan dit altaar de vespers gezongen en op 6 januari — feest van de natie — de hoogmis. De leden werden verzocht in grote getale op deze vieringen aanwezig te zijn. De opbrengsten van die mis waren eveneens voor de prior¹²⁵. In 1520 vroeg de natie aan de tot Fransman genaturaliseerde schilder, Niklaas Fenestraux, om dit altaarstuk te polychromeren. Wel diende de natie een kollekte bij haar leden te houden om de overeengekomen 55 kronen ereloon te kunnen betalen¹²⁶.

Procurator Adolf Eicholz uit Keulen¹²⁷ (2e kwart 1517) licht ons in zijn ambtsverslag uitvoerig in over het begrafenisceremonieel van de suppoosten van de natie. Deze procurator heeft blijkbaar orde op zaken willen stellen en veel geplogenheden en tradities op schrift gesteld als leidraad voor zijn opvolgers. Van zijn hand verschenen talrijke statuten en reglementen, o.m. een „*de modo et ordine sepulture cujuspiam Alemanni vita defuncti, nostre nationis suppositi*”¹²⁸. Deze begrafenisrichtlijnen voor de leden werden door hem neergeschreven om de taak van zijn opvolgers te vergemakkelijken (*ad exemplum et commoditatem successorum ut facilius rei gerende ordinem cognoscant*)¹²⁹.

op jeugdige leeftijd ouderdomsverschijnselen voordoen (mededeling van Dr. med. L. de Ridder).

(124) *Livre des Procureurs*, I-1, 211.

(125) *Livre des Procureurs*, I-1, 1, n. 1; 78; 122, n. 2; C. DE VASSAL, *Recherches sur le monastère de Notre-Dame de Bonne-Nouvelle*, in *Mémoires de la Société royale des sciences, belles-lettres et arts d'Orléans*, IV (1842) 1-92.

(126) *Livre des Procureurs*, I-1, 243, 245, 247; *Nationaal Biografisch Woordenboek*, V (1972) 335-336.

(127) *Livre des Procureurs*, I-2, nr 583.

(128) *Livre des Procureurs*, I-1, 195.

(129) *Ibid.*, 196, n.c.

Vooreerst zorgde de natie voor vier wassen kaarsen, elke kaars voorzien van het wapenschild van de natie. Uit de mogelijke nalatenschap van de overledene konden ook kaarsen aangekocht worden. Vervolgens werd gevraagd aan de *patroni* (soort ere-leden) van de Germaanse natie en aan de vrienden en magen van de overledene om op de plechtigheid aanwezig te zijn en om de dode in hun gebeden te gedenken. De procurators en bedellen van de negen andere naties werden eveneens uitgenodigd om aan de rouwplechtigheid deel te nemen, compleet in rouwkledij, met kaarsen en skepters. (De Germaanse natie woonde aldus ook de begrafenis bij van leden van de andere naties). Ten derde werd besloten dat vier suppoosten van de natie (of de oudsten, of de hoogsten in rang, of landgenoten of familieleden van de overledene) in rouwkleren gehuld, geflankeerd aan de vier hoeken, de monniken zouden helpen bij het dragen van de lijkbaar. De lijkstoet zag er als volgt uit: vooraan werd het kruisbeeld gedragen, daarachter kwamen de priesters van de parochiekerk van de overledene, dan volgden de kaarsdragers van de Germaanse natie en van de andere naties. Aan weerskanten van de lijkbaar werden de kaarsen van de overledene gedragen, versierd met zijn wapenschild indien hij er een bezat. Achter de lijkbaar volgde de met rouwkap getooide bedel met in zijn hand de zilveren scepter van de natie; hij werd gevolgd door de in rouwkledij gehulde procurator, verder de *patroni*, vrienden en magen van de natie en van de overledene. Als laatsten in de stoet stapten de receptor of ontvanger van de natie en de andere suppoosten op, ieder volgens graad, sociale rang en leeftijd. In deze orde ging de lijkstoet eerst naar de parochiekerk van de overledene, vervolgens naar de begraafplaats waar de dode werd bijgezet. Bijna steeds was dit of de kerk van Notre-Dame de Bonne-Nouvelle zoals in het geval van Florens van Pottelsberghe, ofwel was dit het *Grand Cimetière*, een open kerkhof dicht bij de Heilige Kruiskerk in het centrum van de stad. Dit kerkhof was omgeven door galerijen en de leden van de germaanse natie werden meestal in de Oost-Galerij of Heilige Geestgalerij bijgezet. In de hoekkapel, gewijd aan de Driekoningen, werd dan nogmaals een erediens gehouden¹³⁰. Jammer genoeg heeft men van dit unieke gotische gebouw de laatste decennia niet veel overgelaten. Na de bijzetting ging de stoet processiegewijze naar het huis van de overledene waar de bedel op bevel van de procurator, de suppoosten konvokerde om de volgende morgen op het door de pastoor vastgestelde uur aanwezig te zijn bij het huis van de aflijvige. 's Anderendaags, op het aangegeven uur, begaf de processie van de leden van de natie, weer voorafgegaan door de bedel met rouwkap en scepter, de procurator en de receptor, zich naar de kerk voor een rouwdienst. De procurator in rouwkledij, de bedel naast hem, vervolgens de receptor en de andere aanwezigen, namen plaats bij het altaar volgens rang en stand om voor de dode te bidden. Uit de nalatenschap van de overledene werd aan

(130) E. JARRY, *L'ancien Grand Cimetière d'Orléans*, in *Mémoires de la soc. archéol. et hist. de l'Orléanais*, XXXIV (1935) 481-527; C.F. VERGNAUD-ROMAGNESI, *Notice historique sur l'ancien Grand Cimetière et sur les cimetières actuels de la ville d'Orléans*, s.l. 1824, 6-26.

ieder aanwezige suppoost een penning tornoois gegeven. Dit geld werd dan ten aanzien van de priester tijdens de offergang in de traditionele processievorgorde geofferd tot zieleheil van de overledene ¹³¹.

Ook Florens van Pottelsberghe werd volgens dat ritueel begraven ¹³². De natie betaalde 25 schellingen en 10 penningen voor de vier kaarsen ¹³³. Florens kreeg van zijn studentenvereniging en van zijn kollega's alleszins een waardige begrafenis. Trouwens, de nagedachtenis van alle overleden studiegenoten werd steeds in ere gehouden door o.a. het lezen van missen en het onderhouden van de graven ¹³⁴.

Over Antonius wordt verder niets meer gezegd. Heeft hij zijn studies voltooid of is hij voortijdig huiswaarts gekeerd? We hebben er het raden naar. Wel vernemen we nog uit het kasboek van de Germaanse natie dat Florens' zegel terug gezonden werd naar zijn vader in Gent in 1519, en dat dit de natie drie penningen tornoois gekost heeft ¹³⁵.

Ter nagedachtenis aan zijn zoon en uit liefde voor de natie (*singulari pietate et amore erga nationem motus*), schonk Lieven van Pottelsberghe aan de natie een vergulde zilveren kelk voor de misviering van de natie. In augustus 1520 bracht Gerard, de Vlaamse nuntius (bode), deze kelk naar Orleans. De natie liet er dadelijk haar wapen in graveren, vervolgens werd de kelk gewijd en werd een notariële akte opgesteld met de vermelding dat de bedel van de natie de kelk in bewaring had ¹³⁶.

Zoals verder nog zal blijken heeft de Germaanse natie inderdaad dit kerksieraad steeds als een van haar belangrijkste schatten beschouwd. Aan Petrus de Hagus, vriend van Florens, werd gevraagd om Lieven van Pottelsberghe voor het geschenk te bedanken ¹³⁷.

Toen in 1532 de natie in groot geldgebrek verkeerde wegens de begrafeniskosten van een van haar leden, de Duitser Georgius a Musloe ¹³⁸ die te Orleans vermoord was en wegens de daaruit voortvloeiende proceskosten, werd besloten geld te lenen (12 kronen) bij kooplui tegen borg. De kelk werd hiervoor in pand gegeven ¹³⁹. Acht à negen maanden later kocht de pas geïmmatrikuleerde Peter Cloets uit Maastricht de kelk terug voor 27 fr. of 12 kronen ¹⁴⁰. Het jaar nadien reeds kon de natie aan Cloets het verschuldigde bedrag terug betalen ¹⁴¹. De procurators die deze feiten in hun verslag optekenden hebben alle lof voor de vrijgevigheid en de natieliefde van deze Maastrichtenaar.

(131) *Livre des Procurateurs*, I-1, 195-198; over de betekenis en de samenstelling van zestiende eeuwse lijkstoeten kan men meer lezen bij P. ARIES, *L'homme devant la mort*, Parijs 1977, 164-167.

(132) *Ibid.*, 199, n.a.: hec ordinatio fuit per omnia observata in sepultura dominorum Florencii Pottelsbergh, Theobaldi Lelii et Arnoldi Richardi Clivensis".

(133) A.D.L., D 223, 40^r.

(134) *Livre des Procurateurs*, I-2, blz. XIX.

(135) A.D.L., D 223, 51^r.

(136) *Livre des Procurateurs*, I-1, 245; A.D.L., D 244, 99^r.

(137) *Livre des Procurateurs*, I-2, nr. 684; *Livre des Procurateurs*, I-1, 245.

(138) *Ibid.*, nr. 848.

(139) *Livre des Procurateurs*, I-1, 307.

(140) *Livre des Procurateurs*, I-2, nr. 933; *Livre des Procurateurs*, I-1, 315-316; D 223, 114^v; D 244, 99^r.

(141) A.D.L., D 223, 118^v.

De kelk moet alleszins een van de meest waardevolle bezittingen van de natie zijn geweest want we zien dat deze in 1540 erg verbolgen was toen bleek dat de bedel de calix verpand had; op Kerstdag 1540 werd het kerksieraad gerekupereerd¹⁴². Vijf jaar later moet de Germaanse natie, en ditmaal echt, overgaan tot de verpanding van Lievens geschenk aan een handelaar uit de stad, en dit voor een termijn van drie maanden. De *natio germanica* kon echter pas in het tweede kwart van 1546 de calix terugkopen. Ze liet dadelijk de scepter (*massa*) en de kelk wegen door de goudsmid Etienne Dhuyson in aanwezigheid van professor Dirk Noppen uit Den Bosch¹⁴³ en van de officiële schrijver van de universiteit, een zekere Herpin, en van Nicolas Rousseau, koninklijk notaris, om te zien of er niets aan het gewicht en de waarde gewijzigd was. De calix met patella woog twee mark en anderhalve ons (d.w.z. 535,40 gr.). De kelk met schaal werd vervolgens weer in bewaring gegeven aan de bedel Francois Gueyard alias d'Orlians¹⁴⁴.

In een inventaris van de waardevolle voorwerpen van de natie van 1547 wordt de *calix argenteus cum patella argentea* weer vermeld¹⁴⁵.

Wegens de godsdiensttroebelen wordt de *natio germanica* einde 1562 en heel 1563 opgeheven. In die tijd heeft de studentenvereniging wegens geldmoeilijkheden weer de calix en de patella moeten verkopen evenals een missaal, voor de som van tien gouden kronen¹⁴⁶. Waarschijnlijk heeft ze de kelk nadien niet meer gerekupereerd. Hij komt alleszins niet meer voor in een inventaris van de bezittingen van de natie in het midden van de 17e eeuw¹⁴⁷. Daarmee verdween ieder materieel bewijs van het mecenaat van de Gentenaar Lieven van Pottelsberghe in de Franse universiteitsstad Orleans.

III. HET ONDERWIJS TE GENT IN DE 16e EEUW

Het derde en vierde concilie van Lateranen in 1179 en 1215 hebben een grote stap voorwaarts gezet in de scholarisatie van de Kristelijke wereld. Niet alleen de kapittelkerken maar alle gedoteerde kerken werden verplicht om een *magister* of *scholasticus* aan te stellen die belast zou worden met het elementair onderwijs (lezen, schrijven, godsdienstonderricht) voor alle kinderen zonder onderscheid. Daarom werd dit onderwijs geacht gratis te zijn. Naast de reeds bestaande scholen in kloosters en kapittels moesten

(142) *Livre des Procureurs*, I-1, 348.

(143) *Livre des Procureurs*, I-2, nr. 822.

(144) *Livre des Procureurs*, I-1, 373, 375-376.

(145) A.D.L., D 224, 5^r.

(146) A.D.L., D 214, 321^r, 322^v; D 224, 73^r; over de natie zie J. BIMBENET, *Historie de la ville d'Orléans*, III, Orléans 1887, 326-327.

(147) J. DOINEL, *Inventaire des meubles appartenant à la noble nation germanique en l'Université d'Orléans [XVIIe s.]*, in *Bulletin de la soc. archéol. et hist. de l'Orléanais*, VII (1878-1882) 527-528.

deze nieuwe scholen instaan voor de groeiende bevolking in de steden¹⁴⁸. Daar echter waren onderwijl reeds conflicten ontstaan met de stedelijke bevolking en magistraat die eigen scholen oprichtten en bovendien een controle op het onderwijs wensten om aan de groeiende behoeften van betere en meer aangepaste scholing te voldoen. Over de schoolstrijd te Gent op het einde van de 12e en in het begin van de 13e eeuw tussen het Kapittel van Sint-Veerle dat het kollatierecht van de graaf had gekregen en toezicht uitoefende op het onderwijzend personeel en de leken, stad of burgers, die zelf wilden instaan voor de meer praktische vorming van de jeugd, werd reeds herhaaldelijk geschreven¹⁴⁹.

In de daarop volgende eeuwen zien we verschillende schooltypes te Gent ontstaan. We hebben vooreerst de kloosterscholen en kapittelscholen, verder privéscholen met een of meer lesgevers die erkend werden door het Sint-Veerlekapittel dat het recht heeft behouden op supervisie en inspectie, ook nog parochiescholen waar meestal de pastoor les gaf, stadscholen opgericht door de stedelijke overheid, een armenschool. Daarbij mogen we niet vergeten dat vooraanstaande en welstellende Gentenaars liever een huisleraar in dienst namen om hun kinderen te behoeden voor de slechte invloeden die het groepsonderwijs meebracht¹⁵⁰.

Binnen al die scholen moet een onderscheid gemaakt worden tussen kleine en grote scholen. De kleine of onderscholen gaven slechts elementair onderricht, lezen, schrijven, rekenen, kerkzang en catechismus. De grote of bovenscholen, ook Latijnse scholen genoemd, beantwoordden meer aan ons middelbaar onderwijs. De kwaliteit van het onderwijs verschilde sterk van school tot school, en varieerde van een elementaire kennis Latijn en ver doorgedreven godsdienstonderricht tot de studie van de *artes* of zeven vrije kunsten (*trivium* en *quadrivium*) met noties van filosofie en theologie¹⁵¹.

De schooltoestand te Gent in de 16e eeuw moeten we distilleren uit tal van losse gegevens. Noch voor Gent, noch voor de Zuidelijke Nederlanden bestaat er namelijk een overzichtsstudie. En zelfs moderne, weten-

(148) Algemene gegevens in: J. BOWEN, *A history of Western Education, II Civilization of Europe, sixth to sixteenth century*, Londen 1975, 74-104; R. POST, *Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen*, Utrecht-Antwerpen 1954; P. DELHAYE, *L'organisation scolaire au XIIe siècle*, in *Traditio*, V (1947) 211-268; E. LESNE, *Les écoles de la fin du VIIIe à la fin du XIIe siècle*, dl. V van de *Histoire de la propriété ecclésiastique en France*, Rijsel 1940 (*Mémoires et Travaux des facultés cath. de Lille*, L); G. PARE, A. BRUNET, P. TREMBLAY, *La Renaissance du XIIe siècle, les écoles et l'enseignement*, Parijs 1933 (*Publ. Inst. méd. d'Ottawa*, III).

(149) H. PIRENNE, *L'instruction des marchands au moyen âge*, in *Histoire économique de l'occident médiéval*, 1951, 562-565; M.H. VOORDECKERS-DECLERCQ, *De S. Veerlescholen en de schoolstrijd te Gent tot het einde der XIIIe eeuw*, in *Collationes Brugenses et Gandavenses*, III (1963) 382-392.

(150) M. HEINS, *Les écoles au moyen âge à Gand. Esquisse historique*, Gent 1885; C. STALLAERT en P. VAN DER HAEGHEN, *De l'instruction publique au moyen âge*, Brussel 1850 (*Mémoires Acad. de Belgique*, XXIII), 92-111; PIRENNE, *o.c.*, 567 e.v.

(151) R. POST, *o.c.*, 82-118; H.W. FORTGENS, *Meesters, scholieren en grammatica. Uit het middeleeuws schoolleven*, Zwolle 1956, 43-49.

schappelijk verantwoorde detailstudies voor onze gewesten ontbreken ¹⁵².

Volgens het dagboek van Van Campene telde Gent in het begin van de zestiende eeuw een gering aantal scholen, waaronder slechts twee à drie Latijnse. Deze laatste zouden wel overbevolkt zijn. In 1569 daarentegen telde de Arteveldestad een veertigtal scholen waaronder een dozijn Latijnse. De meeste waren private instellingen met een twintig à dertig leerlingen. Volgens Van Campene waren deze kleine scholen nauwelijks levensvatbaar ¹⁵³. Indien we Guicciardini mogen geloven telde Gent [ca 1560-1565] een zevental instellingen waar Latijn en Grieks werd onderwezen ¹⁵⁴.

Het is met onze huidige kennis niet mogelijk al deze scholen en schooltjes te identificeren. We vermoeden nochtans dat een ver doorgedreven onderzoek in de schepenregisters en de stadsrekeningen er heel wat aan het licht zouden brengen.

In het begin van de zestiende eeuw zal de structuur van het Gentse onderwijs er ongeveer als volgt hebben uitgezien : buiten de traditionele kloosterscholen zoals die van Sint-Pieters en Sint-Baafs ¹⁵⁵, de Minderbroeders ¹⁵⁶ en de Augustijnen ¹⁵⁷, die nog uitsluitend binnenscholen waren, bestemd voor de leden van de Orde ¹⁵⁸ was er de Latijnse school verbonden aan het Kapittel van Sint-Veerle ¹⁵⁹. Als Latijnse school kennen we verder nog de in 1513 opgerichte school „In de Roose” van de dichter-humanist Eligius Hoecaert of van Houcke op de Zandberg ¹⁶⁰. Zelf was hij een leerling van de drukker-humanist Robert de Keyser die rond 1500 een Latijnse school geopend had in zijn huis „De Lintworm” op de Koorn-

(152) De bijdrage van M. HEINS, *Les écoles à Gand au XVIIe siècle*, extrait de la Flandre libérale 18-19-20 janvier 1886, is niet erg bruikbaar. We kunnen het beste de zestiende eeuwse schooltoestand distilleren uit de talrijke bijdragen van M. NAUWELAERTS die echter vooral handelt over de methodiek van de Humanisten (zie n. 174) ; de werken van L. LEBON, *Histoire de l'enseignement populaire en Belgique*, Brussel 1868 en Th. JUSTE, *Essai sur l'histoire de l'instruction publique en Belgique depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*, Brussel 1894 zijn verouderd. De kursussen (syllabi) over historische pedagogiek aan de verschillende Belgische universiteiten laat ik hier buiten beschouwing. De recentste en beste monografie over het niet-universitair onderwijs is thans : A. DEWITTE, *Scholen en onderwijs te Brugge gedurende de middeleeuwen*, in *Handelingen Soc. d'Emulation van Brugge*, CIX (1972) 145-217 hoewel de studie van J. DARIS, *Notes sur les établissements et les fondations d'instruction au diocèse de Liège*, in dl. VII van *Notices sur les églises du diocèse de Liège*, Luik 1876, 166-256 nog steeds bruikbaar is. Verder bevat nog iedere of bijna iedere stads- of dorpsgeschiedenis een hoofdstukje „Scholen”.

(153) C. en Ph. VAN CAMPENE, *Dagboek van Cornelis en Philips van Campene (1566-1571)*, ed. F. DE POTTER, Gent 1870, 317.

(154) L. GUICCIARDINI, *Beschrijvinghe van alle de Nederlanden, anderssins gbenoemt Neder-Duytslandt*, Amsterdam 1612, anast. herdruk, Amsterdam 1968, 292.

(155) Oppervlakkig overzicht bij : M. HEINS, *Ecoles XVIIe s.* ; STALLAERT en VAN DER HAEGHEN, *o.c.*, 92, 105 ; en in de Gentse stadsgeschiedenissen.

(156) F. DE POTTER, *Gent van de oudsten tijd tot op heden. Geschiedkundige beschrijving der stad*, 8 dln, Gent 1882-1901, anast. herdruk, Gent 1973, dl. IV, 260.

(157) *Ibid.*, I, 263.

(158) R. POST, *o.c.*, 162 ; H. FORTGENS, *o.c.*, 43 ; J. DARIS, *o.c.*, 180.

(159) STALLAERT en VAN DER HAEGHEN, *o.c.*, 107, 111.

(160) M. GRYPDONCK, *Eligius Houckaert. Een schoolman uit het begin der XVIIe eeuw*, in *De Gulden Passer*, XXI (1943) 29-45, 75.

lei¹⁶¹. Meer in detail zal uitgeweid worden over de Latijnse school van de Hiëronymieten in de Nederscheldestraat waar Lieven van Pottelsberghe zijn beurzen stichtte en die reeds in het midden van de vijftiende eeuw instond voor deugdelijk onderwijs volgens de methoden van Geert Grote en zijn Broeders van het Gemene Leven¹⁶².

Daarnaast bestonden er een groot aantal kleine of onderscholen waar slechts lezen, schrijven en cijferen werd geleerd naast het godsdienst-onderricht. Deze kleine scholen konden parochiescholen zijn zoals bvb. die van Sint-Jan in de Mageleinstraat¹⁶³ of stadsscholen opgericht door de magistraat, of een privëschool, bijschool genaamd, zoals de „schole van den Tempelhove” in de Tempelsteeg, in 1450 in handen van Laurijns Temmermans¹⁶⁴. Bij De Potter vindt men nog de vermelding van een Waalse school (soort handelsschool) bij de Bijloke¹⁶⁵ en een op de Koornmarkt speciaal voor burgerdochters¹⁶⁶.

In de loop van die zestiende eeuw zal het onderwijs talrijke en dikwijls fundamentele veranderingen ondergaan, onder impuls van de Humanisten en ten gevolge van Reformatie en Contrareformatie. De overheid had namelijk zeer snel ingezien dat de verspreiding van de ketterse ideeën zeer adequaat gebeurde via het onderwijs. Daarom heeft ze zeer vroeg maatregelen genomen om deze nefaste invloed tegen te gaan door het invoeren van allerlei maatregelen. Zo werd ondermeer verboden zo maar op eigen initiatief scholen op te richten. Een attest van geschiktheid moest door de kerkelijke of wereldlijke overheid, al naargelang de verworven jurisdictie, afgeleverd worden aan eenieder die school wilde houden. Eveneens werd een verscherpte controle op de bestaande instellingen ingevoerd¹⁶⁷. Denken we hier bvb. aan de beslissing van de magistraat van Gent in 1534 om meer scholen op te richten om de kinderen te leren lezen, de jongens bovendien een ambacht te leren en de meisjes een meer gedegen naaikursus te geven¹⁶⁸. De controle op de rechtgelovigheid van het onderwijzend personeel werd door de Gentse stadsmagistraat ook ter harte genomen¹⁶⁹.

Natuurlijk bemoeide ook Alva zich met het schoolwezen. In 1568 gaf hij aan alle Dekens van de Kristenheid opdracht verslag uit te brengen over de onderwijstoestand (kwantiteit, kwaliteit maar bovenal rechtgelovig-

(161) V. VAN DER HAEGHEN, *L'humaniste-imprimeur Robert de Keyserie et sa soeur Clara la miniaturiste, XVe-XVIIe siècles*, in H.M.G.O.G., o.r., VIII (1908) 332-333.

(162) Zie hfdst IV in Handelingen van 1979.

(163) F. DE POTTER, *Gent*, V, 169.

(164) *Ibid.*, IV, 167; C.-L. DIERICX, *Mémoires sur la ville de Gand*, II, Gent 1815, 496-497.

(165) F. DE POTTER, *Gent*, IV, 167.

(166) *Ibid.*, III, 127-128; IV, 167.

(167) *Placcaeten van Vlaenderen*, I, 21639, 140-141.

(168) *Memorieboek der stad Gbent van 't jaer 1301 tot 1793*, ed. P. VAN DER MEERSCH, II, Gent 1854, 97 (Maetschappij der Vlaemsche Bibliophilen, 2 r., XV).

(169) *Dagboek van Campene*, 50; cfr. L. LEBON, o.c., 204, 207.

heid) in hun rechtsgebied ¹⁷⁰.

Vanaf 1570 zullen de beschikkingen van het Concilie van Trente inzake opvoeding en onderwijs systematisch in onze gewesten worden ingevoerd. De eerste diocesane synode van Gent (1571) bepaalde dat elke parochie minstens een school moest bezitten, open voor alle kinderen. Het aksent werd gelegd op godsdienst en gebed. Daarnaast moest elke parochie ook een school openhouden waar men leerde lezen en schrijven in „Wals ende Vlaemsch”, eventueel ook in het Latijn. Ten derde zou er in ieder bisdom een *Seminarium ecclesiasticum* worden opgericht met het oog op de vorming van zielzorgers. Ook werd er op aangedrongen zoveel mogelijk zondagsscholen te openen waar zowel arme kinderen die werkten, als volwassenen, godsdienstondericht zouden krijgen evenals elementaire lessen in lezen en schrijven ¹⁷¹. Deze verordeningen zullen voor een adequaat en meer uitgebreid schoolnet zorgen.

Ten slotte mogen we hier de belangrijke rol van de Jezuïeten niet vergeten. Rond 1540 hebben ze hun eerste kolleges opgericht en na een proefperiode van een vijftigtal jaren hebben ze hun definitieve *ratio studiorum* opgesteld, een uiteindelijk compromis van ervaringen in hun diverse scholen over heel de Kristene wereld verspreid ¹⁷². Het Gentse Jezuïetenkollege is opgericht in het laatste kwart van de 16e eeuw in het Hof van Hembyze en de aanpalende woningen tussen de Volderstraat, de Korte en de Lange Meer en de Universiteitsstraat (huidige fakulteit rechten van de R.U.G.) ¹⁷³.

De invloed van het Humanisme op het onderwijs is niet gering. M. Nauwelaerts spreekt voor de Nederlanden over een ware *passio docendi* bij de Humanisten, gepaard gaande met een herwaardering van de leraars en een modernisering van de leerstof, schoolboeken en onderwijsmethoden ¹⁷⁴. Begrijpelijkerwijze zullen de Humanisten zich hoofdzakelijk bekommeren om de Latijnse scholen (*écoles d'humanités*). Onder hun invloed zal het aantal onderwijsinstellingen aanzienlijk toenemen.

(170) R. HOVEN, *Ecoles primaires et écoles latines dans le diocèse de Tournai en 1569*, in Horae Tornacenses, Doornik 1971, 177-183.

(171) J. ROEGIERS, *De oprichting en de beginjaren van het bisschoppelijk seminarie te Gent (1569-1623)*, in H.M.G.O.G., n.r., XXVII (1973) 20-25, met verdere bibliografie; *Dagboek van Campene*, 316-317.

(172) Algemeen overzicht bij: J. HERMAN, *La pédagogie des Jésuites au 16e siècle*, Brussel 1914 (Recueil de travaux publiés par les membres des conférences d'histoire et de philologie de l'Université de Louvain, XXXVI); J. BOWEN, *o.c.*, II, 420-435.

(173) F. DE POTTER, *Gent*, IV, 174 e.v.

(174) Over de pedagogische opvattingen en vernieuwingen van de humanisten bestaat een uitgebreide literatuur. Eerste introductie bij E. GARIN, *L'éducation de l'homme moderne. La pédagogie de la Renaissance (1400-1600)*, Parijs 1968 (vertaling uit het Italiaans door J. Humbert); zie verder J. BOWEN, *o.c.*, II, 377-419; M. NAUWELAERTS, *Les écoles d'humanités du XVIe siècle, précurseurs de nos humanités anciennes*, in *Les études classiques*, XL (1972) 328-341; ID., *De methodiek van het Latijns onderwijs in de 16e eeuw*, in *De Gulden Passer*, XXVI (1948) 262-276; ID., *Humanisme en Latijnse scholen in de Kempen*, Brecht 1954; cfr. ook P. BOT, *Humanisme en onderwijs in Nederland*, Utrecht-Antwerpen 1955.

Ook te Gent is de weldadige invloed van deze humanistische belangstelling voor het onderwijs merkbaar. Denken we maar aan de cijfers die van Campene opgeeft. De geciteerde scholen van Robert de Keyser en Eloi Hoeckaert zijn vroege voorbeelden van deze beweging. Qua inhoud staan zij nog in de middeleeuwen, qua vorm en methoden zijn zij reeds humanistisch. Die nood aan een betere kennis van Latijn, later ook van Grieks en Hebreeuws, heeft zich trouwens vrij vroeg laten voelen in Gent. Reeds in 1518 is de ondermeester van Hoeckaert, Joannes Lacteus, met een eigen school begonnen¹⁷⁵. Ook Robert de Keyser, vriend van Erasmus, zoals Hoeckaert trouwens, heeft nog op latere leeftijd Grieks gestudeerd¹⁷⁶. En zo kunnen nog meerdere voorbeelden aangehaald worden.

Aan het meisjesonderwijs werd eveneens meer aandacht besteed, hoewel de gegevens daaromtrent eerder schaars zijn. De arme meisjes kregen elementair onderricht in de parochie- of zondagsscholen; de burgerdochters werden meestal voor enkele jaren naar een klooster gezonden, zoals bvb. naar de in 1545 door Jan Carondelet opgerichte school in het klooster der Augustinessen bij de Bijloke¹⁷⁷. Ook de begijnen hielden zich bezig met de opvoeding en het onderricht van de meisjes. De meest gegoede klassen echter deden voor hun dochters beroep op een privéleraar.

Om ons kort overzicht voor de zestiende eeuw af te ronden dienen we hier nog de Calvinistische Theologische Academie of Doorluchtige School te vermelden die eerst bij de Karmelieten en later bij de Dominikanen in Onderbergen (het Pand) was ondergebracht van 1578 tot 1584. Deze theologische fakulteit heeft verscheidene beroemde professoren aangelokt en haar faam reikte tot ver in het buitenland. Er was een Latijnse Calvinistische school aan verbonden die instond voor het basisonderwijs¹⁷⁸.

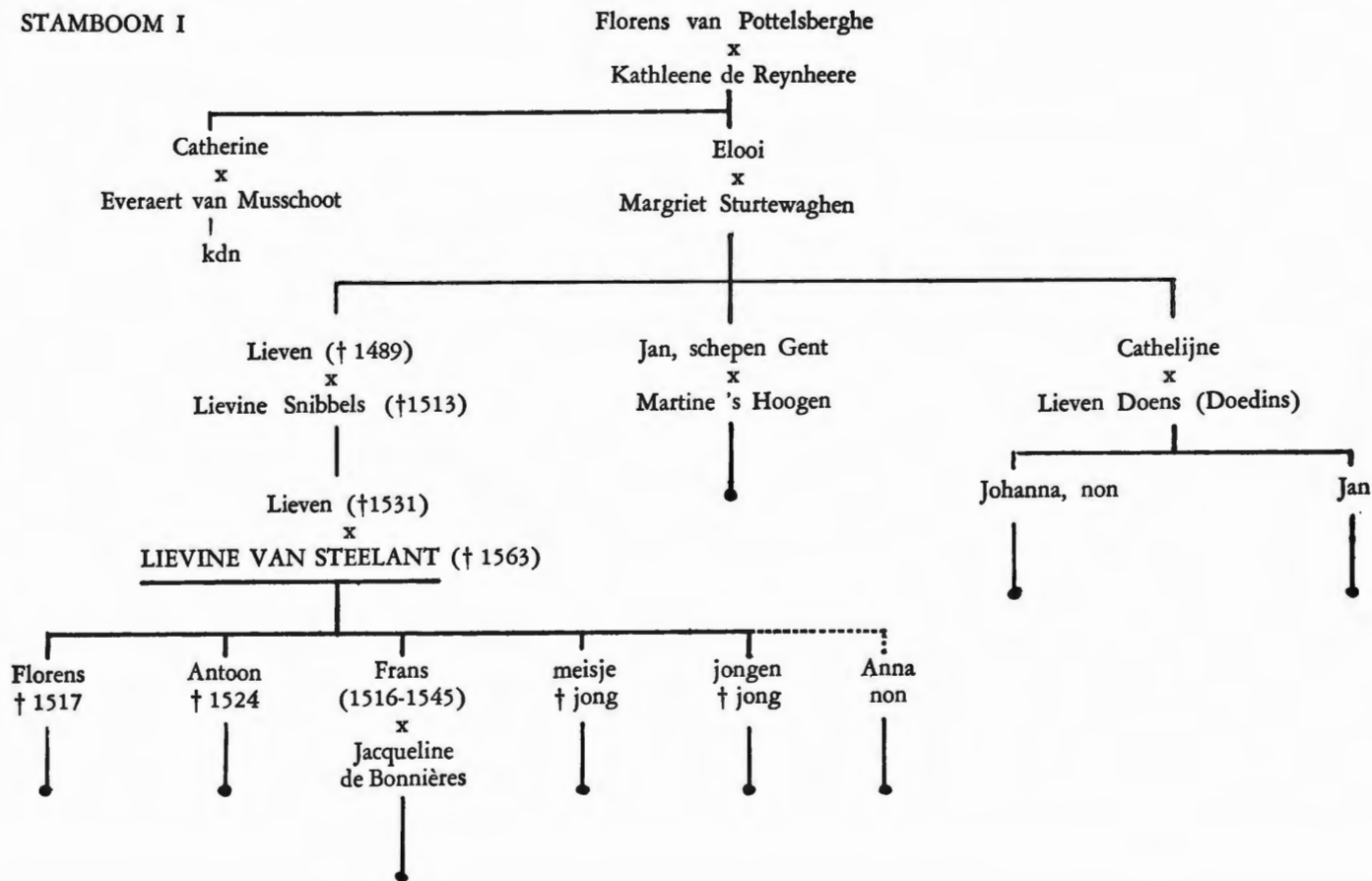
(175) M. GRYPDONCK, *o.c.*, 30.

(176) M. NAUWELAERTS, *Erasmus et Gand*, in *De Gulden Passer*, XLVII (1969) 160-161, 166.

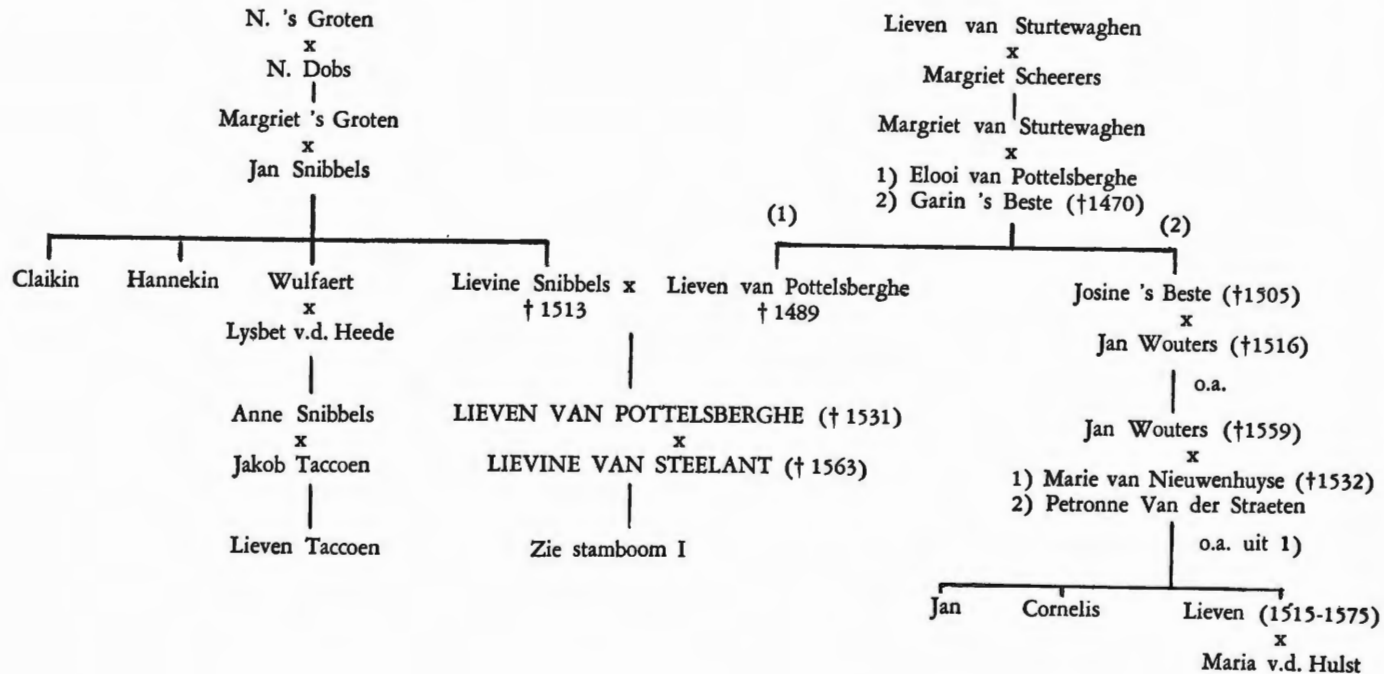
(177) A. CASSIMAN, *De Moderne Devotie in Oost-Vlaanderen*, in *Ons Geestelijk Erf*, XXVI (1952) 156.

(178) P. FREDERICQ, *L'enseignement public des Calvinistes à Gand 1578-1584*, in *Travaux du cours pratique d'histoire nationale*, I, Gent-Den Haag 1883, 51-121; L. HALKIN, *L'Académie Calviniste de Gand (1578-1584)*, in *La Réforme et l'Éducation*, Toulouse 1974, 95-100.

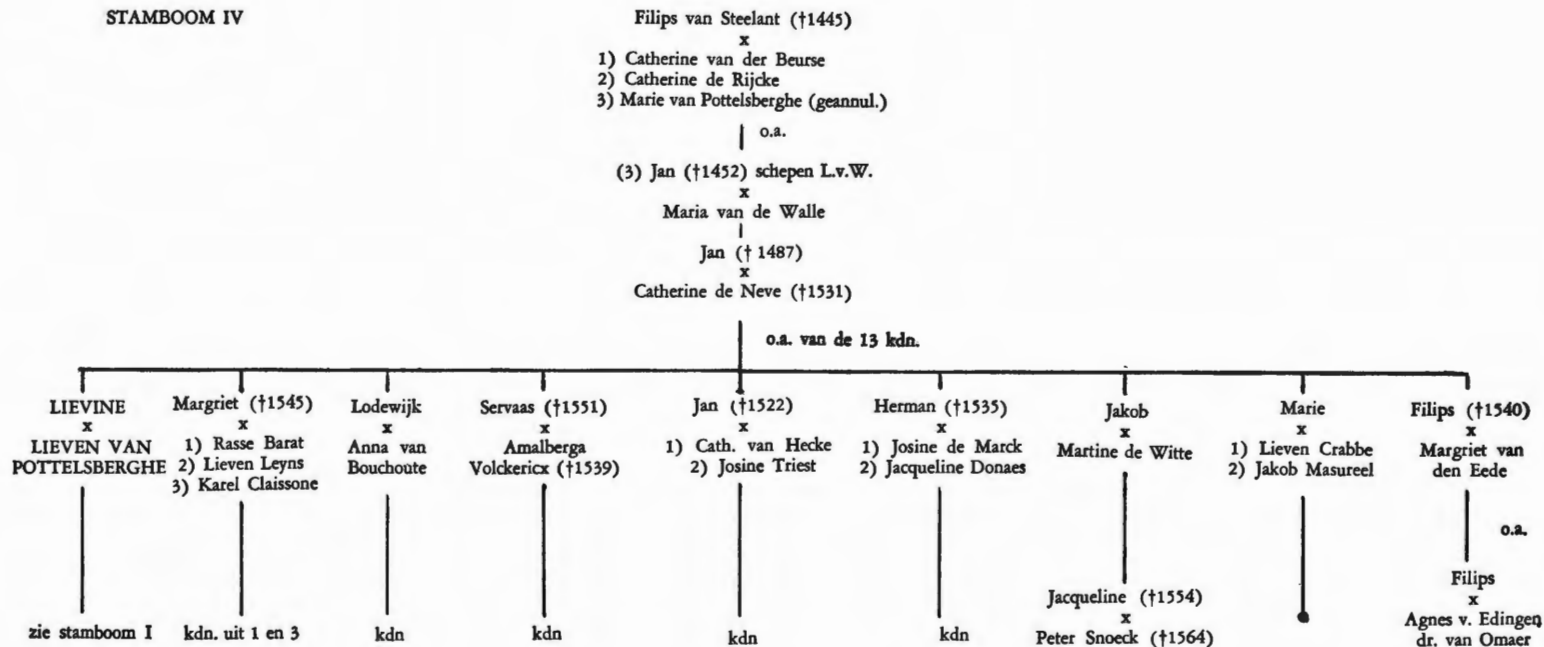
STAMBOOM I



STAMBOOM II



STAMBOOM IV



GEDELEGEERDE RECHTERS OVER DE VERRASSING VAN GENT VAN 5 JULI 1708

door

Dr. A.J. VEENENDAAL Sr.

De Spaanse-successieoorlog (1702-1713), voor de Noordelijke Nederlanden een strijd voor eigen veiligheid, met als voornaamste oorlogsdoel een barrière tegen het imperialisme van Frankrijk, was voor de Zuidelijke Nederlanden in de eerste plaats een burgerstrijd. Zolang de kwestie van de Spaanse successie geen definitieve oplossing had gevonden, was er in de Spaanse Nederlanden strijd tussen de Oostenrijkse partij, de zg. Kurasiers, en de Fransgezinde partij, de Karabiniers. In 1701 triomfeerden de Karabiniers, toen de landvoogd Maximiliaan Emanuel van Beieren zeer beslist voor Filips V koos en Franse troepen in het land binnenliet. Na de slag bij Ramillies (23 mei 1706) zegevierden de Kurassiers, die in Brabant, Vlaanderen en Mechelen een revolutie bewerkten, als gevolg waarvan de Oostenrijker Karel III als soeverein erkend werd. Deze drie provincies, de belangrijkste van de Spaanse Nederlanden, werden voortaan in naam van Karel III bestuurd door een Raad van State te Brussel, maar onder regentschap van de twee mogendheden die de slag bij Ramillies gewonnen hadden, Engeland en de Republiek. Dat regentschap werd uitgeoefend door de zg. Conferentie te Brussel, waarin Marlborough en zijn militaire rechterhand William Cadogan Engeland, Johan van den Bergh en Frederik Adriaan baron van Reede, vrijheer van Renswoude, de Republiek vertegenwoordigden.

De drie Waalse provincies, Henegouwen, Namen en Luxemburg, deden aan de omwenteling van 1706 niet mee en bleven Filips V erkennen als soeverein, Lodewijk XIV als regent, Max Emanuel als landvoogd. De sterke man van dit bewind, dat tot 1709 te Bergen in Henegouwen, daarna te Namen was gevestigd, was de graaf van Bergeyck, de enige staatsman van groot formaat die de Zuidelijke Nederlanden in deze tijd hebben opgeleverd. De burgertwist escaleerde nu tot een burgeroorlog, waarin de Vlaamse en de Waalse provincies gewapend tegenover elkaar stonden. Zuidnederlandse regimenten aan Geallieerde zijde vochten tegen Zuidnederlandse regimenten aan de Franse kant. Zuidnederlandse partizanen, als Pieter van Guethem aan Geallieerde zijde, Jacques Pastur en Dumoulin aan de Franse kant, hielpen ijverig mee hun eigen landgenoten aan de andere kant van de scheidingslijn te brandschatten of, zoals dat toen heette, onder contributie te stellen. Zelfs de families waren verscheurd: het kwam veel voor dat leden van één gezin, van één familie, dienst deden in tegenovergestelde kampen.

De tragiek van deze situatie werd evenwel aanmerkelijk verzacht door de overgrote tolerantie die er heerste. De Spaanse-successie-oorlog was nu eenmaal geen ideologische oorlog, maar een oorlog zonder passie, zonder

fanatisme, in zeldzaam hoffelijke vormen gevoerd. Geen wonder ook dat er tussen Karabiniers en Kurassiers een massa opportunisten of indifferenten waren, bij wie door de voortdurende wisseling van meester het loyaliteitsgevoel verzwakt was, wie het niet kon schelen of hun verre soeverein Filips V of Karel III heette, en die zich schikten onder degenen die meester was van het land, of de provincie, of de stad.

In het door de Geallieerden beheerste gebied waren de Karabiniers allerminst tot zwijgen gebracht. Met name in de hoofdstad van Vlaanderen, Gent, vormden zij een roerige vijfde kolonne, die bleef hopen op een terugkeer van de keurvorst van Beieren en de Fransen. Openlijk toonden zij hun vreugde bij iedere overwinning door de Fransen in Spanje behaald. Op bijeenkomsten in bepaalde herbergen spraken zij met minachting over Karel III en het gouvernement te Brussel, en dronken zij op de gezondheid van Filips V.

Rekenend op hun sympathie en op de onverschilligheid van de opportunisten, beraamde Bergeyck nu een aanslag op Gent, die perfect werd uitgevoerd. Door spionnen moet hij van de situatie in de stad precies op de hoogte zijn geweest. Op 5 juli 1708, bij het kriecken van de dag, overrompelde Ferdinand Hippolyte della Faille, vroeger hoogbaljuw van Gent, nu brigadier in het Frans-Spaanse leger, met niet meer dan een zestig man de St. Lievenspoort en vervolgens van binnen uit alle overige poorten van de stad. Een paar uur later kon een detachement Franse cavalerie ongehinderd de stad binnentrekken. De burgerwacht die de poorten bewaakte, bood geen tegenstand; de magistraat gaf geen leiding; een Engelse bezetting van 300 man, die in het Kasteel van Gent lag, kwam niet van zijn plaats en capituleerde na enkele dagen; de Staatse generaal Murray, die met een paar regimenten in een kamp lag ten westen van Gent, kwam te laat. Brugge, dat waakzamer was dan Gent, maar geheel zonder garnizoen, kreeg geen hulp en kon niet veel anders doen dan zich ook aan een Franse troepenmacht overgeven, op 6 juli.

Dat een zeker deel van de inwoners van Gent, stellig slechts een kleine maar woelige minderheid, blij was met de plotselinge verandering van zaken, staat vast. Maar was er van hun kant ook actieve medewerking bij de voorbereiding en de uitvoering van het plan van Bergeyck, m.a.w. was er verraad gepleegd? Historici hebben dit wel vermoed, maar nooit met zekerheid kunnen vaststellen. De Nederlandse geschiedschrijver van de Spaanse-successieoorlog, J.W. Wijn, komt tot deze conclusie: „Of er verraad in het spel is geweest, is niet zeker, doch wel, dat een overrompeling als deze bij voldoende waakzaamheid nauwelijks had kunnen plaatsvinden”¹. De Belgische biograaf van Bergeyck, R. de Schryver, gelooft er helemaal niet in: „Van verraad gewagen is zeker krasse taal spreken; de verliezende partij zoekt graag troost in de tese van vals spel”².

(1) J. W. Wijn, *Het Staatsche leger; het tijdperk van de Spaanse Successieoorlog 1702-1715*, band II ('s-Gravenhage 1959), blz. 284.

(2) R. de Schryver, *Jan van Brouhoven, graaf van Bergeyck, 1644-1725* (Brussel 1965), blz. 360.

Alleen een gerechtelijk onderzoek zou hebben kunnen uitmaken of er medeplichtigen waren in de stad en wie dat dan wel geweest zijn. Dat gerechtelijk onderzoek is er geweest, maar voortijdig gestaakt. Hoe dat in zijn werk is gegaan, is het voorwerp van deze studie. Bij mijn weten is er, afgezien van de handboeken, slechts éénmaal eerder over dit onderwerp geschreven en wel door kanunnik J.J. de Smet in een artikel uit 1846 „Note sur les troubles que causa en Flandre l'établissement d'une jointe de juges délégués par suite de la surprise de Gand et de Bruges en 1708”³. Wat J.E. Nève daaraan toegevoegd heeft in een boek over de Franse bezettingen en een artikel over het Anglo-Bataafse regime in Gent, is niet veel meer dan enige feitelijke onjuistheden⁴. De Smet gebruikte maar één bron, wel een heel belangrijke, nl. het *Verhael van den borgerlyken oproer veroorsaect in Vlaenderen door het aenstellen der gedelegeerde rechteren ende het uytgeven van de amnistie*⁵. Dit pamflet is door een anonieme Gentenaar geschreven in de vorm van een brief aan een vriend in Holland, gedagtekend uit Gent 1 juni 1710. De eigenlijke brief, gesteld in bar slecht Nederlands, heeft niet veel om het lijf, maar het pamflet, 130 bladzijden lang, ontleent zijn waarde aan een groot aantal officiële documenten die erin zijn opgenomen.

De Smet geeft een ordelijk overzicht van de opeenvolgende gebeurtenissen en gesprekken, maar hij is niet erg goed op de hoogte van de bestuursverhoudingen tijdens het Anglo-Nederlands condominium, interpreteert zijn documenten niet altijd juist en is weinig genuanceerd in zijn oordeel. Hij omhelst met passie, evenals trouwens de onbekende auteur van het *Verhael*, de zaak van de Vlaamse protesteerders tegen de gedelegeerde rechters: de instelling daarvan was tegen de privileges van Vlaenderen, en daarmee uit. Er is m.i. daarom wel reden de zaak opnieuw te onderzoeken, en dan met gebruikmaking van meer bronnen dan het *Verhael van den borgerlyken oproer* geeft.

De Franse bezetting van Gent en Brugge duurde een half jaar. Op 30 december 1708 capituleerde de Franse commandant van Gent La Mothe voor Marlborough, en Brugge volgde onmiddellijk. De provincie Vlaenderen kwam weer in handen van de Geallieerden en onder het bestuur van de Raad van State te Brussel, en daarmee was de gelegenheid open om uit te zoeken of er inderdaad verraad was gepleegd. De verdenking van verraad was er zeker, allereerst bij de Geallieerde opperbevelhebber, de hertog van Marlborough. Hij is de enige van de leidende staatslieden die herhaaldelijk het woord verraad in de mond neemt, bv. in een brief aan de raadpensionaris Heinsius, geschreven vijf dagen

(3) *Bulletin de l'Académie royale de Belgique*, dl. XIII (1846) blz. 97 vv. Herdrukt in: J. J. de Smet, *Recueil de mémoires et de notices historiques*, dl. II (Gand 1864) blz. 405-422. Deze laatste uitgave is door mij gebruikt.

(4) J. E. Nève, *Gand sous l'occupation de Louis XIV* (Gand 1929) blz. 172-175. Dezelfde, „Gand sous le régime Anglo-Batave”, in *Bulletijn der Maatschappij van Geschied- en Oudbeidkunde te Gent*, 38e jaar (1930), blz. 29-30.

(5) Aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek, Den Haag. Catalogus Knuttel nr. 15880. Verder aangehaald als *Verhael*.

na de overrompeling van Gent : „I have not write (= *written*) to you by the two last postes, having been extreamly troubled att the treachery of Gand”⁶.

In januari 1709 bevonden alle kopstukken van het condominium, Marlborough, Cadogan, Van den Bergh en Renswoude zich enige tijd in Den Haag en hielden daar verscheidene conferenties met de commissie voor de buitenlandse zaken uit de Staten-Generaal. De besprekingen liepen uit op twee resoluties van de Staten-Generaal, beide van 23 januari 1709. De eerste betrof de Raad van State te Brussel, die toen in conflict lag met de Conferentie, conflict dat zijn oorsprong vond in een familietwist in het huis Arenberg⁷. De tweede resolutie bevatte een heel pakket maatregelen die voor de provincie Vlaanderen gewenst werden. Als punt 1 stond op dit lijstje, dat tegen degenen die schuldig mochten bevonden worden aan het verlies van Gent in het jaar tevoren, geprocedeerd zou worden volgens de „ordres” van het land⁸. Al staat dit niet met zoveel woorden in de resolutie, men heeft waarschijnlijk dadelijk gedacht aan bijzondere rechtspraak van commissarissen of z.g. gedelegeerde rechters, met voorbijgang van de gewone rechter. Deze gedachte leefde in ieder geval bij de ijverigste Oostenrijks-gezinden in Gent zelf; Ph. Fr. de Meulemeester schreef aan Heinsius :

De welmeynende betrauwen dat een jointe sal worden angestellt tot het informeren wat dat vóór de entreprise van Ghent en Brugghe en daernaer diesaenghaende is ghepasseert⁹.

En de Engelse commandant van Gent, de generaal Lumley, schreef hetzelfde aan Van den Bergh, in niet al te best Frans :

Tous les gens bien intentionée sont impatient qu'on n'envoyez des commissionnaires disentressé et zellé pour la cause commun, de fair un examin touchant l'entrée des enemies¹⁰.

Buitengewone rechtbanken waren altijd in de Nederlanden, Noord zowel als Zuid, erg impopulair geweest. Geen dierbaarder privilege dan het oude *jus de non evocando*, het recht om niet voor een vreemde rechter te worden gedaagd. Toch doken en duiken in buitengewone omstandigheden buitengewone rechtbanken telkens weer op; de beruchtste voorbeelden

(6) Uit het kamp van Lessen, 10 juli 1708. B. van 't Hoff, ed., *The correspondence of John Churchill, first duke of Marlborough, and Anthonie Heinsius* (Utrecht 1951), blz. 390. Evenzo in een brief aan Godolphin van 9 juli, geciteerd in: W. S. Churchill, *Marlborough; his life and times*, dl. III (London z.j.), blz. 399.

(7) Hierover: A. J. Veenendaal, *Het Engels-Nederlands condominium in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de Spaanse-Successieoorlog* (Utrecht 1945), hoofdstuk XIV.

(8) Verbaal van Van den Bergh en Renswoude, in Algemeen Rijksarchief Den Haag, Legatiearchief 919, nr. 704. Verder aangehaald als Verbaal en Leg.

(9) Uit Brussel, 14 januari 1709. Algemeen Rijksarchief Den Haag, Archief Heinsius 1457. Verder aangehaald als A. H.

(10) Uit Gent, 27 januari 1709. Briefwisseling van Van den Bergh in Alg. Rijksarchief Den Haag, Leg. 935. Mijn aantekeningen uit dit archief dagtekenen van vóór 1940. Het kan zijn dat de inventarisering sindsdien is veranderd.

ervan zijn wel de Raad van Beroerten en het college van gedelegeerde rechters over Oldenbarnevelt. Onder de regering van Filips IV waren volgens Patrice François de Nény in de Spaanse Nederlanden de delegaties van rechters zo talrijk geworden, dat de Geheime Raad (die in het algemeen er niet afkerig van was) de koning in een vertoog de nadelen voorhield die er uit voortkwamen. De koning verordende daarop in een verklaring uit Madrid van 17 maart 1659, dat in de toekomst alle delegaties van rechters zouden ophouden,

à moins que de l'avis des conseils d'état et privé, et pour quelque circonstance inexcusable, il seroit nécessaire d'en user autrement ¹¹.

Er waren dus uitzonderingen, zg. geprivilegieerde of gereserveerde gevallen. Daartoe behoorde zeker, volgens een Brabants rechtsgeleerde, die de Staatse gedeputeerden in de Conferentie adviseerde, het *crimen lesae majestatis*, waaronder ook hoogverraad valt. En het overleveren van een stad, hulp verlenen aan de openbare vijand, is hoogverraad. Met verwijzing naar plakkaatboeken en rechtsgeleerde werken betoogt het zeer uitvoerige advies, dat bij geen enkele wet of privilege aan enige magistraat is toegekend de rechtspraak over misdaden van gekwetste majesteit. Nooit heeft een soeverein van de Spaanse Nederlanden afstand gedaan van de macht om uit zijn Nederlandse raden andere rechters te benoemen om recht te doen in zaken van gekwetste majesteit.

Ende al is 't dat de provincie van Brabant onvergelykelyk uyttschijnt in prerogativen ende privilegiën boven de provincie van Vlaanderen, gelijk de chartres en blijde incomsten van de hertoghen ende hertoginnen getuygen, nochtans is het *crimen lesae majestatis* daerbij altydt expresselyk uytgesondert. (*En de conclusie luidt* :) Het is constant soo naer het civil als naer het canonicq recht, dat den soeverain, van wie alle jurisdictie tamquam a fonte voortkomt, de maght ende auctoriteyt heeft van rechters te delegeren, merckelyk tot saecken ende crimen van staet ¹².

Pas in het begin van maart 1709 waren Van den Bergh en Renswoude in Brussel terug, waar Marlborough en Cadogan reeds aanwezig waren. De uitvoering van de twee resoluties van 23 januari kon nu beginnen. De eerste aandacht ging uiteraard naar het conflict met de Raad van State. Marlborough en Cadogan, hierin gesteund door Renswoude, maar niet door Van den Bergh, dreven door dat zes leden van de Raad van State (Arenberg, Coxie, Erps, Clairmont, en Caverson) op 9 maart in hun ambt geschorst werden. Marlborough, gerustgesteld in wat voor hem de hoofdzaak was, vertrok naar Engeland en liet de behandeling van de zaken van Vlaanderen over aan Cadogan. Deze tekende op 18 maart 1709, met Van den Bergh en Renswoude, een requisitie waarbij de Raad van State verzocht werd

(11) *Mémoires historiques et politiques des Pays-Bas autrichiens* (Neuchâtel 1784) blz. 347 v.

(12) Memorie dienende tot weeringe (= verdediging) van de wettigheid der proceduren bij den Raad v. State gehouden in de saeke van de gedelegeerde rechters. Verbaal, Leg. 921, nr. 1119. Ook in Portefeuille secrete brieven Spaanse Nederlanden 1690-1710, St. Gen. 7363. De memorie werd pas op 8 januari 1710, als mosterd na de maaltijd, aan de griffier van de Staten-Generaal gezonden.

d'établir incessamment, sous notre approbation, une jointe composée de juges délégués, pour examiner l'affaire susdite (*nl. de verrassing van Gent en Brugge*) et procéder contre les coupables, ainsy qu'on a coutume de faire en des pareils cas, sans porter aucune atteinte aux loix, coutumes et privilèges de ces pays en général, ni des provinces en particulier¹³.

De romp-Raad van State bestond op dat ogenblik slechts uit twee leden, de kanselier van Brabant Grysperre en Van der Gote, beiden geen vrienden van de Republiek en zeer op de hand van de Engelsen. Zij maakten weliswaar geen haast, maar droegen dan toch op 11 april aan de advocaat-fiscaal van de Grote Raad te Mechelen, P. Alb. van Kerrenbroeck, op naar Gent en Brugge te gaan en daar een voorbereidend onderzoek in te stellen¹⁴. Van Kerrenbroeck had na de slag bij Ramillies grote diensten aan de Geallieerden bewezen bij de confiscatie van de vijandelijke magazijnen van oorlog. Hij nam de commissie aan op aandrang van Van den Bergh, ook in de hoop op een plaats in de Geheime Raad, van welks herstel als afzonderlijk regeringslichaam toen sprake was. Maar hij wist dat honderden moeilijkheden en gevaren hem wachtten¹⁵.

Van 11 tot 18 april waren Van den Bergh en Renswoude te Gent; Cadogan had geweigerd met hen mee te gaan. Zij hielden daar voornamelijk besprekingen met de graaf van Hasselt, bestemd tot voorschepen van Gent, over de keuze van de nieuwe magistraat¹⁶. Zij ontvingen er ook Van Kerrenbroeck, stelden hem enkele papieren ter hand bevattende inlichtingen over de verrassing van Gent en drukten hem op het hart waakzaam te zijn en te trachten zoveel mogelijk de verraders te ontdekken en rapport uit te brengen aan de Conferentie te Brussel¹⁷.

Van Kerrenbroeck vatte zijn taak ernstig op. Hij verhoorde verscheiden regenten en burgers en zond reeds begin mei een groot aantal attestaties naar de romp-Raad van State; maar deze gaf daarvan (volgens Van den Bergh door toedoen van Cadogan) niet de minste kennis aan de Conferentie. De advocaat-fiscaal klaagde bij Van den Bergh dat de twee leden van de Raad van State hem nooit enige instructie hadden willen geven¹⁸. Meer schot kwam er in de zaak toen op 19 juni de zes geschorste leden van de Raad van State, door het beleid van Van den Bergh, in hun ambt hersteld werden. Op 24 juli kwam de graaf van Erps (die tot de zwaardadel behoorde, maar ook een rechterlijke functie had in het Leenhof van Brabant) in de Conferentie rapporteren dat de Raad van State de gedelegeerde rechtbank had samengesteld, met de namen van de gekozenen erbij¹⁹. Het was dus voor elkaar, maar Van den Bergh en Renswoude, die nu het rijk alleen hadden, want Cadogan nam deel aan

(13) Verbaal, Leg. 919, nr. 752. Gedrukt: *Verbael*, blz. 5.

(14) Verbaal, Leg. 920, nr. 951.

(15) V. Kerrenbroeck aan Heinsius en Van der Dussen, 11 april 1709, uit Mechelen. A. H. 1457.

(16) Hierover: A. J. Veenendaal, „De verandering van de magistraat van Gent in mei 1709”, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, N.R. dl. XXI (1967) blz. 111-129.

(17) Notulen v.d. Conferentie van 17 april 1709. Verbaal, Leg. 919, nr. 802.

(18) V.d.Bergh aan Heinsius, 2 juni 1709. A.H. 1383.

(19) Notulen v.d. Conferentie van 24 juli 1709. Verbaal, Leg. 920, nr. 942.

de veldtocht, vonden het nodig de requisitie van 18 maart nog eens in te zenden, met de weinig vleierende toevoeging :

Comme nous venons d'apprendre que vous n'avez fait aucune attention convenable jusqu'à présent à la réquisition cy-dessus, signée par les ministres des Deux Puissances, et que l'affaire presse, étant de la dernière importance qu'elle soit exécutée, nous vous requérons, Messieurs, de donner l'exécution requise à cela sans dilay et sans aucune perte de tems²⁰.

De bedoeling van deze onnodige herhaling kan, dunkt me, geen andere geweest zijn dan om het ongenoegen te uiten dat de Hollandse gedeputeerden hadden over het gedrag van Gysperre en Van der Gote, die de zaak zo lang hadden laten slepen.

Op 31 juli kreeg de gedelegeerde rechtbank dan eindelijk zijn beslag. De Raad van State benoemde : uit de Grote Raad te Mechelen de president Jacques Stalins en de raadsheer Norbert van Voorspoel ; uit de Raad van Brabant de raadsheren Fierlants en Corselius ; uit de Raad van Vlaanderen de raadsheer Van der Varent ; de fiscaal Van Kerrenbroeck zou als openbare aanklager optreden. In hun commissie kregen zij de opdracht „de traiter l'affaire dans tout le secret possible". De commissie was getekend door Coxie, Gysperre, Ursel, Erps, Clairmont en Caverson (zelfs door Gysperre, niet door Van der Gote ; Arenberg, die tevens kolonel was van een regiment, was in het leger)²¹. De vijf rechters en de fiscaal waren allen rechtsgeleerden van bekwaamheid en goede reputatie. Een anoniem adviseur van lord Orrery, die in 1711 Cadogan opvolgde als Engels gevolmachtigde in de Conferentie, karakteriseert de drie heren uit de Grote Raad als volgt :

Mons^r. Stalins, président, natif de Gand, âgé de 70 ans, homme intègre et juge de bonne conscience, capable, mais prompt et emporté en ses sentiments et dispositions.

Mons^r. Kerrenbroeck, natif de Bruxelles, âgé d'environ 64 ans, conseiller le plus ancien, depuis 14 ans avocat fiscal du Roy, de tout son conseil à fond le plus intelligent et capable, homme modéré, de grande probité et intégrité et fortement incliné pour la maison d'Autriche.

Mons^r. Voorspoel, natif de Malines, âgé d'environ 70 ans, conseiller depuis 25 ans, homme qui n'est pas des plus entenduz ny éclairés, cependant fort opiniâtre à soutenir, cabaliste et factionnaire de génie et entièrement attaché au party du comte de Clairmont²².

Het gerucht van de instelling van de gedelegeerde rechtbank woei dadelijk over naar Vlaanderen. Men kreeg er kopieën in handen van de requisities van 18 maart en 29 juli. Op 14 augustus zag men de raadsheer Van der Varent uit Gent naar Mechelen vertrekken, waar de rechtbank op 18 augustus zijn eerste zitting hield. Er werden geheime bijeenkomsten belegd om de voortgang van de procedure te beletten. Het verzet ging niet uit van Gent, waar sinds 11 mei 1709 een goed Oostenrijks-

(20) 29 juli 1709. Verbaal, Leg. 920, nr. 949. Gedrukt : *Verhael*, blz. 7. Nève, *Gand sous l'occupation de Louis XIV*, blz. 348 v.

(21) Verbaal, Leg. 920, nr. 951.

(22) British Museum, Londen, Additional Manuscripts 37209.

gezinde magistraat zetelde, wel „het Hollands magistraat” genoemd, maar van Brugge en het Vrije van Brugge, waar de magistraten na het Franse avontuur, door de bescherming van Marlborough en Cadogan, onveranderd waren gebleven. Ook had men stellig in Brugge, meer dan in Gent, de overtuiging dat men onschuldig was aan de inneming van de stad op 6 juli 1708. In het college van Gedeputeerde Staten van Vlaanderen konden de leden Brugge en het Vrije het eerste en machtigste lid Gent overstemmen, en zo kwam het dat zij zich bij al hun acties tegen de delegatie steeds, maar niet geheel terecht, bedienden van de naam Gedeputeerden van de Staten van Vlaanderen.

Op 17 augustus richtten deze Gedeputeerden van de Staten van Vlaanderen uit hun vergadering te Gent een brief aan de Conferentie en een van ongeveer gelijke inhoud aan de Raad van State, waarin ze betoogden dat de delegatie van rechters altijd onbetwistbaar was geweest tegen de wetten, costumen en privileges van de provincie. Zij beriepen zich op verscheidene oude akten, maar vooral op het decreet van Filips IV van 17 maart 1659, waarbij elke delegatie van rechters verboden was, zonder evenwel het voorbehoud te vermelden van „enige niet te verontschuldigen omstandigheid”, dat ik hierboven uit Nény heb aangehaald. Zij verzochten de Conferentie en de Raad van State de delegatie in te trekken en de kennismening van de misdaden waarvan men enige personen uit de provincie beschuldigde, te laten aan de gewone rechters. Dat waren volgens hen voor die van Brugge en het Vrije in eerste instantie de magistraten van Brugge en het Vrije, en voor die van Gent de Raad van Vlaanderen²³.

Het enige lid van de Conferentie dat toen te Brussel aanwezig was, was Renswoude. Marlborough en Cadogan waren in het leger, dat juist de stad Doornik veroverd had en nu bezig was aan de belegering van de citadel; Van den Bergh was in Holland. Renswoude vond het een „scherpe brief” die hij ontvangen had; hij antwoordde kort, dat aangezien deze zaak behandeld was in de Raad van State, hij moest confereren met deze heren, alvorens op de inhoud van de brief te kunnen ingaan²⁴. Deze heren zeiden hem dat zij een dergelijke brief hadden ontvangen, dat zij het antwoord daarop al klaar hadden, dat hij gerust kon zijn en dat de zaak geen zwaarigheid zou hebben, als men ’t gedane maar wilde gestand doen en alles aan hen overlaten²⁵. Dat antwoord van „le Roi en son Conseil” (zo luidde het bovenschrijf van alle brieven en beschikkingen van de Raad van State) stond inderdaad op poten. Zij kenden ook heel wel het decreet van Filips IV uit 1659 en wisten dat het niet was nageleefd, zelfs niet in de zaak tegen de ontvanger-generaal Grimminck, waarvoor het was gevraagd, En al zou het decreet algemeen in acht zijn genomen, dan zou dat toch niet kunnen in het tegenwoordige geval

(23) Renswoude aan V.d. Bergh, 12 aug. 1709. Briefwisseling V.d. Bergh, Leg. 936. Verbaal, Leg. 920, nr. 968. *Verbael*, blz. 8-11, 63.

(24) 18 aug. 1709. *Verbael*, blz. 11.

(25) Renswoude aan V.d. Bergh, 22 aug. 1709. Briefwisseling V.d. Bergh, Leg. 936.

que nous n'avons aucun sujet de satisfaction de la conduite que ceux de nostre Conseil en Flandre, que vous réclamez pour juge ordinaire et compétent, ont tenu au tems de la surprise de la ville, ny depuis pendant que les ennemis ont occupé la ville de Gand, et qu'ils ne peuvent estre juges dans leur propre cause et des autres compris avec eux²⁶.

Maar de colleges van Brugge en het Vrije legden het hoofd niet zo gauw in de schoot. Ze probeerden nu eerst hun gelederen te versterken door ook Gent in hun acties te betrekken. Ze zonden daartoe een afvaardiging naar Gent, bestaande uit twee schepenen van Brugge (Roeland de Grassi en Philips Charles de Corte), een pensionaris van Brugge (Jan George Tacquet), twee schepenen van het Vrije (Pieter de la Villette en Ignatius de Blende) en een pensionaris van het Vrije (Jan Chrysostomus Cordonnier). Op 28 augustus, 's morgens, werd deze deputatie ontvangen op het stadhuis van Gent in de college-kamer van schepenen van de Keure. Het college werd voorgezeten door Guillaume Dominique de Courteville, heer van Oudenhove, die de graaf van Hasselt († 3 juli 1709) als voorschepen was opgevolgd. De pensionaris Tacquet voerde het woord, be-toogde dat de gedelegeerde rechtbank in strijd was met de wetten enz. van Vlaanderen en verzocht de magistraat van Gent, zich bij Brugge en het Vrije te voegen om met alle middelen te trachten de vernietiging van die rechtbank te verkrijgen. Tevens verzocht hij dat de premier van Gent, als president van de Staten van Vlaanderen, de zaak in die vergadering in bespreking zou brengen. De deputatie ging daarop in een ander vertrek om de schepenen gelegenheid te geven te beraadslagen. Door de secretaris Fredericks teruggebracht in de college-kamer, kregen de heren bij monde van de pensionaris Thijsebaert, uit naam van het college van Gent, te horen „dat het alsnog te prematuer was daerop te resolveren”. Met dit halfslachtig antwoord, dat in feite toch neerkwam op een weigering, konden zij vertrekken.

Ze kunnen nog net meegemaakt hebben, dat op de middag van diezelfde dag, op bevel van de gedelegeerde rechters, twee knechts van de heer van Lichtervelde²⁷ in de straten van Gent gearresteerd, naar het Kasteel van Gent gebracht en de volgende dag naar Mechelen gevoerd werden, buiten de provincie.

Nog een poging deden Brugge en het Vrije in de vergadering van Ge-deputeerde Staten, de permanente commissie uit de Staten van Vlaanderen, die gevormd werden door de Geestelijken en (drie) Leden van Vlaanderen. Elk van die vier groepen had zijn gecommitteerden in de Gedeputeerde Staten. Die van Brugge en het Vrije oefenden nu sterke aandrang uit op Courteville, die de vergadering presideerde, om de zaak van de gedelegeerde rechters in deliberatie te leggen maar deze, zich beroepend op het ontwijkend antwoord van de magistraat van Gent, weigerde dit te doen.

(26) 23 aug. 1709. Verbaal, Leg. 920, nr. 971. Gedrukt: *Verbael*, blz. 12.

(27) Hier moet bedoeld zijn Gilles François van Lichtervelde, heer van Vrijlande, 3e schepen van de Keure in de magistraat van Gent die door Bergeyck samengesteld en op 22 oktober 1708 geïnstalleerd was, tijdens de Franse bezetting. *Memorieboek der stad Ghent*, dl. III (Gent 1854) blz. 319 v. Niet te verwarren met Louis d'Haveskercke, baron van Lichtervelde, burgemeester van het Vrije van Brugge, die later ter sprake zal komen.

Wel kregen zij nu de geestelijkheid mee, d.w.z. die van Brugge ; die van Gent volgde de magistraat ²⁸.

De colleges van Brugge en het Vrije, waarbij zich thans ook de geestelijkheid van Brugge aansloot, besloten nu tot een gewichtige stap : een rechtstreeks beroep op de opperbevelhebber van de Geallieerde troepen, tevens eerste gevolmachtigde van Engeland in het condominium, de hertog van Marlborough. Een zware deputatie van elf leden begaf zich daartoe naar het leger. Aan de zes heren die op 28 augustus in Gent waren geweest, werden nog toegevoegd : de baron d'Onghnes, deken van St. Donaas, namens de geestelijkheid, Charles de Villegas, schepen van Brugge, F.H. Duchambge, pensionaris van Brugge, de vicomte de Nieuport en Louis d'Haveskercke baron van Lichtervelde, beiden burgemeester van het Vrije. Ze moeten in het leger aangekomen zijn één of twee dagen na de bloedige slag bij Malplaquet (11 september 1709), die wel geëindigd was in een Geallieerde overwinning, maar ten koste van enorme verliezen, vooral van de Hollandse infanterie. Mylord Duc ontving hen welwillend in het kamp van Belian, ten zuiden van Mons. In het rekest dat ze hem op 13 september aanboden en waarin ze weer pretendeerden te spreken uit naam van de gehele provincie Vlaanderen, verzochten ze hem de kamer van gedelegeerde rechters te doen opheffen, het onderzoek te laten aan de gewone en competente rechter en de premier van Gent te bevelen de zaak in deliberatie te leggen in de Staten van Vlaanderen. Onder hun argumenten was er thans één dat Marlborough bijzonder moet hebben aangesproken, nl. art. 12 van de capitulatie van Brugge van 3 juni 1706, herhaald op 7 januari 1709, waarbij hij en de Gedeputeerden van de Staten-Generaal beloofd hadden alle commissies van gedelegeerde rechters te herroepen ²⁹.

Marlborough, die vroeger de mond vol gehad had over het „verraad” van Gent, die goedgevonden had dat Cadogan de requisitie van 18 maart tot instelling van de gedelegeerde rechtbank mede ondertekende, maar die zich verder met de zaak weinig had ingelaten (hij had wel andere dingen aan het hoofd) bezweek voor het eerste vleugje oppositie, dat hij wellicht voor een opkomende storm hield. We behoeven hierbij niet dadelijk aan onedele motieven te denken, hoewel er boze tongen genoeg waren die beweerden dat er in deze hele affaire overvloedig met smeergelden is gewerkt. Iedere generaal die in een zware oorlog gewikkeld is, wenst in het achterland vóór alles rust, geen beroering, laat staan oproer. Bovendien achtte hij zich gebonden aan de beloften die hij samen met de Gedeputeerden te velde aan Gent en Brugge gedaan had. Hij meende dat zijn eer en reputatie op het spel stonden. Maar hij was nu eenmaal geen gouverneur-generaal van de Spaanse Nederlanden (ofschoon hij het patent daarvoor in zijn zak had) en kon niet handelen zonder de partner in het condominium, de Staten-Generaal, erbij te betrekken. Hij verwees dus de Brugse deputatie naar Den Haag en gaf ze een brief mee waarin hij schreef ervan overtuigd te zijn dat Hare Hoog Mogenden, evenmin als

(28) *Verbael*, blz. 13 v., 117-119

(29) *Verbael*, blz. 14-17.

hij zelf, aanvankelijk hadden geloofd dat de commissie aan de gedelegeerde rechters van een dergelijke consequentie zou zijn. Hij vroeg hun, toch te overwegen van hoe groot belang het was de privileges van het land te handhaven, waarbij hij te meer betrokken was daar hij de hand gehad had in alle capitulaties die sinds de slag bij Ramillies waren gesloten. En hij verzocht hun een zodanige resolutie te nemen die geschikt was om een zo groot kwaad te voorkomen en de rust in de provincie te herstellen, zonder de loop der justitie te stremmen. Hij bleef overigens van mening

qu'on ne peut poursuivre avec trop de rigueur ceux qu'on soupçonne d'avoir tramé ou prêté les mains à la surprise de ces deux villes, pourvu que ce soit d'une manière conforme à la justice et à leurs privilèges³⁰.

De Brugse heren gingen nu naar Brussel, met een aanbevelingsbrief van Marlborough voor Renswoude, die daar nog steeds alleen de zaken waarnam. Op 17 september werd hem deze brief (waarbij ingesloten kopie van Marlborough's brief aan de Staten-Generaal) door de deputatie overhandigd, tegelijk met alweer een nieuw rekest, waarin ze hem vroegen de premier van Gent te gebieden de zaak te plaatsen op de agenda van de Staten van Vlaanderen, alle vergaderingen en procedures van de jointe te schorsen totdat de Staten-Generaal een besluit zouden genomen hebben op de brief van Marlborough, en te bevelen dat de twee gedetineerde personen uit Mechelen zouden overgebracht worden naar gevangenissonder de jurisdictie van hun competente rechters³¹.

Renswoude begreep onmiddellijk dat de zaak door de machtige steun van Marlborough aan de oppositie een ander aanzien had gekregen. Hij was „wat verlegen” met het geval, kon natuurlijk moeilijk in zijn eentje de procedures van de gedelegeerde rechtbank schorsen en wist niet anders te doen dan advies aan de Raad van State te vragen en het ontvangen verzoekschrift zonder commentaar naar Den Haag te zenden³².

Zijn collega Van den Bergh was heel wat feller in zijn reactie. Hij was nog steeds in Holland, maar was ook daar op de hoogte gebleven van wat er in de Spaanse Nederlanden omging. Hij wist dat er gedeputeerden uit Vlaanderen in het leger waren geweest en dat Marlborough hen niet alleen goed ontvangen, maar ook met brieven van voorschrijven aan de Staten-Generaal voorzien had. Hij schreef aan Renswoude :

Indien dese quaedaerdige karels ingang konden vinden om den Raad van State hierover te doen censureren, soo reecken ik dat men ons in 't laatste ook wel aentarnen soude; sulks indien men niet wil degouteren al wat eerlijk is en genegen voor de gemeene saek, soo dienen wij sulken stouten en onbeschaemden handel tegen te gaen en te seggen waer het op staat³³.

(30) Uit het kamp van Belian, 14 sept. 1709. G. Murray, ed., *The letters and dispatches of John Churchill, first duke of Marlborough*, dl. IV (London 1845) blz. 598 v. *Verhael*, blz. 18 v.

(31) Murray, *The letters and dispatches of Marlborough IV*, 599. *Verhael*, blz. 19-23.

(32) Renswoude aan de St.-Gen., 22 sept. 1709. *Verbaal*, Leg. 920, nr. 1001. Renswoude aan V.d. Bergh, 23 sept. 1709. Briefwisseling V.d. Bergh, Leg. 936.

(33) Uit Leiden, 20 sept. 1709. Briefwisseling V.d. Bergh, Leg. 936.

Op 20 september waren de elf afgevaardigden te Brugge terug, waar ze verslag uitbrachten aan hun principalen, en reeds de volgende dag beoemden dezen uit hun midden vier leden om naar Den Haag te gaan, nl. de deken d'Ongnyes, de pensionaris van Brugge F.H. Duchambge en twee burgemeesters van het Vrije van Brugge, de vicomte de Nieuport en Louis d'Haveskercke baron van Lichtervelde. Met de brief van Marlborough in hun zak begaven deze vier zich naar Den Haag, waar ze begin oktober arriveerden. Het ontbrak in Vlaanderen niet aan gediensstige geesten om de raadpensionaris en Van den Bergh in te lichten over wat hun te wachten stond. Een anoniem correspondent van Heinsius riep wraak over de grote kosten waarop al die deputaties de provincie te staan kwamen, de corruptie, de voortdurende dieverijen en ongerechtigheden in Vlaanderen.

Sij exclameren op hun privilegiën ende ten tijde dat wij onder de Franschen waeren, hebben sij niet anders gesocht als onse privilegiën van alle canten onder den voet te helpen.

De heer d'Ongnyes, deken van de cathedrale kerk van St. Donaas, zou op 21 september op een vergadering met de kapittels van de collegiale kerken in Brugge gezegd hebben, dat de geestelijken zich moesten voegen bij de magistraten van Brugge en het Vrije om het onderzoek van de gedelegeerde rechters te beletten; „anders dat de kercken van Vlaanderen door d'Hollanders sullen genomen worden ende gemaekt tot stallen”³⁴.

Meulemeester, grondig bekend met personen en toestanden in Vlaanderen en nog vol wrok tegen de heren die zijn Reglement rakende de directie van de subsidiën van Vlaanderen van 6 oktober 1706 hadden laten stranden, deed voor Heinsius een boekje open over de personages met wie hij te maken zou krijgen. De vicomte de Nieuport was in 1707 door de Conferentie als burgemeester aangesteld om zijn probiteit, maar de ervaring had geleerd dat hij „te flauw en slap” was. De burgemeester Haveskercke was een neef van de Franse maarschalk Boufflers, had zich tot de slag bij Ramillies altijd op die verwantschap beroemd; hij was in 1695 tijdens de Negenjarige oorlog verdacht geweest van verraderlijke verstandhouding met Boufflers, had daarvoor enige tijd in hechtenis gezeten in de herberg „De gulden appel” in Gent. In 1706 was hij door de Staatse gedeputeerden uit de regering gesteld, maar in 1707 door toedoen van Renswoude, op recommandatie van de Utrechtse regent de heer van Wellant (van wie Haveskercke ook zei „cosijn” te wezen) opnieuw aangesteld. De deken d'Ongnyes was kapelaan geweest van de keurvorst van Beieren; zijn knechts droegen nog lang na de slag bij Ramillies de kleuren van de keurvorst en zijn sergeanten of dienaars in het dorp Ronse in het land van Aalst droegen die kleuren nog steeds.

En diergelijcke slagh van volk commen sigh te opposeren ieghens het anstellen van de voornomde rechters, daer dit lant altijts gedelegeerde iudicaturen heeft ghestaen, volgens veel exempelen die men daarvan heeft en te meer in dit gheval moeten wercken, omdat de geheele Raedt van Vlaen-

(34) Ongedateerd, maar blijkens de inhoud van eind september 1709. A.H. 1457.

deren voor suspect te houden is, behaudens de raedtsheeren Van der Varent en Du Bois, die alleen en ter exclusie van d'andere advijs aen de Raedt van State hebben gegheven van de voors^o. surprisen en ghevraeght of sij hun uyt Ghent soude retireren ³⁵.

En J.A. de Cabilliau de Trisponseau, 3e schepen van de Keure in de „welgezinde” magistraat van Gent, waarschuwde Van den Bergh, dat de afgevaardigden van Brugge en het Vrije hun deputatie in Den Haag weer lieten doorgaan voor provinciaal, hoewel het eerste en voornaamste lid van de provincie, Gent, er geen deel aan had ³⁶.

Op 3 oktober overhandigde de Brugse deputatie de brief van Marlborough (van 14 september) aan de Staten-Generaal en diende tegelijk twee rekesten in, één namens de Geestelijken en Leden van Vlaanderen en één namens de wereldlijke Leden van Vlaanderen, beide in het Nederlands. In het eerste stelden ze de bekende eisen: opheffing van de kamer van gedelegeerde rechters en berechting van de beschuldigde personen door hun natuurlijke rechter. Maar aan het eind van het lange stuk verklaarden ze ronduit „dat niet geloofbaer is, dat iemand hantdadig soude geweest sijn in de surprise van de vorseide steden van Gent en Brugge”.

In het tweede, zeer korte rekest, waarvan de geestelijkheid zich blijkbaar distantieerde en dat niet ondertekend was door d'Ongnyes, vroegen de gedeputeerden van de wereldlijke Leden, maar niettemin weer uit de naam van de gehele provincie, niets minder dan dat na de opheffing van de kamer van gedelegeerde rechters de aanbrenghers en de verhoorde getuigen in hechtenis zouden genomen worden om vervolgens voor hun competente rechters met de beschuldigde personen geconfronteerd, en in geval van valse beschuldiging gestraft te worden. De Staten-Generaal stelden, volgens hun gewone werkwijze, de zaak in handen van de commissie tot de buitenlandse zaken onder leiding van de heer van Broeckhuysen ³⁷. Deze commissie moest zich worstelen door een stapel papieren, die als bewijsstukken bij de twee rekesten waren gevoegd: een akte van aartshertog Maximiliaan uit 1494; een kort begrip van de omstandigheden bij het overweldigen van Brugge in juli 1708; een verslag van de conduite van de magistraat van Gent van 26 juni tot 5 juli 1708; en een verhaal hoe de surprise van Gent op 5 juli 1708 was geschied ³⁸.

Van den Bergh, nog altijd in Holland, waar hij opgehouden werd door ziekte van zijn vrouw en zijn kinderen, begon zich al zorgen te maken. Maar Renswoude in Brussel stelde hem gerust. De heren van het gouvernement hadden hem verzekerd dat „t creëren van gedelegeerde regters niet aanliep tegens haare wetten en privilegiën”. Hij sprak een gerucht tegen dat de Collatie te Gent misnoegd zou zijn over het aanstellen van de bijzondere rechtbank; integendeel, er was door de Collatie juist een

(35) Uit Gent, 29 sept. en 1 dec. 1709. A.H. 1457.

(36) Uit Gent, 2 okt. 1709. H. van Houtte, „La correspondance de Johan van den Bergh”, in *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, dl. XCII (1928) blz. 436.

(37) *Verhael*, blz. 24-29, 33.

(38) *Verhael*, blz. 29-48. Gedeeltelijk ook in *Verbaal*, Leg. 920, nr. 1018.

subsidie toegestaan van f 800.000 ³⁹.

Zij konden inderdaad (voorlopig) gerust zijn. Want op 12 oktober besloten de Staten-Generaal op het rapport van de commissie Broeckhuysen (ongetwijfeld tot diepe teleurstelling van de Bruggelingen) alle stukken te zenden naar hun gedeputeerden te Brussel, om het advies van de Raad van State daarop in te nemen en dat met hun eigen consideratiën naar Den Haag te sturen. Op de brief van Marlborough van 14 september gaven ze geen antwoord ⁴⁰. Renswoude ontving deze resolutie op 17 oktober. Hij maakte geen haast met de uitvoering, maar wachtte op de komst van zijn collega Van den Bergh, die nu heette onderweg naar Brussel te zijn.

Maar nu namen de zaken in Vlaanderen plotseling een dramatische wending. Op 18 oktober werden op bevel van de gedelegeerde rechters in hechtenis genomen de heren Rijn van Rammelaer, de baron van Pottelsberghe, Pottelsberghe van Herleghem, de secretaris Fredericks en nog enige burgers van Gent, wier namen ik niet vermeld vond ⁴¹. Maximiliaan Antonie Rijn, heer van Rammelaer, was enige malen voorschepen van Gent geweest. Op de dag van de overrompeling was hij waarnemend hoogbaljuw, in de plaats van de minderjarige zoon van F.H. della Faille. In de gazetten van dat jaar werd hij openlijk als verrader gebrandmerkt ⁴². Antonie baron van Pottelsberghe, heer van Boulanchy, was op 5 juli 1708 tweede schepen van de Keure en had op dat kritieke uur de leiding van de magistraat, daar de voorschepen, de graaf van Hasselt, toen ziek was. Tegen hem pleitte dat hij op 22 oktober 1708 uit handen van Bergeyck de post van voorschepen had aangenomen en zo was gaan behoren tot de beruchte, zeer Fransgezinde „gens de confiance”. Hij is een typisch voorbeeld van de tragische verscheurdheid in de harten van veel Zuid-Nederlanders, die heen en weer geslingerd werden tussen twee loyaliteiten. Een zoon van hem diende in het leger van Filips V in Spanje. Artus Hyacinthe van Pottelsberghe, heer van Herleghem, was tweede schepen van Gedéle geweest in de magistraat van 22 oktober 1708, dus ook een van de „gens de confiance”. Hij zal wel na verwant geweest zijn aan de andere Pottelsberghe. Het verschijnsel der familieregering tierde in Vlaanderen al even welig als in Holland, met dit verschil dat veel van de Vlaamse stadsregenten adellijke titels hadden, overigens zeer recente, in de 17e eeuw verkregen van de Spaanse koningen. Philippe Fredericks was een van de secretarissen van Gent; hij gold bij de andere partij als zeer Fransgezind. Hij was, als vast ambtenaar, de enige van de vier die op de dag van zijn arrestatie nog in functie was ⁴³.

De gevangenen werden naar Mechelen overgebracht en ondergingen daar de strenge behandeling die in Zuid en Noord werd toegepast bij verdenking van hoogverraad. De baron van Pottelsberghe bv. werd naar eigen getuigenis op 18 oktober te Dendermonde in arrest genomen en

(39) Renswoude aan V.d. Bergh, 7 en 10 okt. 1709. Briefwisseling V.d. Bergh, Leg. 936.

(40) Verbaal, Leg. 920, nr. 1018. *Verbaal*, blz. 49.

(41) *Verbaal*, blz. 50.

(42) Bv. *Europische Mercurius* 1708, 2e stuk, blz. 13.

(43) Veel van deze gegevens uit *Memorieboek der stad Ghent*, dl. III.

opgesloten in een smerige gevangenis, waarin hij een maand later werd ondervraagd op meer dan 100 artikelen. Hij kreeg geen raadsman, geen papier, geen inkt, en werd voortdurend in 't oog gehouden door twee soldaten van de rode roede (la verge rouge) ⁴⁴.

De gevangenneming van zo aanzienlijke en zo aristocratische heren sloeg in als een donderslag. Renswoude hoorde het te Brussel en geschrokken meldde hij het onmiddellijk aan Marlborough, die het ook al van andere zijde vernomen had. De man die Renswoude's brief (van 20 oktober) naar het leger overbracht, was M.J. de Lalaing, vicomte d'Audenarde, graaf van Tildonck, voor de stand der edelen lid van de Staten van Brabant. Marlborough had zich geen aangenamer boodschapper kunnen wensen. De campagne was juist geëindigd met de capitulatie van Mons (20 oktober 1709); het leger maakte aanstalten om naar de winterkwartieren te marcheren. In welke geest de Brabantse edelman met Marlborough gesproken heeft, kunnen we gemakkelijk bevroeden als we weten dat hij onder de juist gearresteerde personen verwanten had; één van hen (Rijm?) was zijn oom. Zijn vader werd ervan verdacht dat hij zijn kasteel bij Aalst had laten gebruiken om te smeden de conspiratie die leidde tot de overrompeling van Gent ⁴⁵.

Marlborough schreef Renswoude onmiddellijk terug en hij gaf zijn brief mee aan Cadogan, pas hersteld van een wonde aan de hals, die hij bij het beleg van Bergen had opgelopen. Hij vreesde dat de „daden van geweld” van de gedelegeerde rechters een zeer slecht effect zouden hebben; gelukkig was er al een garnizoen onderweg naar Gent om daar de orde te bewaren. Hij was van mening dat Renswoude en Cadogan „ces messieurs” moesten bevelen elke verdere procedure tot nader order op te schorten. Zelfs leek het hem toe dat de personen die zich in hechtenis bevonden, in vrijheid zouden kunnen gesteld worden, op voorwaarde dat zij cautie gaven om voor hun rechter te verschijnen ⁴⁶. Renswoude was ook bang voor „commotie”, die „van een opstand soude connen werden gevolgd na mij berigt werd”. Maar hij verklaarde aan Cadogan niet gelast te zijn om hieromtrent enig uitstel te geven ⁴⁷.

Feller nog dan tegen Renswoude uitte Marlborough zich tegenover Heinsius, in een brief die de toevoeging droeg: „This is only for your self” De „commission of Inquisition at Gand” handelde „in a most arbitrary way”. Niet alleen de „heren”, maar ook het gewone volk waren zo gealarmeerd, dat het ergste te vrezen was indien het zomer (en dus de stad zonder garnizoen) was. Hij toonde zich geraakt dat de Staten het niet dienstig gevonden hadden, hem enig antwoord te geven op zijn brief

(44) Verzoekschrift van Pottelsberghe aan de Conferentie uit 1710. Briefwisseling V.d. Bergh, Leg. 935. Zie ook V. Houtte, „La correspondance de J.v.d.Bergh”, blz. 425.

(45) V.d. Bergh aan Heinsius, 14 nov. 1712. A.H. 1680. V.d. Bergh schrijft dit 3 jaar later, toen de zaak zijn actualiteit verloren had. Maar we mogen aannemen dat hij zijn informatie uit de eerste hand had, b.v. van een van de gedelegeerde rechters.

(46) Uit het kamp van Havré, 21 okt. 1709. Murray, *The letters and disp. of Marl.* IV, 633.

(47) Renswoude aan de St.-Gen. 22 okt. 1709. Verbaal, Leg. 920, nr. 1019.

van 14 september, die door de Brugse gedeputeerden was overhandigd. En zijn woede ontlaatte zich op het hoofd van zijn sterkste tegenspeler in het condominium, Johan van den Bergh, die in deze zaak toch niets anders gedaan had dan consequent de lijn volgen die in het begin van het jaar gemeenschappelijk was vastgesteld.

I think I am bound in conscience to tell you that in a very little time the weak government of M. de Vandenberg will cause the same effect as that of the Duke d'Albe, tho' the characters of the men are very different ⁴⁸.

Heinsius, die al maanden lang sterk in beslag genomen was door onderhandelingen, eerst met Frankrijk over vrede, daarna met Engeland over een traktaat van successie en barrière (getekend 29 oktober 1709) antwoordde als gewoonlijk sussend, maar zonder zich bloot te geven :

Je ne suis pas bien informé de ce qui s'est passé en Flandre et à Bruxelles, mais je voye avec regret que vous y avés du chagrin. C'est pourquoy je serai bien aise de l'approfondir et de concerter avec Votre Altesse les moyens dont on se devra servir pour porter le tout à une bonne fin ⁴⁹.

Op 28 oktober was Cadogan in het kamp van Havré terug en kon aan Marlborough vertellen wat Renswoude op zijn brief gedaan (of liever : niet gedaan) had. Marlborough was hoogst verbaasd van Cadogan te horen,

que ces Messieurs (*de gedelegeerde rechters*) ont un plein pouvoir et autorité dans leur commission du Conseil d'Etat de poursuivre ceux qu'ils jugeront coupables, et de faire leur procès jusques à vidange, qui est un terme, à ce qu'on me dit, usité du temps du Duc d'Albe, selon lequel ils ont pouvoir de les condamner ou absoudre sans que personne en puisse prendre connaissance ; qui est un procédé auquel je ne puis aucunement donner les mains, ce que je vous prie de faire entendre à ces Messieurs, et de voir comment on pourra arrêter ces procédures ⁵⁰.

In dezelfde brief informeerde Marlborough Renswoude van uitlatingen die de raadsheer Van der Varent (een van de gedelegeerde rechters) in het openbaar zou gedaan hebben en die van zeer kwaad gevolg zouden kunnen zijn voor de nauwe verbondenheid tussen Engeland en de Republiek. Van der Varent zou in de Raad van Vlaanderen verklaard hebben dat men in Holland werkte tegen het gevoelen van de (Brusselse) Raad van State ; dat de Raad van Vlaanderen niet wist welk een storm hem boven het hoofd hing ; dat men de Engelsen helemaal buiten de zaken van de Spaanse Nederlanden wilde stellen ; en zelfs dat de koningin van Groot-Brittannië erin had toegestemd dat men Vlaanderen zijn wetten en privileges zou ontnemen.

Indien Van der Varent inderdaad dergelijke uitlatingen zou gedaan hebben (en Marlborough verzekerde in een latere brief dat ze hem be-

(48) Uit het kamp van Havré, 22 okt. 1709. V. 't Hoff, *The correspondence of Marl. and Heinsius*, blz. 471.

(49) 26 okt. 1709. V. 't Hoff, blz. 472.

(50) Marlborough aan Renswoude, uit het kamp van Havré, 28 okt. 1709. Murray IV, 639 v.

vestigd waren⁵¹⁾ dan moeten ze wel als zeer onvoorzichtig gekenmerkt worden. Het was wel waar dat de Hollanders de president van de Raad van Vlaanderen, Antonie Sersanders de Luna, benoemd tijdens het bewind van Filips V en algemeen bekend staande als groot vriend van de keurvorst van Beieren, hadden willen afzetten, maar Marlborough had vlakaf geweigerd daaraan mee te werken⁵²⁾. Het was ook welbekend dat de Hollanders te Brussel liever het rijk alleen zouden gehad hebben, maar het was bij de bestaande politieke constellatie eenvoudig ondenkbaar dat de Engelsens hun aandeel in het condominium zouden opgeven. En de laatste bewering van Van der Varent lijkt me een puur verzinsel, misschien ingegeven door uit Engeland overwaaiende geruchten over de tanende invloed van Marlborough bij de Koningin.

Marlborough vertrok op 28 oktober uit het leger en vertoefde, op doorreis naar Den Haag, enkele dagen te Brussel, waar inmiddels ook Van den Bergh was aangekomen. Openlijk toonden hij en Cadogan daar hun sympathie voor de gevangenen uit Gent. President Sersanders kwam over uit Gent, logeerde ten huize van Cadogan, „als in een asylum”, en liep alom door de stad met gedrukte memoriën om de Raad van State hatelijk te maken. Indien de delegatie niet ingetrokken werd, dreigde hij, zouden enige afgevaardigden uit Vlaanderen, met permissie van Marlborough, naar Engeland gaan, om daar hun beklag te doen. Cadogan gaf voor dat men in Vlaanderen en speciaal in Gent opschudding en tumulten kon verwachten, en de achterdochtige Van den Bergh verdacht hem ervan dat hij daartoe zelf wel eens kwaadwillige mensen kon aanzetten, met belofte dat zij van het garnizoen, dat van zijn orders alleen afhing, niets kwaads zouden hebben te verwachten. Cadogan was nl. zo juist, met voorbijgang van de generaals Lumley en Wood die ouder in rang waren, benoemd tot commandant van alle Engelse troepen in de Nederlanden gedurende de aanstaande winter⁵³⁾.

Marlborough kwam op zondagmorgen 3 november in Den Haag aan. Hij werd dadelijk aangeklampt door de vier Brugse heren, die nu al meer dan een maand in Den Haag waren, wachtend op het door de Staten-Generaal gevraagde advies uit Brussel. Zij verzochten hem dit advies niet af te wachten, maar de zaak nu dadelijk met de Staten-Generaal af te doen⁵⁴⁾. Marlborough wilde wel, maar de Staten-Generaal liepen minder hard van stapel. Die wensten in elk geval eerst het advies uit Brussel te kennen, dat dan eindelijk binnenkwam, gedateerd 6 november, tezamen met een brief van de Staatse gedeputeerden van 8 november⁵⁵⁾.

De Raad van State hield, zoals we nog nader zullen zien, voet bij stuk, en Van den Bergh en Renswoude sloten zich geheel bij zijn opvatting aan. Zij konden niet zien dat het aanstellen van gedelegeerde rechters in een zaak als deze strijdig zou zijn met de wetten en privilegiën van Vlaanderen, noch dat men de zaak zou kunnen verwijzen naar de Raad

(51) Murray IV, 652.

(52) Veenendaal, *Het Eng.-Ned. condominium*, blz. 263 en 275.

(53) V.d.Bergh aan Heinsius, uit Brussel, 7 nov. 1709. A.H. 1383.

(54) 5 nov. 1709. *Verhael*, blz. 50 v.

(55) Verbaal, Leg. 920, nr. 1037.

van Vlaanderen. Maar aangezien deze zaak zeer belangrijk en delicaat geworden was door het gevangen nemen van regenten van de eerste families, die overal geparenteerd waren en wier eer en reputatie, zo al niet hun leven, op het spel stond, en dat het getal van de gedelegeerde rechters zo klein was, bestaande alleen uit vijf heren, hoewel raadsheren van veel bekwaamheid en zeer goede reputatie, meenden zij dat het getal met enige raadsheren diende te worden uitgebreid.

Dit was het officiële advies. Maar in de reeds eerder geciteerde particuliere brief aan Heinsius opperde Van den Bergh nog voorzichtig een andere mogelijkheid. Indien Marlborough en Cadogan zich in geen manier naar de redelijkheid voegen wilden, zou men kunnen besluiten een algemene amnestie te geven. In geen geval mocht volgens hem te kort worden gedaan aan het respect voor de Raad van State in een zaak waarin deze zich de haat van zijn eigen landgenoten op de hals gehaald had⁵⁶.

De Brugse afgevaardigden kregen de gelegenheid te antwoorden op de memorie van de Raad van State van 6 november. Zij zullen hierbij stellig geassisteerd zijn door de president van de Raad van Vlaanderen Sersanders, die inmiddels ook naar Den Haag gekomen was. Het resultaat was een stuk vijf maal zo lang als dat van de Raad van State, en dat op 22 november aan de Staten-Generaal werd aangeboden, ondertekend door d'Ongnyes, Duchambge, Nieuport en Haveskercke. Beide partijen werkten nu meer met historische dan met juridische argumenten en wederzijdse verwijten in de persoonlijke sfeer ontbraken niet. Het *Verbael van den burgerlyken oproer* drukt de twee documenten naast elkaar af (blz. 52 tot 69) en in navolging daarvan doe ik hetzelfde, maar dan in samenvatting. Mijn eigen opmerkingen plaats ik tussen haakjes.

Memorie van de Raad van State van 6 nov. 1709

1. De Raad van State heeft de gedelegeerde rechters benoemd op de herhaalde requisitie van de gedeputeerden der Twee Mogendheden.

2. De Leden van Vlaanderen in het kwartier van Brugge, die samen met de president van de Raad

Antwoord van de Brugse gedeputeerden van 22 nov. 1709

1. Het is waar dat de ministers der Twee Mogendheden verzocht hebben gedelegeerde rechters te benoemen, maar met het voorbehoud : „sans porter aucune atteinte aux lois, coutumes et privilèges des Païs-Bas”. Gedelegeerde rechters zijn in de Nederlanden altijd verafschuwd. Zij worden nooit ingesteld om vrij te spreken, maar om te veroordelen ; men kiest ze altijd zo dat men van te voren verzekerd is dat zij de misdaad zullen vinden waar hij niet is.

2. De gedeputeerden van de geestelijken en de leden van Brugge en het Vrije hebben de zaak ge-

van Vlaanderen de drijvers zijn in deze zaak en die zich bedienen van de naam van de gehele provincie, zonder de toestemming van het eerste lid van de provincie, de stad Gent met haar onderhorigheden, hebben Ons geen enkele titel of privilege kunnen overleggen strijdig met deze delegatie.

bracht in de vergadering van de Gedeputeerde Staten van Vlaanderen. Maar de voorschepen van Gent Courteville, die deze vergadering presideerde en van wie men beweert dat hij en enige anderen van de magistraat van Gent verplichtingen hebben tegenover Meulemeester, die deze magistraat heeft geformeerd, wilde de zaak niet in bespreking brengen. Het gevaar ziende waarin de provincie zich bevond door de blinde toegeeflijkheid of de slecht gefundeerde vrees van Courteville, hebben de geestelijken en de colleges van Brugge en het Vrije toen besloten, de wetten en privileges van het land niet bloot te stellen aan de gril van een enkel man, die wellicht was omgekocht (gagné) ten nadele van zijn vaderland. De gedeputeerden hadden gelijk zich te bedienen van de naam van de hele provincie, aangezien in een provincie waar de zaken beslist worden bij meerderheid van stemmen, er drie stemmen vóór waren tegen één die noch vóór noch tegen was. Bovendien was het niet zo dat het gehele kwartier van Gent zich onthouden had. Enkele kastelenijen van dit kwartier hadden bij het toestaan van het laatste subsidie de opheffing van de gedelegeerde rechtbank gevraagd. Dus kan men zeggen dat de gehele provincie belang stelt in deze zaak. (In deze passage staan een paar heel lelijke dingen over Courteville. Het is waar dat deze Meulemeesters sympathie had wegens zijn rechtschapenheid, maar dat hij verplichtingen had jegens Meulemeester en zelfs zou zijn omgekocht (gagné) zijn grove verdachtmakingen. Hetzelfde geldt van de bewering als zou Meulemeester de

3. De president van de Raad van Vlaanderen, op 5 november in Onze vergadering toegelaten, heeft Ons alleen aangeboden ongewaarmerkte akten of stukken die niet ter zake deden, behalve de akte van Filips IV van 17 maart 1659, waarbij Z.M. alle delegaties van rechters heeft afgeschaft, „ne soit que par advis des Conseils d'Etat et Privé, et pour quelque circonstance inexcusable, il soit nécessaire d'en user autrement”.

4. Deze reserve is in dit geval van toepassing, aangezien de Raad van Vlaanderen gedurende de 6 maanden van de bezetting van de stad door de vijand, in plaats van Ons de verschuldigde onderwerping te tonen en te vragen waarheen zij zich zouden kunnen terugtrekken, geen enkel bericht heeft gegeven aan het gouvernement. Hierop kan men het vermoeden gronden, dat de genoemde Raad of het merendeel der leden ervan ingenomen was met die bezetting en wellicht zelf betrokken bij de overrompeling.

Gentse magistraat van 11 mei 1709 hebben samengesteld. Deze was tot stand gekomen in overleg tussen de graaf van Hasselt en de Hollandse Gedeputeerden; de invloed van Meulemeester erop was gering geweest) ⁵⁷.

3. De Raad van State grondt zich op het voorbehoud uit het decreet van 17 maart 1659, maar zwijgt over alle andere beschikkingen van de vorsten, die onbetwistbaar gedelegeerde rechters uitsluiten. En al zou de clausule van voorbehoud nog van kracht zijn, waar is dan de onvergefelijke omstandigheid waardoor men anders moet handelen? Die zou er alleen zijn bij een conflict van jurisdicties, en dat is hier niet het geval.

4. De Raad van Vlaanderen kon geen schriftelijk bericht naar Brussel zenden, zonder het leven en de bezittingen van de leden in gevaar te stellen, want zij waren geheel in de macht van de Franse commandant. Maar zij hadden reeds 3 of 4 dagen na de overrompeling een aantal regeringspersonen te Brussel mondeling verwittigd en van hun loyaliteit getuigd. Twee Brusselaars, de heren Th. de Jonghe, vader en zoon, die op 5 juli 1708 toevallig in Gent waren, hadden die boodschap overgebracht aan Renswoude, de chef-president Coxie en de Hollandse intendant Ernest Pestere. Een advocaat uit Brussel, genaamd Ramont, had dit gedaan aan Clairmont. (Niet zeer overtuigend, want al de genoemde personen: Renswoude, Coxie, Pestere en Clairmont stelden zich tegen de Raad van Vlaanderen.)

(57) Veenendaal, *Het Eng.-Ned. condominium*, blz. 266, 270-272.

5. Deze houding steekt schrif af bij die van de Raad van Vlaanderen in 1678, toen Gent eveneens was ingenomen door de vijanden, en de Raad door verscheiden brieven, verstopt tussen de zolen van schoenen of meegegeven aan vermomde personen, aan het gouvernement generaal te Brussel gevraagd had, naar welke stad zij zich moesten begeven; welke plaats toen Brugge geworden was.

6. De president van Vlaanderen zegt dat hij aan de Franse generaals permissie heeft gevraagd Ons te schrijven, maar hij kon tevoren weten dat deze permissie hem zou worden geweigerd. Met grote droefheid constateert de Raad van State, dat in Gent en Brugge verscheidene inwoners hebben getuigd en nog dagelijks getuigen van hun genegenheid voor de vijanden. Van de gehele Raad van Vlaanderen zijn er slechts twee geweest, Du Bois en Van der Varent, die zich van hun plicht hebben gekweten; wat de reden is geweest dat zij Van der Varent benoemd hebben tot een van de gedelegeerde rechters. Du Bois is alleen daarom niet benoemd dat hij de zwager is van Van Voorspoel.

7. Men heeft des te meer reden zich te verwonderen over de dringende verzoeken van enige Leden van Vlaanderen, aangezien zij moesten weten dat het decreet van 17 maart 1659 niet is uitgevoerd in de zaak Grimminck, maar dat de beperkende clause daar van kracht is geweest.

8. Men heeft de kennisneming van deze zaak ook niet kunnen geven aan de Grote Raad, die al-

5. De situatie van 1678 was een geheel andere dan die van 1708. In het eerste geval was de stad na een formeel beleg overgegaan bij capitulatie, waarbij bepaald was dat de Raad van Vlaanderen kon vertrekken; waarna een deel van de leden in Gent was gebleven, een ander deel zich naar Brugge had begeven.

6. De president heeft noch aan de Franse commandant, noch aan Bergeyck toestemming gevraagd naar Brussel te schrijven. Het was Bergeyck die uit eigen beweging, blijkbaar Sersanders' ijver voor de Geallieerden wantrouwend, hem verboden heeft te schrijven. Zonder af te doen aan de verdiensten van Du Bois en Van der Varent, die particulier naar Brussel geschreven hebben, kan toch gezegd worden, dat noch de een noch de ander zich uit Gent heeft teruggetrokken; Van der Varent is zelfs niet weggebleven uit de Raad en heeft er gewoon zijn werk verricht.

7. Een hatelijk voorbeeld. Grimminck is in Brabant veroordeeld door een jointe van gedelegeerde rechters. Maar men beweert dat zijn erfgenamen in beroep zijn gegaan bij de gewone rechter en dat het vonnis daar is hersteld. Overigens viel Grimminck als ontvanger-generaal der domeinen niet onder de jurisdictie van een rechtbank in Vlaanderen.

8. Dezelfde beschuldiging als tegen de Grote Raad zou men kunnen richten tegen enkele personen

leen appel-zaken behandelt, omdat men eveneens weinig voldoening heeft gehad van hun gedrag, althans van dat van verscheidenen onder hen. Want na de slag bij Ramillies wilde Brouchoven, die toen president was van de Grote Raad, niet in Mechelen blijven en heeft hij zich met 4 of 5 andere raadsheren naar Gent begeven, waar hij van de hertog van Beieren te horen kreeg dat hij naar Mechelen kon terugkeren. Bovendien bevinden zich in de Grote Raad drie andere raadsheren wier zoons en broers tegenwoordig in Frankrijk dienen. (De hier genoemde president van de Grote Raad was Hyacinth van Brouchoven † 1707, jongere broer van Bergeyck.)

die zitting hebben gehad in de Raad van State. Maar de Twee Mogendheden, die hen daarin hebben geplaatst, hebben hun gedrag niet als crimineel beschouwd, evenmin als dat van de Raad van Mechelen. Overigens is voor de Vlamingen ook de Raad van Mechelen geen gewone rechter, slechts een rechter in hoger beroep, en moet hij in deze zaak beschouwd worden als een gedelegeerde rechtbank. (De bedekte beschuldiging die hier geuit wordt tegen „enkele personen” uit de Raad van State, gold alleen voor de graaf van Tirimont, die na Ramillies, als lid van de Koninklijke Raad van Filips V, Max Emanuel naar Gent was gevolgd, maar met diens toestemming vervolgens naar Brussel teruggekeerd. Hij was op 8 mei 1708 overleden. Grysperre, die eveneens lid was van de Koninklijke Raad, was in Brussel gebleven.)

De memorie van de Raad van State was gedagtekend uit Brussel, 6 november 1709, ondertekend door de secretaris Crabeels en geparafeerd door de graaf van Erps, die op twee na (Clairmont en Caverson) de laagste in rang was in dat regeringslichaam. Hieruit meenden de Brugse afgevaardigden te mogen opmaken dat er stemmen tegen geweest waren, terwijl er toch in een zaak van zo groot belang eenstemmigheid had moeten zijn. Maar die „verscheidenheid en tegenstrijdigheid van meningen en van stemmen” kan toch niet groot geweest zijn. Dat Erps geparafeerd had, kan ook anders verklaard worden. De chef-president, de eerbiedwaardige Albert de Coxie, die gewoonlijk de stukken van de Raad van State parafeerde en die een voorstander was van de delegatie, lag op de genoemde datum op sterven; hij overleed op 13 november 1709, 83 jaar oud. En er kunnen absenten geweest zijn. Alleen van Van der Gote en misschien van Grysperre kan aangenomen worden dat ze tegengestemd of zich onthouden hebben.

De Brugse afgevaardigden voegden bij hun schrijven weer een berg van bijlagen, die als bewijsmateriaal moesten dienen en die in het *Verhael van den burgerlyken oproer* 30 grote bladzijden beslaan (blz. 68-98). Alle stukken werden door de Staten-Generaal ter onderzoek gegeven aan de commissie voor de buitenlandse zaken, ditmaal onder presidium van de heer van Rantwijk. Zwaarder dan deze papiermassa's woog voor de

Staten-Generaal ongetwijfeld de opinie van Marlborough, die hartstochtelijk wel niet zijn zwaard maar dan toch zijn groot prestige in de weegschaal wierp. Hij vertrok half november naar Engeland, maar hij had in Den Haag nog kennis kunnen nemen van het advies van de Raad van State aan de Staten-Generaal. Hij was er zeer ontevreden over en vlak voor zijn vertrek schreef hij een scherpe brief naar Brussel, waarin hij zich misnoegd toonde dat de Raad van State zijn verzoeken had genegeerd, hem niet geschreven had tijdens zijn verblijf in Den Haag en hem ook geen opheldering verschaft had over de uitlatingen van Van der Varent. Alva kwam er dit keer niet bij te pas, maar het slot van de brief was overigens pathetisch genoeg :

Je me trouve obligé, avant mon départ, de vous déclarer que je ne puis aucunement reconnaître, beaucoup moins prêter les mains à cette commission, comme étant tout-à-fait contraire aux lois du pays et à la liberté du peuple, que j'ai tâché de maintenir en mon propre pays au hasard de ma tête : ainsi vous pouvez être assuré que je ne consentirai jamais à une chose qui tend si évidemment à détruire cette liberté chez vous ⁵⁸.

Heinsius behield er zijn kalmte bij, maar hij begon wel in te zien dat een compromis noodzakelijk was. Aan Van den Bergh schreef hij :

Ontrent de delegatie is de hartogh seer ijverigh (*bij Heinsius een understatement voor : heftig*). D'heer Sersanders is oock hier gekomen, om die saeke te appuieren. Het was te wenschen dat daerontrent een temperament was te vinden, gelijk UWEG. oock schijnt van gevoelen te weesen. Veel meynen dat men beter de Grootte Raed van Mechelen als een geenerale regter soude hebben kunnen delegeren, maer UWEG. meent in de laeste aan den Staat, dat daertegens oock veel redenen dienen. Konde men een temperament vinden uyt het een en andere, het soude ligt van een goet effect sijn ⁵⁹.

Van den Bergh antwoordde onmiddellijk. Het geschiktste expediënt vond hij nog altijd, dat men twee of drie raadsheren uit Vlaanderen bij de vijf reeds benoemde zou voegen.

Want word de saack aan den Hoogen Raadt van Meggelen ofte den Raadt van Vlaanderen gerenvoieert, soo sijn de gevangenen seecker dat deselve triumpheren sullen, dat nogh de minste swaarighijdt soude weesen ; maar sij sullen alsdan eenige welmenende ende aansienelijcke luyden, dewelcke voor de gedelegeerde regters geciteert sijnde getuygenisse hebben gegeven van 't gepasseerde omtrent dese surprise van de stadt van Gendt, met geweld op 't lijf vallen ende door deselve handt en weegen totalijck tragten te ruïneren. UWEG. kan verseeckert sijn dat de slappighijdt ende toegeventhijdt waarmede onsen Staadt dese saack ende meer andere behandelt, alle vriden, ende daaronder de gequalificeerste ende de welmenenste luyden, komt te verliesen. Indien men de delegatie niet wil of kan maintineren, soo dunckt mijn dat het nogh best was een amnestie te publiceren, wanneer de gevangenen nogh een soort van pardon ofte gratie verleent word ; maar om haar een regter te geven waarvan sij seeckerlijck staan geiustificeert te worden, is ten uytterste gevaarlijck ⁶⁰.

(58) Uit Den Haag, 14 nov. 1709. Murray, *The letters and disp. of Marl.* IV, 652 v.

(59) 15 nov. 1709. A.H. 1459.

(60) Uit Brussel, 18 nov. 1709. A.H. 1383.

Terwijl zo het bestaan zelf van de gedelegeerde rechtbank onzeker geworden was, zette deze zijn werk gewoon voort. Hoewel de voorspelde opstand in Vlaanderen was uitgebleven, ondervond de fiscaal Van Kerrenbroeck bij zijn onderzoek in Gent veel tegenwerking en weinig protectie. Men begon hem te bedreigen, en het gepeupel, opgezet door enkele gevangenen, had reeds enige van zijn getuigen beledigd. Hij verwachtte spoedig nieuwe arrestaties, wilde alleen nog een drietal belangrijke getuigen horen, die volgens hem alles wisten: een zekere Scheppers, nu in Namen, ene Ingel van Oudenaarde, die zich ook bij de vijanden bevond, en een niet met name genoemde krijgsgevangene te Bergen op Zoom. Hij riep de hulp in van de Conferentie om deze drie te kunnen verhoren; maar deze kon dit begrijpelijkerwijze alleen toezeggen voor de krijgsgevangene te Bergen op Zoom⁶¹.

Van de andere kant werd in deze tijd opnieuw geprobeerd de gevangenen vrij te krijgen. Aan de amanuensis van Van den Bergh bood men 100 gouden pistolen, als hij zijn meester bewegen kon om de Raad van State ertoe te brengen de gevangenen onder cautie te ontslaan⁶². Op 22 november verscheen de vicomte d'Audenaerde in de Conferentiekamer, waar behalve Van den Bergh en Renswoude nu ook Cadogan aanwezig was. Hij deelde mee dat Rijn van Rammelaer ziek was in zijn gevangenis, legde een certificaat over van twee geneesheren en verzocht hem in vrijheid te stellen. Cadogan drong er zeer op aan, Rammelaer uit zijn gevangenis in zijn huis te doen brengen, en ook de andere gevangenen tegen cautie te ontslaan. Toen Van den Bergh en Renswoude hierop zeiden dat zo'n voorstel de rechters aanging en dat zij zich dus daarmee niet konden bemoeien, begon Cadogan erg te klagen over de hardheid die mensen aangedaan. Verder zei hij dat Marlborough zeer onvoldaan was over het gedrag van de Staten-Generaal en daarom besloten had, als zij geen andere expediënten wilden aannemen als de tot nog toe voorgestelde (nl. enkele rechters toevoegen aan de vijf) publiekelijk tegen de verkrachting der privilegiën te protesteren, waartoe hij reeds een memorie had opgesteld, die Cadogan in zijn zak had. Hij kreeg toch iets gedaan, al was 't niet veel. Van der Gote en de graaf van Lannoy (de laatste net benoemd als lid van de Raad van State) werden in de Conferentie geroepen en hun werd verzocht Rammelaer te laten overbrengen naar een andere gevangenis⁶³.

In Den Haag wachtten de Brugse afgevaardigden inmiddels op de uiteindelijke beslissing van de Staten-Generaal. Het wekte de ergernis van Van den Bergh en Renswoude dat zij daar nu al bijna twee maanden „onnuttelijk” verbleven, tot grote kosten van de provincie Vlaanderen en zonder permissie van de Raad van State of de Conferentie. Het werd tijd

(61) Kerrenbroeck aan de Conferentie, uit Gent, 15 nov. 1709. V.d.Bergh en Renswoude aan Kerrenbroeck, uit Brussel, 18 nov. 1709. Verbaal, Leg. 921, nr. 1049.

(62) V.d.Bergh aan Heinsius, 18 nov. 1709. A.H. 1383.

(63) Notulen van de Conferentie van 22 nov. 1709. Verbaal, Leg. 921, nr. 1052. Van den Bergh aan Heinsius 25 nov. 1709. A.H. 1383.

de heren hun afscheid te geven⁶⁴. Maar konden deze het helpen dat de ambtelijke molens in Den Haag zo langzaam maalden? Het einde was nu trouwens nabij. De commissie voor de buitenlandse zaken onder leiding van Van Rantwijk hield een conferentie, waarbij ook de Raadpensionaris tegenwoordig was. Het moet daar warm zijn toegegaan. De tegenstanders van de delegatie (die waren er dus onder de leden van de commissie) behandelden de zaak „in seer odieuse termen”, en ook Heinsius vond dat „die van Vlaenderen een groote schijn (van) reden ofte pretext” voor zich hadden, te meer nu Engeland volledig hun zijde had gekozen. Het laatste argument zal voor hem wel zwaarder gewogen hebben dan het eerste. Het zonderlinge compromis dat tenslotte uit de discussie te voorschijn kwam, was dat er door de Gedeputeerden te Brussel met bewilliging van de Engelsen een expediënt zou worden uitgedacht, en wel als men geen beter kon vinden, deze uitweg dat men de zaak zou verwijzen naar de Grote Raad van Mechelen, met toevoeging van de reeds gedelegeerde rechters. Dit laatste, concrete, voorstel zou evenwel niet in de officiële resolutie komen, maar Heinsius zou daarvan in privé kennis geven aan Van den Bergh en Goslinga aan Renswoude⁶⁵.

De voltallige Statenvergadering maakte de zaak nog wat ingewikkelder. De resolutie die op 30 november op het rapport van de commissie Van Rantwijk werd aangenomen, was gesplitst in tweeën, een publiek en een secreet gedeelte. In het eerste gedeelte stond te lezen dat, daar de delegatie geschied was door de Raad van State op de requisitie van de ministers der Twee Mogendheden, de Staten-Generaal niet afzonderlijk over de zaak konden beschikken en dat daarom de gedeputeerden uit Vlaanderen hun grieven behoorden voor te leggen aan de Conferentie te Brussel. In het secreete gedeelte droegen zij hun gedeputeerden te Brussel op, met de Engelse minister en met de Raad van State te overleggen of niet enig „bequaem temperament” gevonden zou kunnen worden om de zaak uit de weg te ruimen, welk expediënt zij zich zouden laten welgevallen⁶⁶. De gedeputeerden uit Vlaanderen werden ontboden in de Trêveszaal, waar hun door de president van de Staten-Generaal deze resolutie werd aangezegd, d.w.z. alleen het eerste gedeelte. Zij vertrokken uit Den Haag in de waan dat de bedoeling van de Staten-Generaal was de gedelegeerde rechtbank op te heffen en dat zij alleen naar Brussel verwezen waren omdat dit formeel gebeuren moest langs dezelfde weg als waarlangs hij was ingesteld, via de Conferentie en de Raad van State.

De Gedeputeerden te Brussel werden natuurlijk wel volledig ingelicht. Van den Bergh reageerde scherp. Hij verwierp volstrekt de gedachte het proces te verwijzen naar de Grote Raad van Mechelen. Als er dan met alle geweld een ander expediënt moest gevonden worden dan datgene dat door hem en Renswoude was voorgesteld (nl. de delegatie uitbreiden met enkele raadsheren uit Vlaanderen) dan liever een amnestie, die ten-

(64) V.d.Bergh en Renswoude aan de St.-Gen., uit Brussel, 27 nov. 1709. Verbaal, Leg. 921, nr. 1062.

(65) Heinsius aan V.d.Bergh, 3 dec. 1709. A.H. 1459.

(66) Verbaal, Leg. 921, nr. 1081. Het publieke gedeelte in *Verbael*, blz. 99 v.

minste de bevoegdheid van de Raad van State om gedelegeerde rechters aan te stellen intact zou laten. Hij schreef aan Heinsius :

De saaken nu in die termen staande, hoe kan men op 't onbeschaamde aanhouden van eenige gedeputeerden in de provincie van Vlaanderen ende haaren aanhangh andere expediënten voor slaan ende telkens van maximes ofte resolutiën veranderen, sonder sikh genoegsaam bespottelijck te maacken. Op dien voet heeft men mede gehandelt omtrent het Reglement hetgene wij tot beter directie van de finantie in de voorschr. provincie hebben getragt te introduceren; ende sal men sikh selve noch wel naamaals naa alle apparentie beklagen, als dese landen onmagtigh sullen sijn 't nodige te fourneren tot bescherminge van onse barière. Het is te denken dat den Raad van State, wanneer wij haar sentiment sullen vraagen over sodanigen expediënt, ende particulierlijck om den Hoogen Raad te voegen bij de reets genomineerde regters, inhereren sal de redenen die sijn voorheen bijgebracht heeft, dat men de decisie van dese saack niet vijligh aan die van den gemelten Hoogen Raad van Meggelen kan toevertrouwen; ende hoe konnen wij hieromtrent veranderingh maacken in haar weerwil, daar sijn in alles met ons de concert gegaan hebben. Men heeft meermalen gesezt, ende wij spreekken bij ondervindingh, dat allen die sikh tegen dese delegatie stellen, menschen sijn van de Franse en Bergeyckse partije, bisonderlijck oock diegene dewelcke in Hollandt nu sooveel beweginge maacken ende 't geld van die provincie onder specieuse praetexten onnuttelijck verquisten. Dat sulcks oock waar is, consteert immers klaarlijck daaruyt dat de regeringe der stad van Gendt, gecomponeert uyt aansienelijcke ende eerlijcke luyden, alsmede ten uytterste aangenaam aan haare burgerije, sikh met dit volck in desen niet heeft willen bemoeien. Indien den hertogh van Malborough en den envoyé Cadogan de magistraat van de stad en 't Vrije van Brugge over (= voor) eenige maanden hadde willen veranderen, gelijk wij geconvenieert waeren⁶⁷, soo soude men alle dese opschuddinge niet subject sijn geweest. Ende om wat redenen de Engelsens dickmaal conduittes houden strijdigh tegen haare eyge handteyckeningen ende de resolutiën dewelcke Haare Ho. Mo. de concert met den hertogh van Malborough genomen hebben, ende particulierlijck oock in dit geval, daar de glorie van den hertogh van Malborough door het surpreren van die stad aan sooveel gevaar is geëxponeert geweest, is bijna niet te bedencken, tensij men meende dat het voorquam uyt een oorsaack waarvan in de bijlaage sub n°. 1 (*niet aangetroffen*) word mentie gemaackt ende waaruyt blijckt dat die van de magistraat van Brugge aan den welgem. hertogh van Malborough nieuwelijcks een praesent gedaan hebben van schilderijen ter waarde van 3000 gl., alles in hoope van in haare employen gecontinueert te worden

Den chef-praesident Coxi heeft in sijn leven ende den praesident van den Hoogen Raad (*Stalins, een van de gedelegeerde rechters*) noch over weynigh dagen in ernstige termen gedeclareert, dat sodanige privilegiën in Vlaanderen niet exteren; ende als men hier bijvoegt de raisonnabelste leden van den Raad van State, soude men met rede konnen gelooven, dat sijn immers sooveel kennisse hebben om van die saack te oordelen als den envoyé Cadogan, den praesident Sersanders en allen haaren verderen aanhangh. (*Maar als er dan een schikking uitgedacht moet worden zou het*) beter sijn een pardon ofte amnestie generaal te verlenen als aan dit volck regters te geven naa haar sin. Want ingevalle het komt te gebeuren dat men haar door intrigues bij sententie onschuldigh verklaart, soo sullen de eerlijcke luyden aan allerley insultes geëxponeert weesen, sijnde dese menschen, versekert van de protexie van de Engelsens, reets onverdragelijck stout, en geven voor dat het met de saack van de delegatie sal afloopen eveneens als het met het Reglement gegaan is⁶⁸.

(67) Zie Veenendaal, *Het Eng.-Ned. condominium*, blz. 263 en 268.

(68) Uit Brussel, 10 dec. 1709. A.H. 1383.

In dezelfde brief deed Van den Bergh aan Heinsius de suggestie, de fiscaal Van Kerrenbroeck naar Den Haag te laten overkomen, die aan de Staten-Generaal omstandig opening zou kunnen geven van de toestand dezer zaken. Maar aan Van Kerrenbroeck stelde hij het voor (waarschijnlijk wel bezijden de waarheid) als zou de raadpensionaris opening verzocht hebben van enige hoofdpunten resulterend uit zijn onderzoek. Het pleit voor de integriteit van deze officier van justitie dat hij dit weigerde, als nadelig voor de zaak aan hem bevolen en strijdig met zijn eer en eed van geheimhouding. Hij had blijkbaar ook iets horen verluiden over een temperament dat in de maak was, maar hij meende dat deze zaak geen matiging toeliet.

Den heere Van den Bergh (*schreef hij*) heeft mij in de voors. miserabele ende importante commissie gebrocht, waerinne ick mijn selven ruïnere soowel als mijne familie, door mijn devoir te doen, hebbende op mij getrocken den haet van alle de Vlaemingen ende van alle hunne adherenten, die mij overal uytmaecken ende mijn avancement (*tot lid van de Raad van State*) soecken te beletten⁶⁹.

Inmiddels waren de Brugse afgevaardigden, D'Ongnyes, Duchambege, Nieuport en Haveskercke, uit Den Haag in Brussel aangekomen, waar hun getal versterkt werd met de pensionaris Cordonnier van het Brugse Vrije. Nog geheel onkundig van de secrete resolutie van 30 november en dus van het temperament dat moest gevonden worden, dienden zij op 6 december bij de Conferentie een verzoekschrift in waarin ze onveranderlijk hun vroegere verlangens herhaalden: vernietiging van de kamer van gedelegeerde rechters en verwijzing van de zaak naar de gewone rechter; terwijl ze er nog één aan toevoegden: invrijheidstelling van de gevangenen tegen borgtocht, met teruggave onder zegel van hun inbeslaggenomen papieren. Ze ondervonden nu dat de regeringsmachine op het Hof te Brussel al even traag werkte als die op het Binnenhof in Den Haag. Toen ze niet gauw antwoord kregen, verzochten ze, in de Conferentie gehoord te worden, wat hun werd toegestaan. Daar werd hun gezegd dat hun verzoekschrift niet aangenaam was aan de Hollandse gedeputeerden en dat ze een ander moesten indienen, waarin ze een temperament zouden vragen, volgens de secrete instructie van de Staten-Generaal. Zij antwoordden dat zij die secrete instructie niet kenden, dat zij niet gelast waren enig temperament te verzoeken, dat zij ook geen temperament wisten tussen het onderhouden van de privilegiën en het inbreuk maken erop, en dat zij bleven bij hun ingediende rekest. De Hollandse secretaris van de Conferentie Wöller stelde hun vervolgens de volledige resolutie van 30 november ter hand. Onder druk gezet, dienden zij nu na rijp overleg

(69) V. Kerrenbroeck aan V. Lansberge, uit Brussel, 23 dec. 1709. A.H. 1457. Jacobus van Lansberge, advocaat in Den Haag, was de tussenpersoon die brieven ontving van geheime en andere correspondenten uit de Spaanse Nederlanden en deze doorgaf aan Heinsius. Zie A. J. Veenendaal jr., *De briefwisseling van Antonie Heinsius, 1702-1720*, dl. I ('s-Gravenhage 1976) blz. XXX v. R.G.P. 158. Uit de aangehaalde brief blijkt dat Kerrenbroeck en Lansberge sinds lang met elkaar bevriend waren.

een ander rekest in, waarin zij op subtiële wijze aan de wens van de Conferentie enigszins tegemoet kwamen :

Comme Vos Excellences leur ont fait l'honneur de leur communiquer une résolution de Leurs Hautes Puissances, par laquelle elles témoignent de souhaiter que leurs seigneurs Députés concerteront avec le seigneur Ministre et Plénipotentiaire de la Reine de la Grande-Bretagne des moyens convenables pour finir cette affaire, ils espèrent que Vos Excellences voudront bien s'y porter d'une manière qui ne donnera point d'atteinte aux privilèges de la province ⁷⁰.

De Conferentie nam hiermee genoegen. Het kwam er nu op aan, aan het vage begrip „temperament” inhoud te geven. Cadogan wilde de zaak verwijzen naar de Grote Raad van Mechelen (de gedachte van de commissie Van Rantwijk); de Hollandse gedeputeerden verdedigden het afkondigen van een amnestie (het denkbeeld van Van den Bergh). Pogingen om Cadogan en Van den Bergh, ook in hun persoonlijke verhouding, tot elkaar te brengen, werden gedaan door Pestere en door de prins van Auvergne, een hoogadellijk Fransman, overgelopen naar Holland, luitenant-generaal in het Staatse leger, markies van Bergen op Zoom en getrouwd met de zuster van de hertog van Arenberg ⁷¹. Cadogan toonde zich niet onverzoenlijk: als de gedelegeerde rechtbank maar verdween en de gevangenen hun vrijheid kregen, was hij tevreden. In overleg met de Raad van State ontwierpen de Hollandse gedeputeerden nu een requisitie tot een amnestie, in zulke bewoordingen dat enerzijds de eer en het gezag van de Conferentie en de wettigheid van de procedures van de Raad van State, anderzijds de „pretense” privilegiën van Vlaanderen overeind bleven. Nadat Cadogan in dit concept enige termen had verzacht ten gunste van de afgevaardigden uit Vlaanderen, werd de requisitie, getekend door Cadogan, Van den Bergh en Renswoude, op 28 december aan de Raad van State overgegeven ⁷².

In de considerans van deze requisitie was geen sprake van de onwettigheid van de delegatie, wel van het verschil van mening op dit punt en van de noodzaak om de rust in Vlaanderen te herstellen. De voorgestelde algemene amnestie was bedoeld

pour convaincre en même tems tout le monde du gouvernement bénin et modéré qui est exercé dans ces pays-ci au nom de S.M. Catholique le roy Charles III. (*Krachten de amnestie konden de gevangenen niet alleen in vrijheid worden gesteld*) mais aussy rétablies entièrement dans leur honneur et réhabilitées, autant que besoin sera, pour pouvoir exercer toutes sortes d'emplois, tant dedans que hors de la province, au cas qu'il plaise à S.M. de les en gratifier ⁷³.

(70) *Verhael*, blz. 100-104.

(71) V.d.Bergh aan Heinsius, 10 dec. 1709. A.H. 1383. Haveskercke aan Heinsius, uit Brussel, 16 dec. 1709. A.H. 1457.

(72) V.d.Bergh en Renswoude aan de griffier v.d. St.-Gen., 29 dec. 1709. *Verbaal*, Leg. 921, nr. 1106.

(73) *Verbaal*, Leg 921, nr. 1107. Gedrukt: *Verhael*, blz. 106 v., daar ten onrechte gedateerd 22 dec.

Ter voldoening aan dit „verzoek” stelde de Raad van State nog dezelfde dag een akte van amnestie of plakkaat op, in hoofdzaak in dezelfde bevoordingen als die van de requisitie. Maar de onmiddellijke afkondiging van dit plakkaat werd door de Hollandse gedeputeerden tegengehouden. Ofschoon zij van de Staten-Generaal een blanco volmacht hadden gekregen, vonden zij het nodig deze eerst kennis te geven van hun gevoerde beleid en het goedvinden van H.H.M. daarop te vragen. Maar het was eigenlijk om iets anders begonnen. In de akte van amnestie werd gezegd, dat de gevangenen zouden worden hersteld in hun eer en dat ze weer ambten zouden kunnen bedienen ingeval de koning hen daarmee wilde begunstigen. De Hollandse gedeputeerden vreesden nu, dat deze personen uit dien hoofde zouden pretenderen in hun vorige functies hersteld te worden. Daarom hadden zij met Cadogan afgesproken, dat men hen gedurende de tegenwoordige regering (dus zolang het condominium zou duren) buiten alle publieke bedieningen in Vlaanderen zou houden. Tevens waren zij met Cadogan mondeling overeengekomen, dat als de gevangenen onvermoedelijk de amnestie niet zouden willen aannemen en zich in rechten tegen de ingebrachte beschuldigingen zouden willen verdedigen, dat zij in dat geval terecht zouden moeten staan voor de gedelegeerde rechters. Gezien hun ervaringen in afspraken met Cadogan en Marlborough, gaven zij de Staten-Generaal in bedenken deze twee punten „als uit zichzelf” in hun resolutie vast te leggen ⁷⁴.

Zij kregen hun zin. Op 3 januari 1710 namen de Staten-Generaal een resolutie aan waarin zij de amnestie goedkeurden en ook de twee door hun gedeputeerden te Brussel opgeworpen punten vastlegden. Maar vreemd, op dezelfde dag namen ze een tweede en nu secrete resolutie, waarin ze de eerste weer half ongedaan maakten. Zij wilden niet dat deze zaak, die nu geschikt was, ooit tot nieuwe onlusten en conflicten aanleiding zou geven en lieten het daarom aan hun gedeputeerden te Brussel over, zich van de twee genoemde punten te bedienen of niet te bedienen, geheel naar eigen inzicht ⁷⁵. Zo stel je iedereen tevreden en kun je alle kanten uit. Heinsius verzuchtte dezelfde dag in een brief aan Van den Bergh :

Ick vertrouwd dat de resolutie met desselfs gedagten seer overeenkomt. Het was te wenschen, dat men de saeken aldaer óff alleen (*dus zonder de Engelsens*) óff soo men sulx ten dienst van het gemeen soude vinden te behooren, konde reguleren ⁷⁶.

Eindelijk was het dan zo ver. Op 7 januari 1710 vaardigde de Raad van State het plakkaat uit van een generale amnestie voor alles wat was voorgevallen aangaande de verrassing van Gent en de inneming van

(74) V.d.Bergh en Renswoude aan de griffier v.d. St-Gen., 29 dec. 1709. Verbaal, Leg. 921, nr. 1106.

(75) Verbaal, Leg. 921, nrs. 1115 en 1118. Deze resoluties van 3 jan. 1710 werden actueel in 1711, toen de Raad van State, tot ergernis van V.d.Bergh, Rijm van Rammelaer in de magistraat van Gent gesteld had. Zie H. van Houtte, *Les occupations étrangères en Belgique sous l'ancien régime*, dl. II (Gent-Parijs 1930) blz. 286-288.

(76) 3 jan. 1710. A.H. 1550.

Brugge ⁷⁷. De gedelegeerde rechters en de fiscaal Van Kerrenbroeck kregen een kort briefje waarin hun werd meegedeeld dat door de amnestie hun commissie was komen te vervallen en dat zij de gevangen personen moesten in vrijheid stellen. Dat gebeurde op de avond van 9 januari.

De Brugse afgevaardigden keerden na een afwezigheid van ruim drie maanden naar huis terug, werden onderweg te Gent met grote vreugde verwelkomd en brachten verslag uit aan hun principalen. De magistraten van Brugge en het Vrije keurden hun gedrag goed en de eerstgenoemde besloot (21 januari) het plakkaat van amnestie in zijn ambtsgebied vooralsnog niet te publiceren, betuigende niet de allerminste fout begaan te hebben, zodat de amnestie op hen niet paste ⁷⁸.

Te Gent werd de amnestie wel afgekondigd, al op 9 januari 's avonds om 8 uur, in de Consistorie van de Raad van Vlaanderen. De ijveraars voor Karel III en zijn Geallieerden waren erdoor geschokt; zij vreesden dat hun partij erdoor zou verminderen en dat de „Philippinen” in de voornaamste ambten zouden worden gesteld ⁷⁹. En nu pas begon het vaak voor te spelen, maar steeds uitgebleven „burgerlijke oproer”, zoals de samensteller van het *Verhael van den borgerlyken oproer* zelf uitdrukkelijk zegt (blz. 108). Overigens lijkt mij ook voor wat nu volgde „oproer” een te groot woord, en kan men m.i. beter van beroering spreken. De oppositie tegen de amnestie ging uit van de Collatie, gepresideerd door een overtuigde Kurassier, François Jan Baptist de Gras, baron van Nokere.

De Collatie of Brede Raad van Gent was het enige restant van de oude Gentse democratie en had zeggenschap bij het toestaan van gevraagde subsidiën en bij de invoering van nieuwe belastingen. Ze kon daarbij voorwaarden stellen en wensen kenbaar maken. Zij was samengesteld uit 42 notabelen, vertegenwoordigers van de 7 parochies, 6 uit elke parochie, benoemd door de magistraat; daar werden aan toegevoegd de oud-schepenen van de laatst afgetreden magistraat. Al was zij dan niet door de burgerij gekozen, de Collatie pretendeerde zelf „de gemeente” te representeren. Haar besluiten, genomen bij meerderheid van stemmen en resultaten genoemd, waren gericht tot de magistraat en werden gewoonlijk door de druk publiek gemaakt; ook dat was een stukje democratie. Zij vergaderde in het stadhuis van Gent, op de zg. Collatiezolder, gelegen boven de vergaderzaal van schepenen van de Keure.

In de vergadering van de Collatie op 20 januari behielden de ijverige Oostenrijksgezinden, aangevoerd door de baron van Nokere, het overwicht. Met groot misnoegen en bitterheid in het hart (aldus het resultaat) hadden zij kennis genomen van de afgekondigde generale amnestie, die ten enenmale schadelijk was voor de eer en reputatie van de Collatie en van alle getrouwe onderdanen van Karel III in Vlaanderen; ook strijdig met

(77) Gedrukt: *Verhael*, blz. 108 v. Gachard, *Recueil des ordonnances des Pays-Bas Autrichiens*, dl. II (Bruxelles 1867) blz. 240. Samenvatting in *Liste chronologique des édits et ordonnances des Pays-Bas Autrichiens de 1700 à 1750* (Bruxelles 1851) blz. 133.

(78) *Verhael*, blz. 107-113

(79) M. F. Damman van V.d.Bergh, uit Gent, 11 febr. 1710. Briefwisseling V.d.Bergh, Leg. 933.

de verklaring van wijlen de graaf van Hasselt, op 16 december 1708 afgelegd te Melle tegenover prins Eugenius, Marlborough en de Gedeputeerden te velde, dat de burgerij van Gent onschuldig was en dat zij nooit part had gehad in de ongelukkige verrassing van deze stad. Hij had geen melding gemaakt van enige amnestie, omdat er geen schuld was, „laetende niet min de Majesteyt onverlet t'ondersoecken wat aengaende de surprise deser stad mochte wesen begaen". De Collatie verweet de colleges van Brugge en het Vrije (geheel ten onrechte overigens) dat zij de amnestie hadden nagestreefd en getracht hadden ook de magistraat van Gent daarin te betrekken (op 28 augustus 1709) welk verzoek door die magistraat absoluut was afgeslagen. Zij verzocht nu dat de magistraat commissarissen zou deputeren uit beide banken (die van de Keure en van Gedele) die samen met twee uit haar eigen corps naar Brussel zouden gaan om aan de Conferentie en de Raad van State met alle aandrang te verzoeken de intrekking van „de clause van generale amnestie", omdat anders alle getrouwe onderdanen van Z.M. met een onuitwisbare vlek zouden besmet blijven. Zij benoemde daartoe uit haar midden Robert Borluut, heer van Eenooode, en de „Voorman van deze banken" (waarmee wel bedoeld zal zijn de baron van Nokere). De Collatie besloot met een lijstje van wenssen: dat de kosten gemaakt tot bekoming van de amnestie niet zouden komen ten laste van de arme gemeente; dat Karel III zou worden ingehuldigd als graaf van Vlaanderen; en dat de vrouwen wier mans in dienst waren van de vijand, uit de stad zouden worden gezet⁸⁰.

Het protest van de Collatie richtte zich dus tegen het algemene karakter van de amnestie, waardoor naar haar mening de verdenking van schuld in plaats van op enkele particuliere personen kwam te rusten op de hele burgerij. In tegenstelling tot Brugge en het Vrije kwam zij niet op voor de gevangenen genomen en nu juist vrijgelaten heren, maar pleitte zij voor de onschuld van de burgerij. Zij had ook nooit geprotesteerd tegen de gedelegeerde rechtbank. Integendeel was en bleef zij van mening dat de jointe maar was „imaginaire jehens de privilegiën van desen Lande"⁸¹.

De magistraat van Gent voldeed aan het verlangen van de Collatie en zond een deputatie naar Brussel om de grieven voor te leggen aan de Conferentie en de Raad van State. Deze deputatie verkreeg wel geen intrekking van de amnestie, maar dan toch een nadere interpretatie ervan, en tegelijk een zachte terechtwijzing. Op requisitie van de Conferentie liet de Raad van State de magistraat van Gent weten,

que l'amnistie ne regarde que ceux qui ont esté soubçonnez d'avoir eu quelque part à la surprise de notre ville de Gand et la prise de celle de

(80) De tekst van het resultaat van 20 jan. 1710 in *Verbael*, blz. 113-115 en in De Smet, *Recueil de mémoires et de notices historiques* II, 420 v. Met de interpretatie van dit document heeft De Smet grote moeite. Zijn voorstelling van deze episode is verward en op verscheiden plaatsen onjuist. A.w. II, 416-418. Ik weet niet of Antonie van Pottelsberghe, die als laatst afgegaan voorschepen zitting had in de Collatie, de vergadering van 20 januari, zo kort na zijn vrijlating uit de gevangenis, heeft bijgewoond. Wel weet ik van zijn aanwezigheid op 20 mei en 29 juli 1710, toen hij oppositie voerde tegen de baron van Nokere en diens aanhang.

(81) Resultaat van de Collatie van 20 mei 1710, in *Verbael*, blz. 126 en 127.

Bruges. (*Waarop de terechtwijzing volgde:*) Nous regardons votre représentation sur ce faite comme contraire à l'intention que nous avons eu, en accordant ladite amnistie, d'assoupir entièrement cette affaire et de rétablir la bonne union et le repos dans notre province de Flandres, d'une manière qu'il n'en soit plus parlé, comme si elle n'étoit pas avenue⁸².

De Collatie was wel voldaan over deze interpretatie van de amnestie; het standje nam zij op de koop te. Maar ze beschouwde de brief als een particulier schrijven aan de magistraat van Gent en verlangde, „tot volcommen appaisement van 't ghemeente”, dat hij in 't openbaar zou worden afgekondigd, om zo door koninklijke autoriteit tot publiek recht te worden gemaakt. Afgevaardigden van de magistraat gingen naar Brussel om deze wens aan het gouvernement kenbaar te maken. Maar ze kregen thans nul op het rekest.⁸³ Blijkbaar vonden de Conferentie en de Raad van State het nu welletjes: terwille van de rust in Vlaanderen was het beter verder over de zaak te zwijgen.

Nog gaven de ijverars in Gent het niet op. In april vertrokken twee schepenen naar Den Haag om daar met de Staten-Generaal besprekingen te voeren over allerlei zaken, als logementgelden, de schulden door Bergeyck in Gent achtergelaten e.a. Ze kregen ook opdracht om de publikatie te verzoeken van „het decreet interpretatief van de amnestie generaal”. Men kon tevoren wel raden welk antwoord ze hierop zouden krijgen: de Staten-Generaal verwezen hen naar hun gedeputeerden te Brussel, die tezamen met de Engelse minister hierin mochten handelen naar bevind van zaken⁸⁴. Schepenen van de Keure vroegen nog aan Van den Bergh afzonderlijk, of hij zo goed wilde zijn de in Den Haag besproken punten (waaronder de publikatie van het decreet van interpretatie) in memorie te houden, omdat zij vreesden van de Collatie geen penningen te bekomen tot betaling van de logementen van 't gepasseerde winterseizoen⁸⁵. Maar ook Van den Bergh beschouwde blijkbaar de zaak als afgedaan. Ik heb niet gevonden dat het decreet ooit officieel is afgekondigd. Het deed er weinig toe: iedereen in Vlaanderen moet er langzamerhand mee bekend geraakt zijn.

De amnestie had nog een tweede nasleep: een hooglopende ruzie tussen de Collatie van Gent en de colleges van Brugge en het Vrije. In haar resultaat van 20 januari 1710 had de Collatie immers Brugge en het Vrije verweten dat zij de amnestie hadden uitgelokt („vervolgd”). Dat zou reeds gebleken zijn op 28 augustus 1709, toen zes afgevaardigden van Brugge en het Vrije de magistraat van Gent hadden aangezocht zich bij hen te voegen „tot het vervolg van d'amnestie”. De beschuldiging was voor 99 percent onwaar en gegrond op verkeerde informatie. We weten dat

(82) De requisitie van de Conferentie van 4 febr. 1710, getekend door Cadogan, V.d.Bergh en Renswoude, in Verbaal, Leg. 921, nr. 1151. De brief van de Raad van State van 5 febr. 1710, bijna woordelijk gelijk aan de requisitie, in *Verhael*, blz. 124 v.; De Smet, a.w. II, 422.

(83) Febr. 1710. *Verhael*, blz. 125. Verbaal, Leg. 922, nr. 1189.

(84) Resolutie van 7 mei 1710. Verbaal, Leg. 922, nr. 1229. *Verhael*, blz. 125.

(85) Triest d'Aughem (secretaris) namens schepenen aan V.d.Bergh, 22 mei 1710. Briefwisseling V.d.Bergh, Leg. 937.

Brugge en het Vrije in hun talloze verzoekschriften aan Marlborough, aan de Staten-Generaal, aan de Conferentie, aan de Raad van State, stevast twee eisen gesteld hadden: vernietiging van de jointe en verwijzing van de zaak naar de gewone rechter. Alleen in hun allerlaatste rekest van december 1709 waren zij, schoorvoetend, in een vage formule enigszins tegemoetgekomen aan de eis van de Conferentie dat zij om een temperament zouden vragen⁸⁶. Wel kan men natuurlijk stellen dat de amnestie er gekomen was als gevolg van hun actie, maar „vervolgd”, nagestreefd of uitgelokt hadden ze deze niet.

Doordat het resultaat van de Collatie van 20 januari gedrukt werd, konden de colleges van Brugge en het Vrije er spoedig kennis van nemen. Zij voelden zich door „de valse impositie” hogelijk beledigd en bevlekt in hun reputatie, en lieten het er niet bij zitten. Eerst vroegen ze aan de magistraat van Gent extract uit het resolutieboek van schepenen van de Keure op 28 augustus 1709. Toen ze daarop geen bevredigend antwoord kregen, lieten ze de pensionaris Tacquet en zijn vijf mede-afgevaardigden, die op die datum op het stadhuis van Gent geweest waren⁸⁷, een beëdigde verklaring afleggen over wat ze daar gezegd hadden. Deze verklaarden onder ede dat ze aan Gent alleen gevraagd hadden mee te doen om de vernietiging van de jointe te verkrijgen, en dat noch binnen noch buiten de schepenkamer een enkel woord was gesproken van generale of particuliere amnestie (26 februari 1710). De verklaring werd naar Gent gezonden, maar de Collatie persisteerde. Daarop dienden Brugge en het Vrije een aanklacht in bij de Raad van Vlaanderen, om langs de weg der justitie eerherstel te verkrijgen door formele herroeping van de beschuldiging. Zij waren daarbij wel aan het goede adres, maar de Raad beval eerst bij apostille, de aanklacht te tonen aan de tegenpartij (11 maart). Noch de magistraat van Gent, noch de Collatie antwoordde daarop bevredigend, en Brugge en het Vrije herhaalden toen hun verzoek aan de Raad van Vlaanderen om rechtsingang te verlenen (24 maart). Diezelfde dag vergaderde de Collatie die niets van haar strijdbaarheid had verloren. Zij achtte de aanklacht

t'eenemaal qualijck ende jegens de liberteyt van dit Corpus, van wiens goede conduite de Majesteyt ende sijne Hooge Geallieerden (soo sij betrouwen) geïnformeert sijn, ende van welcke conduite niemant dan deselve Majesteyt de kennisse en soude competeeren.

En zij verzocht de magistraat, zonder tijdverlies de Raad van State hiervan kennis te geven en redres te vragen. Dat gebeurde. Bij decreet van 31 maart verbodde de Raad van State, in zijn kwaliteit van Geheime Raad, aan de Raad van Vlaanderen enige vervolging in deze zaak in te stellen en beval, als partijen er toch mee zouden doorgaan, hen naar Brussel te verwijzen⁸⁸. Volgens de briefschrijver van het *Verhael van den burgerlyken oproer* was dit weer eens een staaltje van het verfoeide stremmen

(86) Zie hiervoor, blz. (27 v).

(87) Zie hiervoor, blz. (9).

(88) *Verhael*, blz. 116-123.

van de loop der justitie ; volgens mij was het 't verstandigste wat de Raad van State, die als Geheime Raad het oppertoezicht had op de justitie, kon doen om aan het onverkwikkelijke geharrewar een eind te maken. En hiermee eindigde dan na ruim een jaar de beroering die de instelling van de gedelegeerde rechtbank en vooral de amnestie in Vlaanderen had veroorzaakt, maar de rimpelingen ervan bleven nog lang zichtbaar.

ARCHEOLOGISCHE KRONIEK

door

M. DESITTERE

A. OPGRAVINGEN EN VONDSTEN : DE GALLO-ROMEINSE PERIODE (II) ¹

19. Destelbergen

In 1960 ondernam het Seminarie voor Archeologie Gent een proefgraving op de plaats Eenbeekeinde. Vanaf 1965 verliepen de opgravingen jaarlijks in één of meerdere campagnes. Over de stand van het onderzoek voor wat de voorgeschiedenis betreft hadden wij het reeds in een voorgaande kroniek (Desittere 1974, pp. 143-144). Belangrijker, zeker in het licht van de wordingsgeschiedenis van het oude Gent, zijn de resultaten over de bewoning van het site in de Gallo-Romeinse periode. Door de systematische opgravingen op de plaats Eenbeekeinde winnen ook de vroegere vondsten, die elders op de gemeente Destelbergen werden gedaan, aan belang. Ze zullen verder in deze kroniek besproken worden.

In de oudere literatuur worden heelwat van deze vondsten gelocaliseerd op de plaats Steenland terwijl anderzijds de resten van wat hoogstwaarschijnlijk een muntschat is geweest, gesitueerd worden op de plaats Berken-Zant. Beide toponymen zijn thans verdwenen maar konden we terugvinden op een kaart van Carolus Benthuis (— 1771). We geven hier een uittreksel van deze kaart weer waarop het terrein van de huidige opgravingen (nr. 1 op de kaart) gesitueerd wordt t.o.v. de vindplaats Steenland (nr. 2 op de kaart) en van de plaats Berken-Zant (nr. 3 op de kaart).

Voor wat de resultaten van het systematische onderzoek op Eenbeekeinde betreft, verwijzen we de lezer naar de basisliteratuur, de opgravingsverslagen en laboratoriumanalyses, gepubliceerd in O.O.V.O. (II, 1961, pp. 38-54; III, 1964, pp. 27-71; IV, 1967, pp. 129-165; V, 1970, pp. 23-186; VII, 1976, pp. 21-72; VIII, 1978, pp. 17-29, 31-61).



Beknopte samenvattingen van deze verslagen zijn te vinden in de archeologische kronieken (distrikt E) van het tijdschrift *Helinium* (*Helinium* 4, 1964, p. 63; 7, 1967, pp. 85-86; 10, 1970, pp. 159-161; 13, 1973, pp. 195-196; 16, 1976, pp. 79, 84).

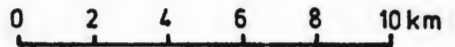
Meer gespecialiseerde onderwerpen of deelaspecten worden behandeld in volgende werken :

Boon 1973 (kruiken en kruikamforen).

De Laet 1966 (zeepwaar - aardewerk).

(1) De nummering van de vondsten sluit aan bij deze uit de voorgaande kroniek (Desittere 1977, pp. 225-239).

- stadsgrens (toestand op 1.1.1977)
- indeling stadsgebied
- gemeentegrens (toestand vóór 1.1.1977)
-  voorheen behandelde gebied
-  thans



- De Laet - Van Doorselaer 1969 (lokale ijzerwinning).
 De Laet - Thoen 1969 (Pompejaans - rood aardewerk).
 De Laet - Thoen - Van Doorselaer 1970 (massagraf).
 Van Doorselaer 1969 (brandrestengraven).
 — 1971 (ijzerwinning).
 Vynckier 1966 (vlechtwerk uit lindenbast).
 Als synthetische overzichten met bijzondere aandacht voor de Gallo-Romeinse oorsprong van de stad Gent vermelden we tenslotte :
 De Laet 1969 a.
 — 1969 b.
 — 1977.
 Wankenne 1972, pp. 38-40.

20. Destelbergen

- a. Op de plaats Steenland.
- b. Aardewerk.
- c. Bewaarplaats : onbekend. In 1847 in het bezit van dhr. Schayes (zie opmerking).
- d. Bibliografie :
 - Verhelst 1847, p. 78, nr. 1482.
 - Schuermans 1872, p. 31.
 - Bauwens-Lesenne 1962, p. 69 (verkeerdelijk onder Gent besproken).

Opmerking : op de kaart van Benthuis (1771) is Steenland gelegen tussen de *Leeghen Herrewegh* en de Schelde enerzijds, de *Eembeke* en de *Leede* anderzijds (nr. 2 op de kaart). Op het moderne stratennet kan Steenland nauwkeurig gesitueerd worden als gelegen ten zuiden van de Nijverheidsstraat (*Leeghen Herrewegh*), ten noorden van de Schelde en ten westen van de Pannhuisstraat. De voorwerpen maakten eerst deel uit van de verzameling J. Versturme-Roegiers (Gent). Een geïnterfolieerd exemplaar van de veilingcatalogus van deze verzameling (Verhelst 1847), bewaard in de Centrale Bibliotheek van de Rijksuniversiteit Gent onder nr. G.10609, leert ons dat de voorwerpen werden opgekocht door de heer Schayes. Van dan af zijn we hun spoor bijster.

21. Destelbergen

- a. In 1823 op de plaats Steenland, bij het Pannehuis.
- b. Vijf stuks terra sigillata en een scherf van Pompejaans-rood aardewerk. De hier volgende beschrijvingen en identificaties steunen op De Clippele (zie bibliografie).
 1. T.S.-wandscherf van Dr. 37 (fig. 1) ; rode, hard gebakken klei ; doffe, rode vernis ; spiralenfries met erboven achterste poten en opstaande staart van lopend dier.
Trier, einde 2e eeuw - begin 3e eeuw.
 2. T.S.-bodestuk van Dr. 37 of 38 (fig. 2 en 10) ; goed gebakken roze klei ; matte, rode vernis ; stempel : IVLLINIM.
Iullinus van Lezoux ; periode : Flaviërs-Antonijnen.
 3. Middendoor gebroken exemplaar van Dr. 18/31 (fig. 4 en 11) ;
h : 49 mm ; diam. rand : 170 mm ; diam. bodem : 90 mm ; roze,

goed gebakken klei ; matte, rode vernis ; restant van stempel : I M...
Lezoux, einde 1e - begin 2e eeuw.

4. Middendoor gebroken exemplaar van Dr. 33 (fig. 3) ; h : 57 mm ; diam. rand : 85 mm ; diam. bodem : 38 mm ; oranjerode, goed gebakken klei ; matte, lichtrode vernis ; horizontale, omlopende groeflijn op de buitenwand.

Tweede helft 2e - 3e eeuw.

5. Randfragment van Dr. 45 (fig. 7) ; rode, zacht gebakken klei ; matte, rode vernis ; leeuwenkopje in reliëf op de buitenwand. Oost-Gallië (Rheinzabern?), 3e eeuw.

6. Bodemscherf van Pompejaans-rode schaal ; witgrijze, hard gebakken klei.

Tweede helft 1e - midden 3e eeuw.

- c. Bewaarplaats : Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel. Voorheen deel uitmakend van de verzameling G. Hagemans (Luik).

- d. Bibliografie :

— Hagemans 1863, p. 444, nrs. 17-18.

— Juste 1864, p. 187, nr. BB. 19.

— De Clippele 1967, pp. 29, 267-271, 303-304, 306-307, fig. 163-166, 231.

— Bauwens-Lesenne 1962, p. 69 (verkeerdelijk onder Gent besproken).

Opmerking : de voorwerpen werden door De Clippele teruggevonden in de Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel. Ze zijn daar geïnventariseerd onder de vindplaats Steenland. Nummers 3, 4 en 5 dragen nog het oude inventarisnummer BB. 19, hetzelfde dat door Juste (— 1864, p. 187) vermeld werd en dat toelaat tot de verzameling Hagemans op te klimmen. Vermelden we nog dat in de oudste publicatie (Hagemans 1863) de vindplaats van het aardewerk slechts zeer vaag werd omschreven als „hors de la porte d'Anvers" en (sic.) „hors de la Daemporte". De namen Steenland en Pannenhuis duiken slechts op in de inventaris van de Kon. Musea. Uit de beschrijvingen bij Hagemans en Juste, die het o.a. hebben over reliëfsgillata met voorstellingen van leeuwen, krijgers, jachtscènes enz., kunnen we afleiden dat een gedeelte van de verzameling Hagemans ofwel niet meer aanwezig is in de Kon. Musea ofwel daar door De Clippele niet kon teruggevonden worden.

22. Destelbergen?

- a. Hoogstwaarschijnlijk gevonden op de plaats Steenland (zie opmerking).
b. Drie flesjes uit aardewerk. Voor de hiernavolgende beschrijvingen steunen we op De Clippele (zie bibliografie).

1. Volledig bewaard exemplaar (fig. 5) ; bruingele kern en dito, geëffende buitenwand ; h : 142 mm ; grootste breedte : 61 mm ; diam. opening : 26 mm ; diam. bodem : 36 mm.

2. Flesje waarvan de monding en een deel van de hals ontbreken (fig. 6) ; beigegele kern, bruingele en geëffende buitenwand ; bewaarde hoogte : 100 mm ; grootste diam. : 60 mm ; diam. bodem : 27 mm.

3. Flesje waarvan alleen het buikgedeelte is bewaard ; beigegele kern, bruingele en geëffende buitenwand ; grootste breedte : 65 mm.

- c. Bewaarplaats : Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel (inv. nr. B. 333c). Voorheen deel uitmakend van de verzameling Hagemans (Luik).
- d. Bibliografie :
- Hagemans 1863, p. 446, nr. 49, Pl. XII, 8.
 - Juste 1864, p. 189, nr. BB. 59.
 - Schuermans 1890, p. 389.
 - Bauwens-Lesenne 1962, p. 69 (hier onder Gent vermeld).
 - De Clippele 1967, pp. 30, 271-273, 304, fig. 167-168.

Opmerking : in de hoofdbron (Hagemans 1863) wordt als vindplaats aangegeven : „hors de la porte d'Anvers et de la Daemporte". In nagenoeg dezelfde bewoordingen beschreef Hagemans de vindplaats van het aardewerk hierboven besproken onder nr. 21. Dit aardewerk, dat eveneens bewaard wordt in de Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel, werd daar geïnventariseerd onder de plaatsaanduiding Steenland. Er bestaat dus een grote kans dat ook deze Gallo-Romeinse vondsten, gevonden buiten de Dampoort en deel uitmakend van de verzameling Hagemans, in Destelbergen, meer bepaald op Steenland, werden gevonden.

23. Destelbergen

- a. In 1789, op ongeveer 1 m diepte, op de plaats Berken-Zant.
- b. Een hoop houtskool en ijzerfragmenten met in de nabijheid 75 munten en nog wat verder nog eens 62 munten. Vermoedelijk gaat het om één enkele muntschat bestaande uit 136 *sestertii* en 1 *dupondius*. Het verband met de houtskoolconcentratie en de ijzerfragmenten is onduidelijk. Van 112 munten is de toewijzing bekend :
- 1 van Vespasianus
 - 2 van Domitianus
 - 14 van Trajanus
 - 24 van Hadrianus
 - 1 van Sabina
 - 2 van Aelius
 - 21 van Antoninus Pius
 - 2 van Faustina I
 - 3 van Marcus Aurelius
 - 10 van Faustina II
 - 3 van Lucius Verus
 - 3 van Lucilla
 - 23 van Commodus (22 *sestertii* en 1 *dupondius*)
 - 3 van Septimius Severus
- De beschrijving van drie munten ontleen we aan De Bast (— 1804, pp. 43-45 ; — 1808, pp. 88-90) :
- Antoninus Pius. Keerzijde : *TEMPLVM DIV. AVG. REST. COS. III. Tempel met 8 zuilen.*
 - Marcus Aurelius. Voorzijde : *DIVVS M. ANTONINVS.*
Keerzijde : *CONSECRATIO.* Keizer op wagen getrokken door 4 olifanten (fig. 8).

- Septimius Severus. Keerzijde : P.M.TR.P.III.COS.II.P.P. Zittende Roma(?) met in de rechterhand een Victoria en in de linker een lans.
- Deze munt is de jongste uit de reeks (195-196 n.C.).
- c. Bewaarplaats : onbekend. In 1804 maakten voornoemde 112 munten deel uit van vier privé-verzamelingen waaronder deze van kanunnik M.J. De Bast (Gent).
- d. Bibliografie :
 - De Bast 1804, pp. 41-45.
 - De Bast 1808, pp. 88-91, Pl. I, fig. XIV.
 - Blanchet 1900, pp. 35, 264 nr. 674.
 - Bolin 1926, (173).
 - Van Gansbeke 1955, p. 28.
 - Thirion 1967, p. 68, nr. 62.

Opmerking : de plaats Berken-Zant, vermoedelijk een zandige opduiking, is op de kaart van Benthuis (1771) aangeduid onder de benaming *Berckens Sandt* (nr. 3 op de kaart). Ze bevindt zich op deze kaart ten zuiden van de *Tietshammeerschen* en ten noorden van de *Meirsstraete*, ten oosten van *den tiets ofte bellegatdam* en ten westen van de *Daermstraete*. Op het moderne stratennet kunnen we Berken-Zant als volgt lokaliseren : ten westen van de Kerkhamstraat (*Daermstraete*), ten oosten van de Hellegatstraat (*den tiets ofte bellegatdam*) en ten noorden van de Meerkenshamstraat (*Meirsstraete*).

Vermelden we nog dat Van Gansbeke (— 1955, p. 24) de vondst bij vergissing een tweede maal vermeldt onder de gemeente Dentergem.

24. *Gentbrugge (Gent)*

- a. In 1867 of 1868 gevonden tijdens werken uitgevoerd voor de aanleg van de ringspoorweg aan de Neder-Schelde.
- b. Blauwgroen glazen prismaflesje ; h : 135 mm.
- c. Bewaarplaats : Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel (inv. nr. B. 478).
- d. Bibliografie :
 - Van Dessel 1877, p. 96.
 - de Loë 1937, p. 272.
 - Mariën 1945, p. 19, voetnoot 2.

25. *Gentbrugge (Gent)*

- a. Niet nader bepaalde vindplaats.
- b. Munt van Nero.
- c. Bewaarplaats : Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel.
- d. Bibliografie :
 - Van Dessel 1877, p. 96.

26. *Gentbrugge (Gent)*

- a. Op niet nader bepaalde vindplaats(en?).
- b. Twee dakpannen.

- c. Bewaarplaats : Jacob van Maellant-museum, Damme.
- d. Bibliografie :
— Trips 1956, p. 422.

27. Sint-Amandsberg (Gent)

- a. Gevonden op niet nader omschreven vindplaatsen.
- b. Drie bronzen munten (*dupondii*) : 2 van Trajanus en 1 van Antoninus Pius. De hiernavolgende beschrijving van de munt van Antoninus Pius (fig. 9) steunt op gegevens bij De Bast :
Voorzijde : ANTONINVS AVG. PIVS P.P. TR. P.XII. Kop van Antoninus Pius met lauwerkrans.
Keerzijde : MVNIFICENTIA AVG. COS. IIII. Olifant.
- c. Bewaarplaats : onbekend.
- d. Bibliografie :
— De Bast 1804, pp. 30-31.
— De Bast 1808, pp. 31-32, Pl. I, fig. IV.

28. Sint-Amandsberg - Destelbergen

- a. Buiten de Dampoort, in een veenderij.
- b. Bronzen linkerarm (fig. 13) ; l : 91 mm ; sterk beschadigd aan elleboog en vingertoppen. Het spits toelopende uiteinde laat vermoeden dat het stuk oorspronkelijk gemonteerd was in een beeldje. Het voorwerp heeft een veenpatina.
- c. Bewaarplaats : Museum voor Oudheidkunde van de Rijksuniversiteit Gent.
- d. Bibliografie :
— De Bast 1813, p. 199, Pl. III, fig. XII.
— Maertens de Noordhout 1938, p. 91, nr. 17.

Opmerking : De Bast beschrijft de vindplaats als volgt : „... dans les tourbières hors de la porte d'Anvers, près du Mont-Saint-Amand”. Volgens de bodemkaart van België, kaartblad Melle 55E (1963) kan het hier gaan om het grensgebied van Sint-Amandsberg en Destelbergen, meer in het bijzonder de plaatsen gelegen ten westen en ten noorden van de wijk Eenbeekeinde.

Naar vriendelijke mededeling van Mevrouw G. Faider, die over de Gallo-Romeinse bronzen uit België een corpus ter perse heeft, is het fragment wel degelijk Gallo-Romeins.

29. Sint-Amandsberg (Gent)?

- a. Zou gevonden zijn te Sint-Amandsberg.
- b. Bronzen Marsbeeldje (fig. 12) ; naaktfiguur van 85 mm hoogte. Bovenaan beschadigde Korinthische helm met vederbos ; onder de helm zijn de haarlokken zichtbaar ; gebogen en opgeheven rechterarm met door de hand het attributengat voor de lans.
- c. Bewaarplaats : Museum voor Oudheidkunde van de Rijksuniversiteit Gent.

d. Bibliografie :

- Den Duyts 1835, nrs. 8-9, fig. 9.
- Maertens de Noordhout 1938, p. 91, nr. 18.

Opmerking : de vroegste ons bekende vermelding van een bronzen Romeins beeldje uit Sint-Amansberg hebben we aangetroffen in de geïllustreerde handschrift-catalogus van de oudheidkundige verzamelingen van de Gentse universiteit. Dit handschrift, dat gedateerd is op 1835, werd opgesteld door F. Den Duyts. Onder de rubriek „Figures en bronze” vermeldt de auteur onder nr. 8 een Mercuriusbeeldje gevonden „hors de la porte d'Anvers près l'endroit appelé la montagne de Saint-Amand” en deel uitmakend van de verzameling van wijlen kanunnik M.J. De Bast. De auteur verwijst verder naar fig. 8 van zijn catalogus. Nergens wordt echter in het *Recueil* van De Bast een Mercuriusbeeldje van Sint-Amansberg vermeld. Daarentegen wordt door laatstgenoemd auteur een dergelijk beeldje beschreven en afgebeeld dat gevonden werd in Dendermonde (De Bast 1808, pp. 406-407, Pl. XIX, fig. IX). Nu stemt de afbeelding in dit werk vrij goed overeen met deze die door Den Duyts werd gegeven van het beeldje dat door hem op Sint-Amansberg werd gelocaliseerd. De Heer J. Maertens de Noordhout, de latere dienstdoende conservator van de oudheidkundige verzamelingen van de Rijksuniversiteit, moet deze tegenstrijdigheid eveneens hebben opgemerkt want ter gelegenheid van de revisie van de Gentse verzameling in 1921 op basis van het handschrift van Den Duyts, geeft hij zijn opmerkingen weer op hetzelfde hs. Zo heeft hij onder de plaatsbepaling „Mont-Saint-Amand” in rode inkt de korrekte plaatsbepaling „Termonde” (Dendermonde) geschreven. Bij de beschrijving van een tweede zogenaamd Mercuriusbeeldje, door Den Duyts behandeld onder nr. 9 met verwijzing naar fig. 9 en zonder vermelding van vindplaats, heeft Maertens de Noordhout in dezelfde rode inkt „Mont-Saint-Amand” (Sint-Amansberg) toegevoegd. In een handschrift-inventaris van H. Van Duyse, gedateerd op 7-2-1888 (Van Duyse 1888), die de voorwerpen vermeldt die (voor het merendeel tijdelijk) van de universiteit Gent werden overgedragen aan het Oudheidkundig museum van de stad Gent, lezen we onder nr. 1989 : „statuette en bronze. Mercure nu, tête casquée, trouvée à Mont Saint-Amand. h. 0.10”. De afmeting (10 cm) stemt overeen met het onder nr. 8 beschreven Mercuriusbeeldje in het hs. Den Duyts, dat door dezelfde auteur, zoals we gezien hebben, verkeerdelijk op Sint-Amansberg werd gelocaliseerd. Vermoedelijk heeft Van Duyse dan ook de fout van Den Duyts overgenomen. In de gedrukte catalogus van 1938 van de hand van Maertens de Noordhout (— 1938, p. 91, nr. 18) bevestigt deze auteur zijn kritiek van 1921 op het hs. Den Duyts. Samenvattend kunnen we zeggen dat het Mercuriusbeeldje, dat door Den Duyts op Sint-Amansberg werd gelocaliseerd, in werkelijkheid gevonden is in Dendermonde en deel heeft uitgemaakt van de verzameling De Bast vooraleer het zijn plaats kreeg in het universiteitsmuseum. Maertens de Noordhout geeft daarenboven als zijn mening te kennen dat het onder nr. 9 vermelde beeldje bij Den Duyts (fig. 12) in werkelijkheid een Marsbeeldje is en op Sint-Amansberg werd gevonden. De eerste rechtzetting kunnen we bijtreden. Een vergelijking van het origineel bewaard in het museum van de Rijksuniversiteit met fig. 9 bij Den Duyts, bewijst dat het hier inderdaad om een Mars- en niet om een Mercuriusbeeldje gaat. Op grond van welke argumenten Maertens de Noordhout de vindplaats van dit Marsbeeldje op Sint-Amansberg localiseert, is ons daarentegen niet bekend.

B. VARIA EN PERSONALIA

- Van 29 april tot 16 mei 1978 ging in de Raadzaal van het Gemeentehuis van Destelbergen een tentoonstelling door over „Oudheidkundige Opgravingen te Destelbergen”. De tentoonstelling werd ingericht door de Destelbergse Kunst- en Kultuurkring „Rond de Damvallei” in samenwerking met het Seminarie voor Archeologie van de Rijksuniversiteit Gent.

- Van het tijdschrift *Stadsarcheologie*, uitgave van de Gentse Vereniging van stadsarcheologie, verschenen nrs 1 en 2 van de tweede jaargang (1978). Hierin worden enkele recente vondsten vermeld, die voor onze kroniek van belang zijn, nl. een neolithische bijl gevonden tijdens een noodopgraving van 1977 op het afbraakterrein aan het Dobbelslot te Gent (*Stadsarcheologie* 2, 1978, 1, p. 23), een Romeins brandrestengraf in de Pekelharing te Gent (— 2, 1978, 2, p. 14) en een silex-pijlpunt uit St.-Amandsberg (— 2, 1978, 2, p. 26).
- Door de Dienst voor Archeologie en Historische Monumenten Gent en de Nationale Dienst voor Opgravingen te Brussel werden op 17 en 18 maart 1978 contactdagen georganiseerd onder het motto „Middel-eeuwen 78”. De bijeenkomst ging door in het Gentse Centrum voor Kunst en Cultuur. Een gestencilde brochure van 56 pp. geeft een samenvatting weer van de referaten. Onderwerpen over archeologie in Gent werden behandeld door P. Raveschot (*De vroeg-middeleeuwse ceramiek in Gent*), J. Vandenhoute (*Stadsarcheologie te Gent*) en G. De Smet (*Noodopgraving naar het Tempelhof te Gent*).
- Zopas verscheen de achtste reeks van Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oost-Vlaanderen (O.O.V.O. VIII). In deze band werd o.a. het aanvullende en eindverslag gepubliceerd over de opgravingen te Destelbergen - Eenbeekeinde, opgravingsvlakken B, C, D en F. Het volledige verslag over opgravingsvlak E zal in een volgende aflevering gepubliceerd worden.

LIJST VAN DE AFBEELDINGEN

- Situatiekaart. Wijkindeling: 1. ex. Wachtebeke; 2. St.-Kruis-Winkel; 3. Klein-Gent; 4. Kluizen; 5. Mendonk; 6. ex. Zaffelare; 7. Desteldonk; 8. Oostakker; 9. Wondelgem; 10. Mariakerke; 11. St.-Amandsberg; 12. Drongen; 13. Gentbrugge; 14. Ledeburg; 15. Afsnee; 16. St.-Denijs-Westrem; 17. Zwijnaarde.
- 1-4, 7. Aardewerk uit terra sigillata, Destelbergen. Tekeningen naar De Clippele 1967, fig. 163-166, 231.
- 5-6. Aardewerkflesjes, Destelbergen. Tekeningen naar De Clippele 1967, fig. 167-168.
8. Sestertius van Marcus Aurelius, Destelbergen. Tekening naar De Bast 1808, Pl. I, fig. XIV.
9. Dupondius van Antoninus Pius, St.-Amandsberg. Tekening naar De Bast 1808, Pl. I, fig. IV.
- 10-11. Stempels op terra sigillata, Destelbergen. Tekeningen naar De Clippele 1967, fig. 230, 232.
- 12-13. Bronzen Marsbeeldje, St.-Amandsberg. Cliché's M. Desittere.
- Uittreksel van kaart van Carolus Benthuis (1771) met de aanduiding van het opgravingsterrein van het Seminarie voor Archeologie Gent (nr. 1), van de plaats Steenland met vondsten gedaan in de 19e eeuw (nr. 2) en van de plaats Berken-Zant, waar in 1789 de muntschat werd gevonden (nr. 3).

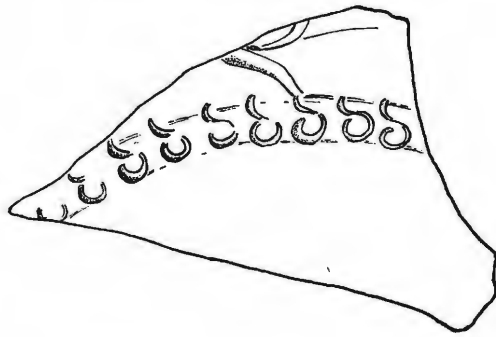
BIBLIOGRAFISCHE AFKORTINGEN

- Bauwens-Lesenne 1962 = M. Bauwens-Lesenne, *Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in Oost-Vlaanderen*, Oudheidkundige Repertoria II, Brussel, 1962.
- Benthuis 1771 = Carolus Benthuis, *Figurative kaart van alle de thiendebaere landen gelegen binnen de prochie van Destelberge, ressort der Casselrije van den Audenburg te Ghendt, gemaekt ten verzoeke van Anselmus Balde, ontvanger der exempte abdije van Sinte Pieters, nevens Ghendt, door Carolus Benthuis, gezworen landmeter geadmitteerd door den Raede van Vlaenderen*, 7 mei 1771 (origineel bewaard in het Rijksarchief te Gent, Fonds Destelbergen: kaarten en plans, nr. 345).
- Blanchet 1900 = A. Blanchet, *Les trésors de monnaies romaines et les invasions germaniques en Gaule*, Parijs, 1900.
- Bolin 1926 = St. Bolin, *Fynden av Romerska Mynt i det Fria Germanien*, Lund, 1926.
- Boon 1973 = M. Boon, *Kruiken, kruikamforen en amforen gevonden te Destelbergen. Typologie en chronologie*, Gent, 1973 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).
- De Bast 1804 = M.J. De Bast, *Recueil d'antiquités romaines et gauloises trouvées dans la Flandre proprement dite avec désignation des lieux où on les a découvertes*, Gent, 1804.
- De Bast 1808 = M.J. De Bast, *Recueil d'antiquités romaines et gauloises trouvées dans la Flandre proprement dite avec désignation des lieux où on les a découvertes*, 2e uitgave. Gent, 1808.
- De Bast 1813 = M.J. De Bast, *Second supplément au Recueil d'antiquités romaines et gauloises, contenant la description de l'ancienne ville de Bavai et de Famars*, Gent, 1813.
- De Clippele 1967 = L. De Clippele, *Het Gentse en het Meetjesland in de Romeinse tijd. Het verband tussen de bewoning en de bodemgesteldheid*, Gent, 1967 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).
- De Laet 1966 = S.J. De Laet, *Etudes sur la céramique de la nécropole Gallo-Romaine de Blicquy (Hainaut) II. La poterie dite „savonneuse“*, Helinium, 6, 1966, pp. 3-25.
- De Laet 1969a = S.J. De Laet, *Nieuw licht op de oorsprong van Gent*, Spiegel Historiae 4, 1969, pp. 133-140.
- De Laet 1969b = S.J. De Laet, *Les fouilles de Destelbergen et les origines gallo-romaines de la ville de Gand*, Archeologia (Parijs), 30, 1969, pp. 57-69.
- De Laet 1977 = S.J. De Laet in Graven naar Gents Verleden, Gent, 1976, pp. 15-22, 48-49.
- De Laet-Thoen 1969 = S.J. De Laet - H. Thoen, *Etudes sur la céramique de la nécropole Gallo-Romaine de Blicquy (Hainaut) IV. La céramique „à enduit rouge-pompéien“*, Helinium 9, 1969, pp. 28-38.
- De Laet-Thoen-Van Doorselaer 1970 = S.J. De Laet, H. Thoen en A. Van Doorselaer, *La tombe collective de la nécropole gallo-romaine de Destelbergen-lez-Gand (Flandre orientale)*, Helinium 10, 1970, pp. 3-30.
- De Laet-Van Doorselaer 1969 = S.J. De Laet - A. Van Doorselaer, *Lokale ijzerwinning in westelijk België in de Romeinse tijd*, Meded. van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren 31, 4, 1969.
- de Loë = A. de Loë, *Musées royaux d'art et d'histoire à Bruxelles, Belgique Ancienne. Catalogue descriptif et raisonné III. La Période Romaine*, Brussel, 1937.
- Den Duyts 1835 = F. Den Duyts, *Catalogue A. Figures en Bronze*, 26-9-1835 (handschrift bewaard in het Seminarie voor Archeologie, Gent).

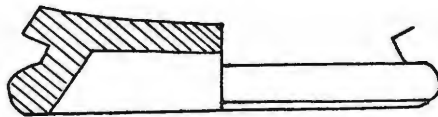
- Desittere 1974 = M. Desittere, *Archeologische Kroniek*, Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent 28, 1974, pp. 141-158.
- Desittere 1977 = M. Desittere, *Archeologische Kroniek*, Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent 31, 1977, pp. 225-239.
- Hagemans 1863 = G. Hagemans, *Un cabinet d'amateur. Notices archéologiques et description raisonnée de quelques monuments de haute antiquité*, Luik-Leipzig, 1863.
- Juste 1864 = Th. Juste, *Catalogue des collections composant le Musée Royal d'Antiquités, d'Armures et d'Artillerie (Bruxelles), précédé d'une notice historique*, Brussel, 1864.
- Maertens de Noordhout 1938 = J. Maertens de Noordhout, *Catalogue du musée des antiquités de l'université de Gand*, St.-Amandsberg, 1938.
- Mariën 1945 = M.E. Mariën, *Note sur une bouterolle de l'âge du bronze découverte à Genbrugge*, Bulletin des Musées royaux d'Art et d'Histoire, 3e reeks, 17, 1945, pp. 19-21.
- O.O.V.O. II = S.J. De Laet, J.A.E. Nenquin, P. Spitaels en A. Van Doorselaer, *Nieuwe Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oost-Vlaanderen*, Cultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen 12, 1958 (1961), II, pp. 3-99.
- O.O.V.O. III = S.J. De Laet, A. Van Doorselaer en P. Spitaels, *Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oost-Vlaanderen*, derde reeks, Cultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen 17, 1963 (1964), II, pp. 4-83.
- O.O.V.O. IV = S.J. De Laet, A. Van Doorselaer, M. Desittere en H. Thoen, *Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oost-Vlaanderen*, vierde reeks, Cultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen 19, 1965 (1967), II, pp. 3-172.
- O.O.V.O. V = S.J. De Laet, A. Van Doorselaer, M. Desittere en H. Thoen, *Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oost-Vlaanderen*, vijfde reeks, Cultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen 23, 1969 (1970), II, pp. 3-189.
- O.O.V.O. VII = S.J. De Laet, J. Nenquin, A. Van Doorselaer, M. Desittere, A. Gautier, H. Thoen, F. Verhaeghe en M. Rogge, *Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oost-Vlaanderen VII*, Cultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen, Bijdragen, Nieuwe Reeks - Nr 2, 1976, 215 pp.
- O.O.V.O. VIII = S.J. De Laet, A. Van Doorselaer, M. Desittere, H. Thoen, F. Verhaeghe en M. Rogge, *Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oost-Vlaanderen VIII*, Cultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen, Bijdragen, Nieuwe Reeks - Nr. 6, 1978, 136 pp.
- Schuermans 1872 = H. Schuermans, *Antiquités trouvées en Belgique*, Bulletin des Commissions royales d'Art et d'Archéologie 11, 1872, pp. 23-49.
- Schuermans 1890 = H. Schuermans, *Antiquités trouvées en Belgique*, Bulletin des Commissions royales d'Art et d'Archéologie 29, 1890, pp. 361-424.
- Thirion 1967 = M. Thirion, *Les trésors monétaires gaulois et romains trouvés en Belgique*, Brussel, 1967.
- Trips 1956 = E. Trips, *Het Jacob van Maerlant-Museum te Damme bij Brugge*, L'Antiquité Classique 25, 1956, pp. 421-422.
- Van Dessel 1877 = C. Van Dessel, *Topographie des voies romaines de la Belgique*. Statistique archéologique et bibliographie, Brussel, 1877.
- Van Doorselaer 1969 = A. Van Doorselaer, *Typische Gallo-Romeinse brandresten-graven in de Scheldevallei*, Helinium 9, 1969, pp. 118-137. (= Studia Historica Gandensia 128).
- Van Doorselaer 1971 = A. Van Doorselaer, *Primitive Eisenverhüttung in Belgien*, Early Medieval Studies 3, Antikvariskt arkiv 40, Stockholm, 1971, pp. 31-36.

- Van Duyse 1888 = H. Van Duyse, *Inventaire des objets d'art et antiquités appartenant à l'université de Gand transférés au Musée d'Archéologie* (handschrift van 7-2-1888 bewaard in de Centrale Bibliotheek van de Rijksuniversiteit Gent).
- Van Gansbeke 1955 = P. Van Gansbeke, *Les trésors monétaires d'époque romaine en Belgique*, *Revue belge de numismatique et de sigillographie* 101, 1955, pp. 5-44.
- Verhelst 1847 = B. Verhelst, *Cabinet Versturme. Catalogue des curiosités formant le cabinet de feu M. Versturme-Roegiers, consistant en livres, manuscrits et documents historiques, sculptures, tableaux, dessins et estampes, médailles, antiquités, armes et armures, etc.*, Gent, 1847.
- Vynckier 1966 = J. Vynckier, *Onderzoek en conservatie van het vlechtwerk uit een Romeinse waterput te Destelbergen*, *Bulletin van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium* 8, 1965 (1966), pp. 167-171.
- Wankenne 1972 = A. Wankenne, *La Belgique à l'époque romaine. Sites urbains, villageois, religieux et militaires*. Nationaal Centrum voor Oudheidkundige Navorsingen in België, reeks C III, Brussel 1972, 208 pp.

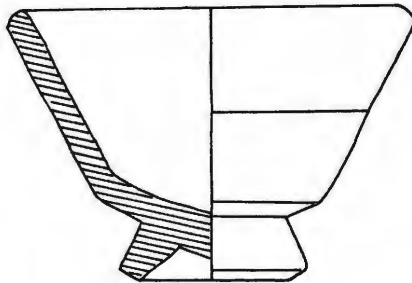




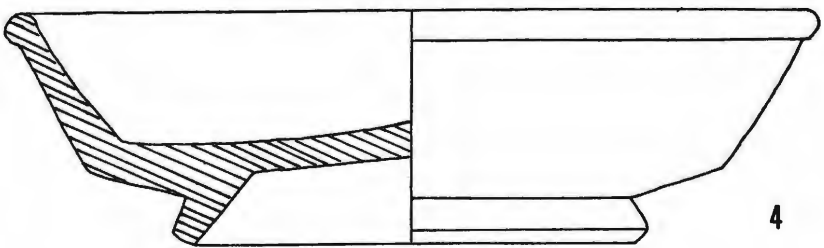
1



2

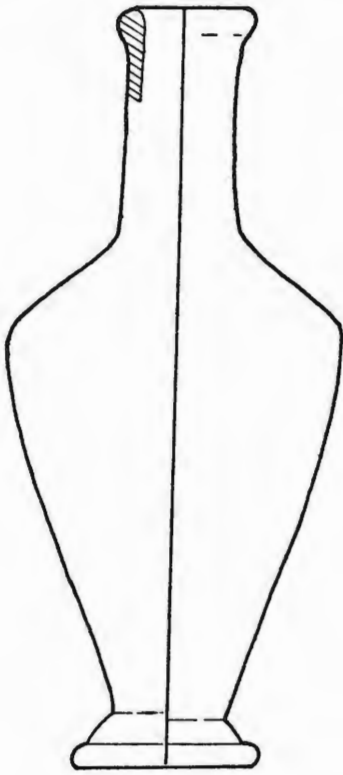


3

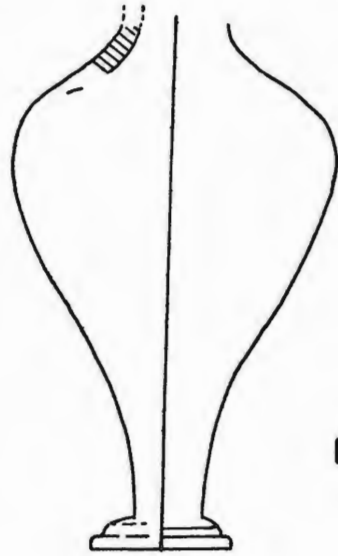


4





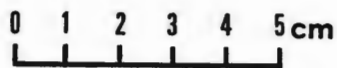
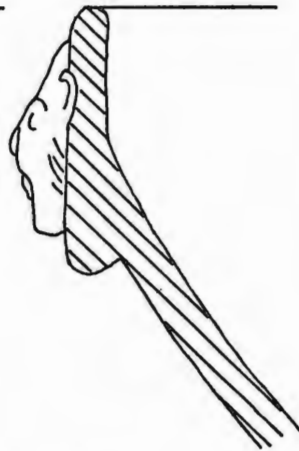
5



6



7





8



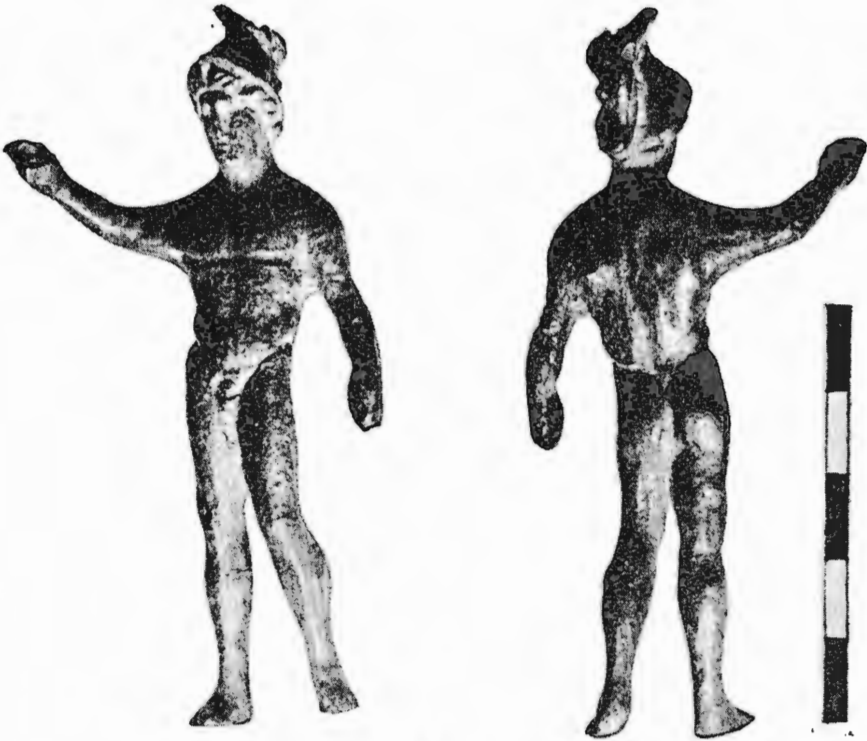
9



11

10





12



13

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1977-1978 *

door

René DE HERDT
Stadsarchief Gent

Inventarissen, bibliografieën, katalogen

1. DE HERDT R., *Bibliografie van de geschiedenis van Gent, 1976-1977*, in *HMGOG*, XXXI, (1977), p. 241-264.

Vervolg van de bibliografie die sinds 1973 in de *Handelingen* verschijnt.

2. DESITTERE M., *Archeologische Kroniek*, in *HMGOG*, XXXI, (1977), p. 225-239.

Vervolg van de jaarlijkse kroniek die sinds 1973 in de *HMGOG* verschijnt. Valt uiteen in twee delen: A. Opgravingen en vondsten: de Gallo-Romeinse periode. B. Varia en personalia. Geïllustreerd.

3. STEEGHERS W., *Staten van Goed van de Heerlijkheid Sint-Baafs bij Gent, (Vlaamse Vereniging voor Familiekunde; Gouw Oost-Vlaanderen)*, dl. 3 en 4, (1977), 291 blz.

Geeft de namen weer van de personen die voorkomen in de registers van de staten van goed van de Sint-Baafsheerlijkheid.

*Archeologie **

4. BOURGEOIS J., *Vondsten bij wegenwerken. Holstraat*, in *Stadsarcheologie, Viermaandelijks tijdschrift van de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie*, 2, (1978), nr. 3, p. 20-31.

Archeologen controleerden de wegenwerken die in 1978 in de Holstraat werden uitgevoerd. De vondsten dateren meestal uit de 14de en 15de eeuw. Geïllustreerd.

(*) Gebruikte afkorting: *HMGOG* = *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oubeidkunde te Gent*. Uit vulgariserende werken en artikels werd slechts een keuze gemaakt. Een aantal niet opgenomen artikels en mededelingen kan men vinden in tijdschriften en mededelingsbladen over heemkunde en toerisme.

(*) Zie ook nr 2.

5. DE LAET S.J., A. VAN DOORSELAER, M. DESITTERE, H. THOEN, F. VERHAEGHE, M. ROGGE e.a. *Oudheidkundige opgravingen en vondsten in Oost-Vlaanderen, VIII. (Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen. Bijdragen. Nieuwe Reeks. Nr. 6)*, Gent, 1978, 132 blz.

Resultaten van de opgravingen te Destelbergen-Eenbeekeinde en katalogoog van de vondsten uit de Gallo-Romeinse nederzettingen van Zottegem-Velzeke. Geïllustreerd. Kaarten en plattegronden.

6. DESEYN G., *Vondsten bij wegenwerken. Stoppelstraat - Koperstraat*, in *Stadsarcheologie, Viermaandelijks tijdschrift van de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie*, 2, (1978), nr. 2, p. 14-20.

Bespreking van de talrijke vondsten daterend uit de 14de tot de 17de eeuw. Geïllustreerd.

7. *Middeleeuwen 1978*, Gent, 1978.

Samenvatting van de referaten gehouden op de kontaktdagen die werden georganiseerd door de Dienst voor Archeologie en Historische Monumenten, Gent en door de Nationale Dienst voor Opgravingen, Brussel op 17 en 18 maart 1978. Met bijdragen door J. VANDENHOUTE, *Stadsarcheologie te Gent (O.-Vl.)*, p. 45-46; G. DESMET, *Noodopgravingen naar het Tempelhof te Gent (O.-Vl.)*, p. 47-48, en voorstelling van de *Dienst voor Archeologie en Historische Monumenten van de Stad Gent*, p. 53-56.

8. DESITTERE M. en A.-M. WEISSENBORN, *Voorwerpen uit de metaaltijden*, Gent, 1977.

Katalogus van de voorwerpen uit de metaaltijden aanwezig in het Bijlokemuseum. Geïllustreerd.

9. VAN DER PLAETSEN P., *Vondsten bij wegenwerken. Onderbergen*, in *Stadsarcheologie, Viermaandelijks tijdschrift van de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie*, 2, (1978), nr. 1, p. 17-22.

Het gevonden materiaal is hoofdzakelijk te dateren tussen de 10de en de 15de eeuw. De straat blijkt vroeger veel smaller te zijn geweest. Geïllustreerd.

10. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie, Viermaandelijks tijdschrift van de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie*, 2, (1978), nr. 1, p. 23-27.

Bespreking van vondsten in het Citadelpark; de noodopgraving in het Dobbelslot; aan het Dok 52, A.C.E.C., graafwerken; bij het archeologisch onderzoek in de Goudstraat 18-20; aan het Eerste

Korenmeetershuis op de Graslei ; in de Hertogstraat 11 (muurschilderingen) ; aan de Oudburg 2 (lavabonis en stookplaats uit de 15de eeuw) ; Sint-Pietersplein (loden zegel). Geïllustreerd.

11. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie, Viermaandelijks tijdschrift van de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie*, 2, (1978), nr. 2, p. 21-26.

Bespreking van vondsten aan Coupure Rechts 168, bouwwerf ; Dobbel Slot ; Gouden Leeuwplein-Mageleinstraat ; Graslei 8, huis „Den Enghel” ; Kalvermarkt, noodopgraving ; Leiekaai ; Lieven De Winnestraat, rioleringswerken ; Schepenhuisstraat, huis „Inde Raeve” ; Ter Platen-brug, verbredingswerken ; Sint-Amandsberg, Rozebroekslag 23. Geïllustreerd.

12. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie, Viermaandelijks tijdschrift van de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie*, 2, (1978), nr. 3, p. 20-31.

Bespreking van vondsten bij wegenwerken in de Bagattenstraat, bij de verbouwingswerken in het Schepenhuis van Gedele (Stadshuis) ; bij de noodopgraving aan het Dobbel Slot ; in de Bijlokeabdij ; bij het vooronderzoek van de Lakenhalle ; in het Ryhovesteen ; bij archeologisch onderzoek in de Sint-Machariuswijk ; in het Toreken (Vrijdagmarkt). Geïllustreerd.

*Middeleeuwen **

13. BLOCKMANS W.P. en W. PREVENIER, *Poverty in Flanders and Brabant from the Fourteenth to the Mid-Sixteenth Century: Sources and Problems*, (*Acta Historiae Neerlandicae. Studies on the history of the Netherlands*, X), Den Haag-London, 1978, p. 20-57.

De auteurs peilen naar de levensstandaard, het vitale levensminimum, de grenzen van de fiskale armoede, belasting en armoede, de normen voor de ondersteuning, de typologie van de ondersteuningsorganisaties, de parochiale armenorganisaties alsook de sociale houding t.o.v. de behoeftigen.

14. DE BACKER Chr., *De oudste apotekers te Gent in het archief van de St.-Pietersabdij*, in *Farmaceutisch Tijdschrift voor België*, 53, (1976), p. 420-435.

Bespreking van enkele apotekersrekeningen of kwitanties (15de-18de eeuw). Het oudste bekende dokument over de Gentse apotekers dateert uit 1379, nl. dit van apotecaris Martin van Sycleer. Van deze apoteker komen ook een aantal kwitanties voor in het abdijsarchief. Geïllustreerd.

(*) Zie ook nr. 7.

15. DE WILDE G., *De parochiale armenzorg te Gent in de late middeleeuwen*, in *Spiegel Historiae*, 13, 1978, p. 418-422.

De hulpverlening aan de armen door de Tafels van de H. Geest bleek sterk afhankelijk van de economische situatie. Hun armenzorg verhelpt weinig of niets aan de ellende die nog toeneemt in de 15de en 16de eeuw. Geïllustreerd.

16. LARDINOIS Ph., *Symptomen van een middeleeuwse clan: de erfachtige lieden te Gent in de 1e helft van de 14e eeuw*, in *HMGOG*, XXXI, (1977), p. 65-76.

Een inhoudelijke en formeel diplomatische vergelijking tussen de akten van vrijwillige rechtspraak gepasseerd voor de erfachtige lieden en deze gepasseerd voor schepenen van de Keure. Het blijkt dat de erfachtige lieden zich bij oorkonding voornamelijk tot hun standgenoten wendden. Gewone burgers deden beroep op de schepenen van de Keure. De akten van de *virii hereditarii* waren steeds in chirograafvorm opgesteld en betreffen vooral schuldbekentenissen en transakties van onroerende goederen.

17. NICHOLAS D., *Structures du peuplement; fonctions urbaines et formation du capital dans la Flandre médiévale*, in *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations*, 33 (1978), p. 501-527.

Na een onderzoek van de bevolkingsaan groei in Vlaanderen, gaat de auteur de dichtheid van de landelijke bevolking na, onderzoekt hij de beginfase van het ontstaan der steden en schetst het proces van hun bevolkingsaan groei en tegelijkertijd de kapitaalsakkumulatie die dit meebracht. Een belangrijk artikel voor de Gentse economische en demografische geschiedenis. Kaarten, tabellen.

18. PARAVICINI W., *Guy de Brimeu. Der burgundische Staat und seine adlige Führungsschicht unter Karl dem Kühnen*, (*Pariser Historische Studien*), 12, Bonn, 1975, 807 blz.

Guy de Brimeu, beter gekend onder de naam heer van Humbercourt (1433/34-1477), raadsheer van Karel de Stoute, werd tijdens de opstand van Gent tegen Maria van Bourgondië ter dood gebracht.

19. VERHULST A., *An aspect of the question of continuity between antiquity and Middle Ages: the origin of the Flemish cities between the North Sea and the Scheldt*, in *Journal of Medieval History*, III, 1977, p. 175-205.

20. VAN BERGEN M., *Het gebeurde te Gent 500 jaar geleden*, in *Ghendtsche-Tydinghen*, VI, 1977, p. 278-286.

Bespreking van de troebelen te Gent na de dood van Karel de Stoute (5 januari 1477) en van het huwelijk van zijn dochter Maria van Bourgondië met Maximiliaan van Oostenrijk. Geïllustreerd.

21. VAN CAENEGEM R.C., *De Gentse februari-opstand van het jaar 1128*, in *Spiegel Historiae*, 13, (1978), p. 478-483.

Analyse van de opstand van Gent tegen burggraaf Wenemaer en graaf Willem Clito. Deze opstand is de eerste van een lange reeks die Gent, als stad met democratische ideeën, zou voeren van de 12de tot de 16de eeuw tegen haar vorsten.

22. VAN DER HALLEN E., *Het Gentse meerseniersambacht (1305-1540)*, in *HMGOG*, XXXI, (1977), p. 77-149.

Studie over het meerseniersambacht, hetwelk een belangrijke rol speelde in de bevoorrading van de stadsbewoners in zeer gevarieerde produkten (spelden, waskaarsen, messen, scheden, bonnetterie). Het onderzoek behelst de rol van de nering in het marktwezen, de leden van de nering, het ambachtsbestuur, de bezittingen van het ambacht, de deelname aan militaire tochten, de sociale status. Met bijlagen.

23. VAN HERWAARDEN J., *Opgelegde bedevaarten. Een studie over de praktijk van het opleggen van bedevaarten (met name de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen (ca. 1300 - ca. 1500)*, Assen-Amsterdam, 1978, XXIX + 774 blz.

Dit doctoraatsproefschrift peilt niet naar het cultuurhistorisch aspect van de bedevaarten, maar geeft een inzicht in de praktijk van de opgelegde bedevaarten. Ook de Gentse „zoenpraktijk” en de veroordeling door de schepenen of door de paisyerders tot het ondernemen van een bedevaart wordt uitvoerig belicht (p. 73-86).

*Moderne Tijden **

24. *De inname van Gent in 1678 en de gevolgen ervan. Tentoonstelling*, (Gent, 1978), 20 blz.

Katalogus van een beperkte tentoonstelling (59 nummers) over de belegering en inname van Gent (4-12 maart) door Lodewijk XIV in 1678. In de inleiding schetst K.G. VAN ACKER de algemene context en de gevolgen van deze verovering.

25. MADDENS N., *De opstandige houding van Gent tijdens de regering van Keizer Karel V (1515-1540)*, in *Appeltjes van het Meetjesland*, 28, (1977), p. 203-234.

(* Zie ook nrs 72, 76.

Analyse van de politieke, economische en sociale achtergronden van het verzet tegen de beden die door de landvoogdes werden gevraagd. Vooral het konflikt van 1537 had een sterk democratisch en sociaal aksent, zodat het uitgroeide tot een opstand van het proletariaat. Het ongemeen zwaar ingrijpen van Karel V in 1540 had vooral tot doel de invloed en de macht van Gent in het graafschap te beknotten. Met kritisch apparaat.

26. THOEN E., *Oorlogen en platteland. Sociale en ekonomische aspekten van militaire destruktie in Vlaanderen tijdens de late middeleeuwen en de vroege moderne tijden*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 91, (1978), p. 363-378.

De auteur geeft een overzicht van de oorlogen als een konstant gegeven in Vlaanderen tijdens het Ancien Régime, gaat na waarom het platteland te lijden had onder het krijgsgebeuren, onderzoekt de ekonomische gevolgen van militaire destruktie, alsook de sociale weerslag. Dit artikel is ook belangrijk voor de geschiedenis van Gent en van het Gents kwartier.

27. VAN GENT M., *Beschryvinghe van het ghene dat vertooght wierdt ter incomste van d'Excellentie des Princen van Oraengien binnen der stede van Ghendt den XXIX decembris 1577*, in *Ghendtsche-Tydinghen*, 6, (1977), p. 273-278.

Bespreking van de beschrijving van het bezoek van Willem van Oranje aan Gent door Lucas de Heere (1534-1584).

28. VAN WESEMAEL M., *Hoe Gent, precies driehonderd jaar geleden, door het oog van een naald kroop of hoe een spotzieke strop ons komt vertellen over „Een Gentsche Tragedie in de Gentsche Taele”*, in *Ghendtsche-Tydinghen*, 7, (1978), p. 221-246.

Een overzicht van de voor Gent belangrijke militaire gebeurtenissen tussen 1632 en 1678. Interessant is de weergave van een spotlied waarin het beleg en de verdediging van Gent tussen 1 en 8 maart wordt gehegeld. Het handschrift van dit lied wordt bewaard in de Gentse Universiteitsbibliotheek (G 2325).

29. ZOETE A., *Heffingen op het Gemene Land ten bate van de Vier Leden en de Drie Staten van Vlaanderen (1405-1419)*, (*Colloquium* 26-29/XI/1975, *V Lustrum, Standen en Landen, LXX*), Kortrijk, 1977, p. 123-151.

Met o.m. ook een aantal gegevens over Gent, de Gentse abdijen en het Gentse kwartier.

Hedendaagse Tijd *

30. AVONDTS G., *Levensschetsen van een aantal Gentse arbeidersfamilies*, (Centrum voor Hedendaagse Sociale Geschiedenis. De Gentse Textielarbeiders in de 19e en 20e eeuw, Dossier 7), Brussel, 1978, 298 blz.

Dit laatste deel in de reeks die werd opgezet om de arbeiders- en levensomstandigheden van de Gentse textielarbeiders te achterhalen poogt over een aantal specifieke arbeiders zoveel mogelijk informatie op te sporen. Daarvoor werden een twintigtal biografieën van arbeidersfamilies opgesteld. In deze twintig levensbeschrijvingen worden 76 Voortmanarbeiders vermeld, met telkens een summiere beschrijving van de samenstelling van de familie, de gegevens van de loonfiches van de Voortmanarbeiders uit de familie, de stamboom, de evolutie van de familie. Daar het aantal steekproeven veel te klein is om tot statistische gegevens te komen is het resultaat van dit methodologisch knap onderzoek eerder negatief uitgevallen.

31. AVONDTS G. en SCHOLLIERS P., *Gentse prijzen, huishuren en budgetonderzoeken in de 19e en 20e eeuw*, (Centrum voor Hedendaagse Sociale Geschiedenis. De Gentse textielarbeiders in de 19e en 20e eeuw. Dossier 5), Brussel, 1977, 172 blz.

Dit werk behelst een overzicht van de prijzen in de rekeningen van de Gentse Burgerlijke Godshuizen (1835-1925), broodprijzen, huishuren (1796-1925), budgetonderzoeken (1841-1929). Tabellen en grafieken.

32. BALTHAZAR H. e.a., *Het komen en gaan van het politieke personeel in de Zuidelijke Nederlanden doorheen tien regimewisselingen (1787-1848)*, *Postgraduate onderwijs in de Recurrente Geschiedenis, dossier 6*, (Rijksuniversiteit Gent. Academiejaar 1977-1978), Gent, 1978, 90 blz.

Een opmerkelijk interessant dossier waarin wordt nagegaan in welke mate de welstellenden, in casu de mensen die een politiek ambt bekleedden ernaar streefden hun welstand te behouden en hoeveel kans zij hadden om daarin te slagen gedurende de periode 1780-1850, gekenmerkt door twaalf momenten van politieke crisis. Uit de functionarissen te Gent werd daarvoor een representatieve keuze gemaakt. Door korte biografieën van vooraanstaande Gentenaars Eugène Van Houbrouck de Mooreghem (1756-1843), Jean-Baptiste d'Hane de Steenhuyse (1757-1826), Emmanuel François (1762-1838) en Robert Emmanuel Helias d'Huddeghem (1791-1851), Charles de Vaernewijck (1767-1835), Jacques G. Meyer (ca. 1760-1805), François

(*) Zie ook de rubriek *Biografische artikels en nota's*.

della Faille d'Huyse (1771-1835), Jacobus Lammens (1754-1825), Louis François De Souter (1797-1849), Charles Louis Spilthoorn (1804-1872), Judocus Joseph Delehayé (1800-1888), Karel Ferdinand Manilius (1778-1852), Renier du Bosch (1765-1842) en Claude Joachim Greban (1775-1850) worden de recurrenties aangetoond. Met bibliografie en illustraties.

33. BRUYNEEL F., *Administratieve kroniek van de gemeente Sint-Amandsberg. Eerste deel: 1872-1885*, in „Jaarboek van de Heemkundige Kring De Oost-Oudburg”, XIV, 1977, p. 67-87.

Overzicht van de belangrijkste administratieve aspecten in deze gemeente, die door de wet van 21 mei 1872 van Oostakker werd afgescheiden. Geïllustreerd.

34. BUNING L., *Het strijdbare leven van J.D. Domela Nieuwenhuis Nyegaard. Vlaming door keuze*, Buitenpost, 1976, 216 blz.

Jan Derk Domela Nieuwenhuis Nyegaard (1870-1955) was een belangrijk gangmaker van het Vlaamse aktivisme gedurende de eerste wereldoorlog. In dit boek wordt ook aandacht besteed aan de Gentse periode van deze figuur die vanaf 1903 verbonden was aan de kerk van de Evangelisch-Hervormde Gemeenschap aan de Brabantdam.

35. LIPPENS J., *Erkentelijkheids- en herinneringsmedailles van de textielcentrale van België: bespreking van enkele medailles met het beeld van Emiel Moyson*, in *Tijdschrift voor Numismatiek*, XXVII, (1977), p. 181-183.

36. ELAUT L., *Een epos. Het Gentse Akademisch Ziekenhuis. (VVA Monografie)*, Antwerpen-Amsterdam, 1977, 83 blz.

De strijd voor het Akademisch Ziekenhuis met als achtergrond de Vlaamse ontvoogdingsstrijd. Sinds 1818 gevraagd, werd in 1937 met de werken begonnen. Eerst in 1959 kon de eerste afdeling in gebruik genomen worden en in 1975 waren alle klinische afdelingen vertegenwoordigd.

37. SCHOLLIERS P. en G. AVONDTS, *Herkomst, huisvesting, arbeids- en levensomstandigheden van de werkkrachten van het bedrijf A. Voortman-N.V. Texas. (Centrum voor Hedendaagse Sociale Geschiedenis. De Gentse Textielarbeiders in de 19e en 20e eeuw. Dossier 6)*, Brussel, 1977, 243 blz.

Onderzoek naar de situatie van de katoenarbeider in zijn fabriek, in zijn woning en in zijn gezin. Geïllustreerd.

38. SIMON F., *De Vrije Liberale School te St.-Amandsberg (1886-1896)*, in *HMGOG*, XXXI (1977), p. 191-224.

Na een algemene kijk op de schoolpolitiek van de liberalen die vanaf 1870 een aantal vrije scholen stichtten, volgt een overzicht van het onderwijs te Sint-Amandsberg (1872-1886). Daarna volgt de bespreking van het liberaal experiment. In 1885 begon men in de Molenstraat met de bouw van een liberale school, die tussen 1886 en 1890 haar bloeiperiode zou kennen (tot 300 leerlingen). Na de liberale verkiezingsnederlaag van 1890, waarbij de progressisten zich van de liberale partij afscheurden kreeg de school die niet meer gesteund werd door de doktrinairen, geleidelijk een socialistische inslag. Het leerlingenaantal verminderde. In 1896 werd de school gesloten. Het gebouw werd in 1900 door de H. Hartparochie aangekocht.

39. STEELS M., *Gent in 1856*, in *Ghendtsche-Tydinghen*, VI, (1977), p. 186-207.

Met weergave van een fabrieksliedje gedicht door H. Van Peene ter gelegenheid van de 25ste verjaardag van het koningschap van Leopold I. Geïllustreerd.

40. ID., *Gent in 1857*, in *Gendtsche-Tydinghen*, VI, (1977), p.243-263. Geïllustreerd.

41. ID., *Gent in 1858*, in *Gendtsche-Tydinghen*, VII, (1978), p. 3-17. Geïllustreerd.

42. ID., *Gent in 1859*, in *Gendtsche-Tydinghen*, VII, (1978), p. 107-123. Geïllustreerd.

43. ID., *Gent in 1860*, in *Gendtsche-Tydinghen*, VII, (1978), p. 150-169. Geïllustreerd.

44. ID., *Gent in 1861*, in *Gendtsche-Tydinghen*, VII, (1978), p. 199-220.

Kronologisch overzicht van de belangrijkste besluiten van de gemeenteraad, gebeurtenissen en anekdoten te Gent in 1861. Ruimere aandacht wordt besteed aan de staking van de werklieden in de textielfabriek Parmentier-Van Hoegaerden, ook de Grasfabriek genaamd. De rol van Gent in de oprichting in maart-mei 1861 van het Vlaamsch Verbond wordt eveneens uitvoerig behandeld. Geïllustreerd.

45. ID., *Geschiedenis van het stedelijk onderwijs te Gent 1826-1914*, Gent, 1978, 379 blz.

Met vele interessante gegevens gestoffeerd overzicht van het stedelijk onderwijs te Gent ; sommige onderwijstakken werden echter niet

besproken. De auteur onderscheidt vijf grote hoofdstukken : het lager onderwijs te Gent van 1780 tot 1828 ; de eerste stedelijke lagere scholen (1828-1842) ; van de eerste tot de tweede onderwijswet (1842-1879) ; van de tweede onderwijswet naar de wet van 1914 ; algemene nabeschouwingen. Met kritisch apparaat, bijlagen, personenregister. Rijk geïllustreerd.

Kerkgeschiedenis, abdijen, kloosters

46. ART J., *Kerkelijke Structuur en Pastorale Werking in het Bisdom Gent tussen 1830 en 1914, (Anciens Pays et Assemblées d'Etats. Standen en Landen, LXXI)*, Kortrijk-Heule, 1977, 423 blz.

De auteur doet een onderzoek naar de kerkelijke structuur en pastorale werking in het diocees Gent 1830-1914 onder de episkopaten van J.F. Van de Velde (1829-1838), L.J. Delebecque (1838-1864), H.F. Bracq (1865-1886), C. Lambrecht (1888-1889) en A. Stillemans (1889-1916). Hij behandelt de personeelsrekrutering (de roepingen : kurven, geografische herkomst en sociale afkomst), de stichtingen, de activiteiten en het juridisch statuut van de religieuzen, de vorming en controle van de sekuliere geestelijkheid, de oprichting van parochies en benoeming van het personeel, het onderwijs, de volksmissies en het verenigingsleven. Met tabellen, grafieken, registers en bibliografie.

47. BRAEM P., *Het Augustijnenklooster te Gent*, Gent, 1976, 52 blz.

Brochure over de geschiedenis van het Augustijnenklooster en de Augustijngemeenschap te Gent. De gemeenschap die te Gent werd opgericht door Gerem Borluut ontving een stichtingsoorkonde in 1296. In dat jaar werd een abdijvleugel opgericht. In 1409 werden de drie andere vleugels gebouwd. De kerk die in 1566 was vernield werd veertig jaar later opnieuw opgebouwd. Het klooster werd in 1621-1722 herbouwd. In 1735 werd het kollege (gebouw van de huidige Akademie) opgetrokken. In 1796 werden de Augustijnen uit hun klooster verdreven. In 1812 werd de Zwaerdstraat (de Academiestraat) getrokken. De Kerk werd door een brand vernield in 1838 en heropend in 1841. Geïllustreerd. Bibliografie.

48. DE POORTER Fr., *De Kerk en in het bijzonder het bisdom Gent in verzet (1786-1814)*, in *De Roede van Tielt*, 9, (1978), p. 25-34.

Overzicht van het verzet in het bisdom Gent tegen het regime op basis van „*De jonge Leviten (sic) van het Seminarie van Gent te Wezel, te Parijs, enz.; met eene voorafgaande Levensschets van den Cardinael Franckenberg en een Overzicht der kerkelijke gebeurtenissen van het jaer 1801 tot 1814. Versierd met eene op staal gesneden print, voorstellende den H. Joseph, Patroon van België.* Door

P.J. VANDER MOERE, *Priester der Societeit "Jesu, Levensbeschrijver van de H. Theresia in de Acta Sanctorum der Bollandisten*. Brussel, 1856.

49. DE PUE J.P., *750 Jaar Dominikaans leven te Gent*, Gent, (1977), 72 blz.

Beschrijving en geschiedenis van de dominikanenkloosters te Gent, alsook van enkele belangrijke dominikanenfiguren. Bespreekt „het Pand" te Gent, zijn geschiedenis en de plannen voor zijn restauratie, gaat dan dieper in op de refter en op de muurschilderingen. De auteur beschrijft ook het leven en de artistieke bedrijvigheid van pater Philippus Wyckaert († 1694), musicus en komponist van beiaardliedjes; alsook van Franciscus Rooman (1647-1735), een broeder bouwkundige die o.m. de Pont-Royal bouwde in Parijs; van pater Bernardus de Jonghe, historicus (1676-1749); een historische van het klooster van de dominikanessen aan het Nieuwland, alsook het klooster van de Engelse dominikanessen te Melle-Vogelhoek (1868-1883) en het klooster in de Sleepstraat te Gent (1909-1920). Tenslotte een beschrijving van het huidig dominikanenklooster in de Hoogstraat (vroeger Leprozerij en Abdij van het Rijke Gasthuis) en van de dominikanenkerk in de Holstraat. Bovendien wordt het werk van de dominikanen in de Begijnhoven besproken, alsook de stichting door de dominikanen van kloosters in het Vlaamse land. Geïllustreerd.

50. DE RIDDER J.H.A., *Pedro de Gante*, in *Spiegel Historiaal*, 12, (1977), p. 651-657.

Samenvattend overzicht van het leven van deze Gentse missionaris (1480-1572) die in 1523 als lekebroeder in de orde van Sint-Franciscus naar Mexico vertrok. In Mexico wordt fray Pedro de Gante beschouwd als een nationale figuur.

51. DE SMET G., *Het hof ten Diepenborre te Zonnegem*, Zonnegem, 1978, 68 blz.

Het hof Ten Diepenborre te Zonnegem (175 dagwand) was een pachthoeve van de grootjuffer van het Gentse Sint-Elisabethbegijnhof. De opbrengst van de hoeve werd gebruikt ten voordele van de infirmerie van het begijnhof. De auteur bespreekt bondig het oud en nieuw Sint-Elisabethbegijnhof te Gent en schetst daarop het ontstaan en de grootte van het hof Ten Diepenborre. Hij gaat verder in op de pachters, metingen van de gronden, tienden, renten en rekeningen. Geïllustreerd.

52. GOEMÉ C., *De Norbertijnen te Drongen, 1138-1796. (Bijdragen van de Heemkundige Kring Dronghine)*, Drongen, 1972. Geïllustreerd.

53. KUNZELMANN A., *Die Kölnische Provinz vom Beginn der Neuzeit bis zur Säkularisation, (Geschichte der Deutschen Augustiner-Eremiten. Dl 7), (Cassiciacum, XXXI), Würzburg, 1976, 661 blz.*

Met een geschiedkundig overzicht van het Gents Augustijnenklooster, p. 136-143.

54. VANDERSTRAETEN F., *De Heilig Hartparochie Sint-Amandsberg. Het relaas van een eeuw parochiaal leven, Gent - Sint-Amandsberg, 1978, 135 blz.*

In twaalf hoofdstukken wordt een zeer volledig beeld opgehangen van de geschiedenis van de Heilig Hartparochie. Deze werd opgericht in 1877. Tot 1883 werd een houten barak als kerk gebruikt. In dat jaar werd de H. Hartkerk ingewijd (architect Gustaaf Hoste). De beeldhouwer Matthias Zens zorgde voor een belangrijk deel van de binnerversiering. De torenspits van de kerk dateert uit 1909-1910. De auteur schenkt echter niet alleen aandacht aan de gebouwen van de parochie (kerkgebouw, pastorie, hof van Heirlegem), maar behandelt tevens het onderwijs op de parochie (privé-instellingen; Instituut Onze-Lieve-Vrouw Visitatie; Sint-Jan Berchmanskollege; avond- en beroepsleergangen), het parochiaal verenigingsleven, de burgerlijke evolutie van de parochie (met o.m. een aantal gegevens over de Rietgracht) en een interessante bespreking van de parochiebevolking en haar samenstelling, plaatselijke processies en feesten. Rijk geïllustreerd. Bibliografie. Persoonsnamenregister.

55. VERSTRAETEN F., *De Gentse Sint-Jacobsparochie*, dl. 1 : 1100-1500, 275 blz., (Gent), 1978 ; dl. 2 : zestiende en zeventiende eeuw, 694 blz., (Gent), 1978.

Geschiedenis van de parochie en het kerkgebouw, ingedeeld per eeuw en met aandacht voor de bouwgeschiedenis, de klerus, de cotidiane en stichtingen, kapelrieën, broederschappen, kloostergemeenschappen, kerkgemeenschappen, kerkschatten en -meubilair, de burgerlijke gebouwen op de parochie, armendis, scholen. Rijk geïllustreerd. Een belangrijk werk voor Gents geschiedenis.

56. WAEYSENS G., PATOOR W. en VAN DAMME R., *Het klooster der Arme en Rijke Claren te Gentbrugge*, in *Heemkundig Genootschap Land van Rode*, 22, (1978), 7 blz.

Gebouwen, stadsbeeld

57. BRAL G., „D'oude Kapel”, s.d., s.l.

Brochure met een bondige voorgeschiedenis, bouwgeschiedenis en architectonische beschrijving van de neogotische Sint-Pieterskapel (ar-

chitekt baron Jean-Baptiste Bethune, 1855-1856) gelegen aan de Sint-Kwintensberg 84 te Gent. Hedendaags is er de V.Z.W. Centrum voor Dans en Beweging gevestigd. Een gelijkaardig artikel verscheen in *Ghendtsche-Tydinghen*, 7, (1978), p. 38-41.

58. ID., *Huizencomplex Bressers. Een 17de- en 19de-eeuws herenhuis*, in *Stadsarcheologie, Viermaandelijks tijdschrift van de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie*, 2, (1978), nr. 1, p. 10-16.

Bespreking en beschrijving van huizencomplex Bressers in de Peperstraat. Geïllustreerd.

59. BRAL G. en G. DESEYN, *Bedreigd... Pres. Fr. Rooseveltplein, 83, burgershuis*, in *Stadsarcheologie, Viermaandelijks tijdschrift van de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie*, 2, (1978), nr. 2, p. 27-28.

Bespreking van het geboortehuis van dichter Charles Van Lerberghe (° 21 oktober 1861). Met slooping bedreigd.

60. DECAVELE J., *Private gevelarchitectuur: Gent 17de-18de eeuw. Bronnen voor studie*, in *Stadsarcheologie, Viermaandelijks tijdschrift van de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie*, 2, (1978), nr. 3, p. 2-11.

Vanaf de 17de eeuw werd te Gent een weloverwogen urbanisatiepolitiek gevoerd. Vanaf 1618 was het verboden houten gevels te herstellen of op te bouwen. De eigenaars die hun gevel in steen herbouwden kregen een financiële tegemoetkoming. Vanaf 1671 moest bovendien een aanvraag ingediend worden bij de schepenen van de keure. Dokumenten hierover en bouwaanvragen bevinden zich in de reeks 533 en 535 van het Gents Stadsarchief. Geïllustreerd.

61. DE SMIDT F., *De Sint-Niklaaskerk te Gent. Een paar archeologische gegevens*, (*Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten*, jg. XL, nr. 2), Brussel, 1978, 47 blz.

Bij het verwijderen van relatief recent metselwerk in de Sint-Niklaaskerk te Gent werden fragmenten gevonden van gesculpteerde consoles uit de 13de eeuw die elk een mensenhoofd voorstellen. Bovendien werden bladversieringen ontdekt van een aantal kapitelen eveneens uit de 13de eeuw, alsook enkele fragmenten van een baldakijn. Van deze voorwerpen konden plaasteren rekonstrukties gemaakt worden. Het geheel van de vondsten verschaft waardevolle informatie over de evolutie van de Scheldegotiek.

De auteur eindigt met de wens dat aan de Sint-Niklaaskerk een museum aan het gebouw gewijd, zou toegevoegd worden. Geïllustreerd.

62. DE VliegHER L., *Cryptes-couloirs romanes dans le Hainaut et la Flandre*. (Uittreksel uit *Bulletin de la Commission Royale des Monuments et des Sites*, dl. 6, 1977, p. 7-19).

Met o.m. aandacht voor de krypte van de Sint-Baafsabdij.

63. DESEYN G., *Bedreigd... „Salle Valentino” ofte „Colliseum”*, in *Stadsarcheologie, Viermaandelijks tijdschrift van de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie*, 2, (1978), nr. 3, p. 43-47.

Le Valentino (bouwaanvraag 1884, Kuiperskaai) in eclectische stijl, nadien in 1911 in Art Nouveaustijl verbouwd wordt met sloping bedreigd. Geïllustreerd.

64. VAN BERGEN M., *Het Wenemaersgodshuis*, in *Ghendtsche-Tydinghen*, 7 (1978), p. 181-188.

Beschrijving van het Wenemaersgodshuis steunend op een verslag uit 1865 door Aug. Moyson, landmeter en opzichter der goederen van het bestuur der Burgerlijke Godshuizen te Gent. Geïllustreerd.

65. VAN DRIESSCHE R., *De voormalige Romaans-Gotische kerk van de Sint-Pietersabdij te Gent*, in *HMGOG*, XXXI, (1977), p. 1-63.

Bouwgeschiedenis, grafische bronnen, monumentale bronnen en situering. De Romaanse kerk deed zich voor als een driebeukig vlak overzolderde pijlerbasiliek met krypte, vieringstoren en westbouw. Aan de hand van het „Rodeplan” en de tekeningen van Arent van Wijnen-daele zijn de bouwfasen goed te volgen. Rijk geïllustreerd. Bijlagen.

66. VALCKE J., *Het gouverneurshuis van het Spanjaardenkasteel*, in *Stadsarcheologie, Viermaandelijks tijdschrift van de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie*, 2, (1978), nr. 3, p. 12-19.

Situering, bespreking van de archeologische steekproeven en van de bouwfasen (10de-13de eeuw ; 16de eeuw ; 18de eeuw en 19de eeuw) van dit verkommerd huis in de Prooststraat. Geïllustreerd.

Industriële Archeologie

67. DE HERDT R., *De mule jenny. Bondige schets van haar oorsprong, ontwikkeling en werking*, Gent, 1978.

Brochure samengesteld ter gelegenheid van het in werking stellen van de mule jenny in mei 1978. Bondige bespreking van de spinmachines van Hargreaves, Arkwright en Crompton. Uitweiding over de Gentse mule jenny, haar bouw en werking. Geïllustreerd.

68. DESEYN G., *Spoedsurvey van een industrieel-archeologisch belangrijk stadsdeel : de Visserij*, in *WIARUG berichten*, 1977, nr. 5, p. 2-3.

Industrieel-archeologische survey van de Visserij. Geïllustreerd.

69. ID., *Spoedsurvey Visserij, dl. 2*, in *WIARUG-berichten*, 1977, nr. 6, p. 2-3. Geïllustreerd.

70. LINTERS A., *Industriële Archeologie : definities en bemerkingen*, in *Bouwkundig erfgoed in Vlaanderen. Berichtenblad*, nr. 32, (1977), p. 1-33.

Met een aantal voorbeelden uit het Gentse. Geïllustreerd.

71. ID., *Industrial Archaeology in Flanders : some considerations*, (Gent), 1978.

Brochure met beschouwingen over de industriële archeologie in Vlaanderen. Voorbeelden uit het Gentse.

Kunst en Cultuur

72. BEYAERT M., *Opkomst en bloei van de Gentse rederijderskamer Marien Theeren*, (*Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen. Bijdragen. Nieuwe Reeks, nr. 7*), Gent, 1978, 141 blz.

De wederwaardigheden van deze rederijderskamer, gesteund op het archief in de Sint-Jacobskerk te Gent, voornamelijk in XVde en XVIde eeuw (opkomst en bloei). De historiek wordt gesitueerd tegen de achtergrond van de Gentse stadsgeschiedenis en de kulturele evolutie in die eeuwen. Geïllustreerd.

73. BRAL G. en W. SCHUDEL, *Restauratie muurschilderingen : ontwerp*, in *Stadsarcheologie, Viermaandelijks tijdschrift van de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie*, 2, (1978), nr. 2, p. 8-13.

Bespreking van de olieverfschildering (ontwerp Adriaan Bressers) in het huis Peperstraat nr. 14 te Gent (kort na 1896), en van de afname en restauratie van deze schildering. Met bijlage. Geïllustreerd.

74. DE HERDT R., *Het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel te Gent*, in *Museumleven*, 4, 1977, p. 18-19.

Korte voorstelling van het M.I.A.T.

75. DHANENS E., *De kwartierstaat en het graf van Jan van Eyck (Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten jg. XXXIX, 1977, nr. 4)*, Brussel, 1977.

Bestudering van vier wapenschilden van de grootouders van Jan van Eyck die afgebeeld staan in een manuscript uit de 16de eeuw onder een transkriptie van het gedenkschrift op het grafschrift van Jan van Eyck. Vertrekkend van dit manuscript wordt een onderzoek verricht naar het graf van Jan van Eyck, naar de geboorteplaats van de gebroeders nl. Maaseik en de overlijdensdatum van Jan, nl. kort vóór of ten laatste op 23 juni 1441. Met bijlage. Geïllustreerd, 50 blz.

76. RENDERS L., *Het Rederijersfeest van Gent in 1539*, in *Bijdragen tot de geschiedenis der Stad Deinze en van het Land aan Leie en Schelde*, XLIV, 1977, p. 17-31.

Belichting van het aandeel van de rederijerskamer „De Nazarenen” van Deinze aan het rederijerstornooi te Gent in 1539. Dit tornooi geldt algemeen als een maatstaf voor de toen heersende onrust in de Nederlanden waar het protestantisme zich begon te verspreiden.

77. VAN DEN KERKHOVE A., *Oude bodemvondsten „Een Goudse Hanzekan”*, in *Stadsarcheologie, Viermaandelijks tijdschrift van de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie*, 2, (1978), nr. 3, p. 49-50.

Bespreking van een Hanzekan uit Gouda (einde 15de of begin 16de eeuw) die zich bevindt in de kollektie van het Bijlokemuseum. Geïll.

78. *Zorg voor het roerend kunstbezit ; de restauratie van het Sint-Janspaneel uit het Lam Godsretabel*, in *Bouwkundig erfgoed in Vlaanderen. Berichtenblad*, nr. 40, (1978), p. 14-21.

Kort doch interessant artikel over de restauratie van het Sint-Janspaneel door technici van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium o.l.v. R.H. Marijnissen. Geïllustreerd.

Heemkunde en folklore

79. BAERT M., *Ikonografische studie van de 19de-eeuwse litografische adres- en reclamekaarten in verband met metaalwaren*, in *Oostvlaamse Zanten*, LIII, (1978), p. 91-121.

Dit artikel is ontleend aan de verhandeling die door de schrijfster als licentiaatstesis werd ingediend aan het Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde, R.U.G. Naast een technische inleiding over adreskaarten, krijgt men een bespreking van tekst, tafereelen, ornamentale elementen die op zulke kaarten voorkomen. Daarna volgt de beschrijving van 29 van de in totaal 153 bestudeerde adreskaarten (uit de periode 1839 tot 1875). Interessant voor de Gentse heemkundigen en geïnteresseerden aan de industriële archeologie.

80. B.V.N., *Het laatste Veer op de Moervaart te Mendonk*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 27, (1978), p. 87-89.

Interessant voor heemkundigen. Geïllustreerd.

81. DAEM M., *Van baardemaker tot barbier (Gentse Chirurgijn-Barbiers)*, (*Aureliae Folklorica* n^o 9), Brussel, 1977, 170 blz.

Een eerste deel handelt over de historische ontwikkeling van het barbiersambacht te Gent en het kappersberoep in de 19de en 20ste eeuw. Het tweede deel bespreekt de volkskundige aspecten (volksgeneeskunde, gebruiken en volkstaal in verband met het barbiersberoep). L. ELAUT maakt enkele kanttekeningen bij het *Secretenboek* van een Gents chirurgijn-barbier, een verzameling van 38 artsenijbereidkundige recepten (voornamelijk tegen de pest) uit het begin van de 17de eeuw (bewaard in het Gentse Stadsarchief).

Rijk geïllustreerd; met samenvattingen in het Nederlands, Frans, Duits en Engels en uitslaande bladzijde over de haartooi in de 19de eeuw.

82. DE BUCK A., *Gent. - Het leven van destijds op de Koornmarkt. - Herinneringen van Germain, de kelner uit het café „Het Damberd”*, in *Oostvlaamse Zanten*, LIII, 1978, p. 33-36.

83. DECAVELE J., *Schenkt Gent binnenkort zijn eigen klare wijn? De ontworpen wijngaard achter de Sint-Pietersabdij*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 27, (1978), p. 81-86.

Vulgariserend artikel over de wijnteelt en zijn geschiedenis te Gent naar aanleiding van de plannen om op de hellingen van de Sint-Pietersabdij een wijngaard aan te leggen. Geïllustreerd.

84. *Geschiedenis van de Gentse randgemeenten in kaart en beeld. (Jaar van het Dorp). Tentoonstelling. (Heemkundige Kring De Oost-Oudburg in samenwerking met de Dienst Culturele Animatie)*, 8-11 september 1978, 9 blz.

Deze tentoonstelling behelst 38 kaarten, gezichten of plattegronden, met inleidend overzicht door M. GYSSELING.

85. HAERENS K., *Standbeelden van Gent*, Gent, 1977, 120 blz.

Een prettig boekje met het boeiende verhaal van 47 standbeelden, monumenten, sierbeelden. Van elk besproken monument of standbeeld, werden één of meerdere foto's opgenomen.

86. KERCKHAERT N., *Oude Oostvlaamse huisnamen. Alfabetisch repertorium van namen en huizen, boeven, herbergen en molens* in *Oost-*

Vlaanderen onder het Ancien Régime. Eerste Deel. A-F, (Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen. Bijdragen, nieuwe reeks, nr. 4), Gent, 1977, VIII + 193 blz.

Het eerste deel van een waardevol hulpinstrument waarin de Oostvlaamse herberg-, hoeve-, en molennamen op basis van een uitgebreid archiefonderzoek worden bijeengebracht en besproken. In de inleiding wijst de auteur op het belang van deze namen voor de toponymie, historische geografie, landbouw- en economische geschiedenis. Het lijkt er inderdaad op dat het belang van herbergen, hoeven en molens door de historici werd onderschat.

87. ID., *Oude Oostvlaamse Hoeven, (Federatie van Toerisme in Oost-Vlaanderen), 1977, XIII + 256 blz.*

Eerste deel van een alfabetisch overzicht van de oude Oostvlaamse hoeven (*goed te Aaigem te Aaigem tot goed te Lusbeke te Moortzele*). Voor Gent zijn te vermelden: tgoed te Achtene, goed ter Beke, Gavershove, goed te Hekkene (Oostakker); stede ter Baarvelde, goed ter Elshoute, goed te Halewyn, goed ter Hellen, goed ter Capellen, goed te Kechtele, goed te Keurze, goed ter Leien (Drongen), goed ter Lake (Gent); hof ten Broeke, Gommarsgoed, goed te Hondedelede, goed te Kerkhove, goed ter Kouteren (Zwijnaarde); goed te Herlegem (Sint-Amandsberg); Coninckxdonck (Gentbrugge).

88. *Oude en nieuwe plaats- en straatnamen te Gentbrugge, in Heemkundig Genootschap Land van Rode, 19 en 20 (1977), 21, 22 en 23 (1978).*

Bespreking en historiek van een aantal straten.

89. SONNEVILLE A. en H. DE LEY., *Beelden van Zwijnaardes verleden en beden in Jaarboek van de Heemkring Scheldeveld, VII, (1977), p. 67-68.*

Een dertigtal illustraties over gebouwen en straatgezichten, die herinneren aan het Zwijnaarde van vroeger. Met bijhorende verklaringen.

90. VANBERGHE M., *De Gentenaars winnen te Henley, in Ghendtsche Tydinghen, 6, (1977), p. 221-225.*

Het verhaal van de overwinning van de roeiers van de Club Nautique en van de Sport Nautique te Henley, in 1906, 1907 en 1909.

91. VAN GENT M., *De gebroeders Van de Velde in Ghendtsche-Tydinghen, 7, (1978), p. 189-192.*

Korte biografie van de Gentenaars Joseph (1855-1882) en Lievin (1850-1888) Van de Velde. Beide gebroeders overleden in Afrika tijdens de ontsluiting van het Congogebied.

92. VAN SEVEREN G., *Het Sint-Baafsdoorp te Gent*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 27, (1978), p. 104-107.

Korte inleiding over deze voormalige heerlijkheid in Gent.

93. ID., *Het Sint-Pietersdoorp te Gent*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 27, (1978), p. 48-53.

Vulgariserend artikel over deze Gentse heerlijkheid met als kern de Sint-Pietersabdij. Geïllustreerd.

94. VAN WESEMAEL M., *Schrijvers en lezers omtrent de Botermarkt*, in *Ghendtsche-Tydinghen*, VI, (1977), p. 263-273. Geïllustreerd.

95. ID., *65 Jaar geleden opende de Gentse Wereldtentoonstelling haar deuren*, in *Ghendtsche-Tydinghen*, 7, (1978), p. 51-97.

Boeiende kennismaking met de wereldtentoonstelling die in 1913 te Gent werd gehouden. De auteur verlevendigt dit overzicht met talrijke anekdoten en feiten die hijzelf tijdens zijn bezoeken aan de tentoonstelling heeft waargenomen. Rijk geïllustreerd.

96. ID., *Nog over de expo '13*; in *Ghendtsche-Tydinghen*, 7, (1978), p. 246. Geïllustreerd.

97. ID., *Gentse stads- en binnenhuisgezichten in functie van de adreskaart*, in *Ghendtsche-Tydinghen*, 7, (1978), p. 17-38.

Bespreking van een keuze gelitografiëerde reclame- en visitekaartjes door bekende litografen uit de 19de eeuw.

98. ID., *Het Gentse carnavalslied aan het woord*, in *Ghendtsche-Tydinghen*, 6, (1977), p. 210-220.

Vertrekkend van enkele danszaalliedjes bespreekt de auteur de Gentse danszalen (19de-begin 20ste eeuw), de cafés, de prijzen die uitgelooft werden, de café-chantantmuziek, de carnavalbals. Een op heem- en volkskundig gebied erg interessant artikel. Geïllustreerd.

99. WAEYTENS G., PATOOR W. en R. VAN DAMME, *Geschiedenis van Gentbrugge, De Oude Kluis*, dl. 1, 2 en 3 in *Heemkundig Genootschap Land van Rode*, 20, (1977), en 21 (1978), (niet gepagineerd).

Beschrijving en historiek van het kasteel de Oude Kluis.

100. WAEYSENS G., *Het vermaarde kasteel Coninckxdonck*, in *Heemkundig Genootschap Land van Rode*, 19, (1977), (niet gepagineerd).

Coninckxdonck, kasteel gelegen aan het uiteinde van de oude Kerkwegel, dicht bij de uitmonding van de Rietgracht in de Oude Schelde.

101. ID., *Keyser's Kasteel of van Van Hoobrouck de ten Hulle, later Kasteel Morel de Westgaver*, in *Heemkundig Genootschap Land van Rode*, 23, (1978), (niet gepagineerd).

Bespreking van het kasteel vroeger gelegen aan het Heldenplein en van zijn bewoners, 4 blz.

102. ID., *Het oude dorp van Gentbrugge*, in *Heemkundig Genootschap Land van Rode*, 21, (1978), 5 blz.

Bespreking van de oude dorpskom, met dorpsplan (1840).

103. ID., *Het verdwenen kasteel „Het Goet De Meulemeester”*, in *Heemkundig Genootschap Land van Rode*, 22, (1978), 2 blz.

Dit herengoed was gelegen in de Kouterstraat, rechtover de Oude Kluis.

104. ID., *De wijk Arsenaal*, in *Heemkundig Genootschap Land van Rode*, 22, (1978), 6 blz., (niet gepagineerd).

Met plan van Gentbrugge (Arsenaal) door Jacques Horembault en het grondgebied van Ledeberg tussen Schelde en Roodse Heirbaan (1619).

105. ID., *Het kerkhof te Gentbrugge*, in *5de Jaarboek van het Heemkundig Genootschap van het Land van Rode*, 1977, p. 15-64.

Historiek van het kerkhof, gevolgd door een heruitgave van de *Grafen gedenkschriften der provincie Oost-Vlaanderen (Gent, 1866)*. Dl. *Gentbrugge* door baron J. de Saint-Genois. Geïllustreerd.

Volkskunde

106. DE VUYST J., *Het moordlied in de Zuidelijke Nederlanden tot de XIXde eeuw*, (*Aurelia Folklorica* 6), Brussel, 1976, 129 blz.

Onderzoek naar het moordlied als sociaal verschijnsel, alsook naar de thematiek van het Zuidnederlandse moordlied. De auteur geeft een overzicht van de moordliederen op basis van de grondoorzaak van de moord: hebzucht, beveiligingszucht, bevredigingszucht, dwingende oorzaken. Ook de Gentse moordliederen worden besproken. Met een

proeve van *Biografisch Repertorium van zangers en drukkers* door J. BAUWENS. Rijk geïllustreerd.

107. VAN ISTENDAEL H., *Een nieu liedt van de moorddadighe feyten gecommiteert door Adriaen de Jode binnen de stede van Ghendt, in Ghendtsche-Tydinghen*, 7, (1978), p. 127-132.

Bespreking van de moorden bedreven door Adriaen de Jode in 1653 en 1664 en weergave van het moordlied daarover.

*Biografische artikels en nota's**

108. CLAUWAERT J., *Frans De Potter. Een voorman met een veelzijdige kwaliteit*, in *Jaarboek van de Heemkundige Kring De Oost-Oudburg*, XIV, (1977), p. 53-61.

Aandacht voor deze Gentse historicus, journalist en dichter (1834-1904). Bespreking van De Potter als journalist, zijn rol bij de stichting van het Davidsfonds; een overzicht van zijn historisch werk; De Potter als sekretaris van de Koninklijke Vlaamse Akademie.

109. DE MEESTER J., *Kanunnik Petrus Jozef Triest*, in *Ghendtsche-Tydinghen*, VI, (1977), p. 286-291.

Biografische nota over deze priester (1760-1836) die zich in het eerste kwart van de 19de eeuw heeft ingezet voor de armenzorg te Gent*.

110. DEPREZ A., *Toespraak gehouden op de Campo Santodag te Sint-Amandsberg, 30 oktober 1976. Jan Frans Willems*, in *Jaarboek van de Heemkundige Kring De Oost-Oudburg*, XIV, (1977), p. 3-27.

Biografische nota over Jan Frans Willems (1793-1846). Geïllustreerd.

111. DE VRIENDT J., *De van Loo's van Gent, vleeshouwers van vader op zoon, van de veertiende eeuw tot heden*, in *Vlaamse Stam*, XIII, (1978), p. 129-144.

De auteur geeft de afstamming van de van Loo's en bespreekt aldus een geslacht dat in Gent, en dit in een ononderbroken opeenvolging van vader op zoon vanaf de middeleeuwen (Janne van Loe, ° circa 1365) tot heden (André-Edouard-Léon-Corneille, ° 1924) het beroep van vleeshouwer heeft uitgeoefend.

(*) Zie ook nrs. 18, 34, 50, 75, 85 en 91.

(*) Cfr. CNOCKAERT L., *Pierre-Joseph Triest 1760-1836. „Le Vincent de Paul belge”*. (Université de Louvain. Recueil de Travaux d'histoire et de philologie) (Reeks 6, deel 3), Leuven, 1974, 657 blz.

112. HUYSS P., *Albert Servaes. Kunstschilder*, in *Vlaamse Stam*, XIII (1978), p. 161-168.

Kwartierstaat van deze te Gent geboren kunstschilder (1883-1966).

113. *Karel van de Woestijne, 1878-1929. Herdenkingstentoonstelling naar aanleiding van de honderdste verjaardag van zijn geboorte*, Antwerpen - Gent, 1978, 32 blz.

Deze katalogus, samengesteld door M. RUTTEN, A. VAN RUYSEVELT en M. SOMERS, geeft een overzicht van het leven en werk van deze Gentse dichter, prozaschrijver, journalist en hoogleraar (1878-1929). Geïllustreerd.

114. LIPPENS J., *Carl De Cock, 1879-1965*, in *Tijdschrift voor Numismatiek*, XXVII, (1977), p. 107-114.

Bespreking van medailles uitgevoerd door deze Gentse graveerder (o.a. de herdenkingspenning van het Havenbestuur van Gent).

115. ID., *Jozef Cantré, 1890-1957*, in *Tijdschrift voor Numismatiek*, XXVII, (1977), p. 88-92.

Bespreking van medailles in verband met de Gentse kunstenaar Jozef Cantré.

116. MUSSCHOOT A.M., *Karel van de Woestijne*, in *Spiegel Historiaal*, 13, (1978), p. 700-706.

Karel van de Woestijne (1878-1929) als vertegenwoordiger van het Westeuropese fin de siècle.

117. POELMAN R., *Maurice Maeterlinck en Oostakker*, in *Jaarboek van de Heemkundige Kring De Oost-Oudburg*, XIV, (1977), p. 28-51.

Valt uiteen in : een korte biografische nota (1862-1949), Maeterlinck als Nobelprijswinnaar, Maeterlinck en het Nederlands, Maeterlinck en Oostakker.

118. SPEECKAERT V., *Napoleon Destanberg (1829-1875)*, (Overdruk uit *Jaarboek 1975, Deel I, XXV (tweede reeks, nr. 17) van de Koninklijke Soevereine Hoofdkamer van Rhetorica „De Fontaine” te Gent*, p. 168-170).

Biografische nota over Napoleon Destanberg, journalist, volksdichter en auteur van talrijke toneelstukken en lyrische drama's o.a. *Laurens Coster, Boudewijn Hapkin, Maria van Burgondië, Frans Ackerman, Mast en Danneels, Elena*.

119. STEELS M., *Prof. Johannes-Matthias Schrant*, in *Ghendtsche-Tydinghen*, 6, (1977), p. 226-227.

Korte biografische nota over deze katholieke priester (1783-1866), hoogleraar, nadien rektor aan de Gentse universiteit, en hoogleraar aan de universiteit van Leiden.

120. ID., *Jean-Baptiste en August van Lokeren*, in *Ghendtsche-Tydinghen*, 7, (1978), p. 141-143.

Korte biografische nota over dokter en gemeenteraadslid Jean-Baptiste (1784-1841) en diens zoon Auguste (1799-1872). Deze laatste was niet alleen directeur van het tijdschrift *Messenger des sciences et des arts*, maar ook lid van de gemeenteraad en schepen van onderwijs en schone kunsten (1848-1854). Van Lokeren spande zich in voor het behoud van de ruïnes van de Sint-Baafsabdij. Geïllustreerd.

121. WAEYTENS G. en L. LEKENS, *Uit de Gentbrugse eregalerij*, in *5de Jaarboek van het Heemkundig Genootschap van het Land van Rode*, 1977, p. 65-72.

Biografische nota over kunstschilder Raymond Dewaegaenaere (° 1906); broeder Marist Jozef Leonide of Florent Verloove, missionaris in het voormalige Congo (1919-1963); Maurice Struyvelt, koster (1891-1962).

122. VAN WESEMAEL M., *Schoolmeester Jan Deruelle alias Sander den Oliekoek*, in *Ghendtsche-Tydinghen*, 7, (1978), p. 170-181.

Levensschets van deze in 1866 geboren schoolmeester bij het Stede-Onderwijs.